

**Eskiçağ
Mezopotamya'sında
LİDERLER
KRALLAR
KAHRAMANLAR**

ERCÜMENT YILDIRIM

0.90

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Eskiçağ
Mezopotamya'sında
LİDERLER
KRALLAR
KAHRAMANLAR

ERCÜMENT YILDIRIM

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ESKİÇAĞ MEZOPOTAMYA'SINDA
LİDERLER-KRALLAR-KAHRAMANLAR
Ercüment YILDIRIM

Yayımlayan
Nezih BAŞGELEN

Düzenleme
Serdar KIRAN

ISBN: 978-605-396-450-6
Sertifika No: 10459

©2017 Arkeoloji ve Sanat Yayınları Tur. San. Tic. Ltd. Şti.
Hayriye Cad. Cezayir Sok. No: 5/2 Beyoğlu-İstanbul
Her türlü yayın hakkı saklıdır / All rights reserved.
Yayınevinin ve yazarın yazılı izni olmaksızın elektronik mekanik,
fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla
kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Baskı-Cilt: Depoprint Dijital Baskı ve Reklamcılık
Seyrantepe Oto Sanayi, Ahmet Bayman Cad.
No: 3-5, Sarıyer-İstanbul
Sertifika No: 34256 / İstanbul, 2017

Kitabevi/Satış Mağazası

arkeo*pera*

Yeniçarşı Cad. No: 66/A
34433, Galatasaray
Beyoğlu-İstanbul
Tel.: 0212 249 92 26

www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

BAŞLARKEN

7

LİDERLER

9

YÖNETME - YÖNETİLME

22

RUHBAN SINIFI MENSUPLARI

35

ŞEHİRLEŞME

44

KRALLAR

58

MİTOSLAR

102

KUTSAL SAVAŞÇILAR

116

KAHRAMANLAR

133

SONSÖZ

151

NOTLAR

154

Öncelikle belirtmek isterim ki bu çalışma, geleneksel olarak hazırlanmış kronolojik bir siyasi tarih anlatımı içermeyip Mezopotamya toplumlarındaki yönetim anlayışı değişimini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda çivi yazılı metinler temel referans noktası alınmış, Mezopotamya'daki tarihsel gelişim ile mitolojik anlatımlar birleştirilerek özgün yorumlar yapılmıştır.

Binlerce yıl boyunca Doğu Anadolu'nun dağlarından güneydeki çöl alanlarına akan Fırat ve Dicle Nehirleri'nin oluşturduğu güneydeki bataklık alanlarda doğayı yaşayışlarına göre düzenlemeyi başaran insanlar, tarımı geliştirmiş ve yerleşik hayatı benimsemiştir. Bu yerleşik hayat, kalabalık insan gruplarının bir arada yaşama zorunluluğunu ortaya çıkarmış ve şehir olarak kavramlaşan yaşam alanlarının Güney Mezopotamya'da hızla yayılmasına neden olmuştur. Şehirdeki yaşamın düzenli şekilde devamı için gereken idareyi ise tanrısal gücü kullanan ruhban sınıfı mensupları ele almış ve şehirlerin liderleri haline dönüşmüşlerdir. Ruhban sınıfı mensupları, şehirlerin merkezlerinde yer alan tapınaklarında ekonomik gücü de kullanarak yönetimlerini kurumsallaştırmışlardır.

Mezopotamya'da şehir sayısı artmaya başlayınca tarım yapılabilir topraklar üzerinde artan mülkiyet mücadelesi En, Ensi, Patesi, İshakku unvanları ile anılan asker kökenli yöneticileri ön plana çıkarmıştır. Bu asker kökenli yöneticiler zamanla Lugal olarak isimlendirilecek krallara dönüşmüştür. Krallar, askeri gücü kontrol ettiği gibi tanrıların en kıdemli rahibi unvanını da taşımışlardır. Zamanla tanrıların rahiplerinden tanrılar panteonunda bir tanrıya dönüşen krallar, ardılları tarafından mitoslarda kahramanlaştırılmıştır.

Mezopotamya'da liderden krallara, krallardan kahramanlara uzanan değişim kronolojik bir sıra takip etmemiştir. Sümer Kralı Gılgamış daha erken tarihlerdeki kahraman bir kral iken Akad Kralı Naram-sin bir tanrı olmuş, sonraki dönemlerde Mezopo-

tamya topraklarının çok ötesindeki bölgeleri ele geçiren Asur kralları ise Tanrı Asur'un vekili olmayı en üstün unvan olarak kabul etmişlerdir. Yönetim anlayışındaki bu değişiminin temelinde ise Mezopotamya'da değişen inanç sistemi bulunmaktadır. Şehir devleti kralı hüviyetine sahip Sümer kralları, tanrılar tarafından görevlendirilmeyi ve tanrıların en yüksek rahibi unvanına sahip olmayı insanları yönetmek için yeterli görmüşlerdir. Akad kralları ise kent kralı olmanın ötesinde dünyanın kralı olmaya çalışmış, Sümer ve Akad ülkelerinin yöneticisi olmuş ve hatta Naram-sin gibi krallar tanrı konumuna yükseltilmiştir. Asur ve Babil kralları ise diğer tanrıların üstünde yer alan, yüceltilmiş Tanrı Asur ve Tanrı Marduk'un tek temsilcisi olmayı evrenin en güçlü kralı olmak için uygun bulmuşlardır. Hiyerarşik olarak tüm kralların üzerinde yer alması beklenen "Tanrı" unvanından vazgeçen Asur ve Babil kralları Mezopotamya tanrıları arasından seçtikleri tanrıyı tekleştirerek bölgenin diğer toplumları üzerinde kalıcı bir hakimiyet kurmayı başarmışlardır. Binyıllar içerisinde yaşanan bu yönetim anlayışı değişimi, bir kentin idaresinden, ülkelerin ve farklı etnik yapıdaki toplumların yönetimine uzanan dönüşümün izlerini barındırmaktadır.

Mezopotamya krallarının onlarca unvan kullanması ve tanrıların vekili ya da seçtiği iddiası, tanrı konumuna yükselmeye çalışması yönetilenlerin kralın meşruiyetini kabul etmesini sağlamayı amaçlamıştır. İnsanlar tarafından seçilmeyen krallar meşruluklarını sağladıkları müddetçe iktidarlarını devam ettirseler de varlıklarının temel gayesi olan ülkedeki ekonomik zenginliği sağlamak ve yönettiklerinin güvenlik ihtiyacını karşılamak hiçbir zaman göz ardı edilmemiştir. Ülkeyi zenginleştirmeyen ve düşmanlarına karşı başarısız kralların kutsallığının sona erdiği ya da tanrıların ondan desteğini çektiği düşünülmüştür.

Bu çalışmada, Mezopotamya'nın ilk kentlerinden Asur ve Babil gibi bölgesel devletlere uzanan süreçte inanın yönetim anlayışına etkisi ile yönetenlerle yönetilenlerin ilişkileri ve bu doğrultuda Mezopotamya medeniyetinin gelişimiyle bölgenin tarihinin şekillenışı konu edinilmiştir.

İnsan, doğumuyla beraber önce bir aile sonra toplum içerisinde yaşamıştır. Bu yaşam tarzı, insan için bir tercih olmanın ötesinde yaşadığı dünya ile mücadele etmek için bir zorunluluk olmuştur. Bir arada yaşayan insanların yaş, cinsiyet ve fiziksel özellikleri onların karar alma sürecindeki konumunu etkilemiş ve grup içerisindeki en etkin kişi lider olarak belirlenmiştir.¹ Günümüz dünyasındaki her sosyal grupta devam eden bu anlayış insanlığın ilk dönemi olarak kabul edilen avcı – toplayıcı gruplardan beri çok az değişime uğramıştır. Grubun en baskın kişisi, diğerleri üzerinde hakimiyet kurarak karar alma sürecinde daha yetkin olmuş ve diğerleri tarafından lider olarak nitelendirilmiştir.²

Lider olan kişinin belirlenmesinde grubun sahip olduğu ihtiyaçlar ön planda olmuştur. Eğer güvenlik sorunu varsa fiziksel olarak en güçlü, ekonomik problem varsa elindeki maddi kaynaklara göre en zengin, inanç sorunu varsa kutsallaştırılan tanrı hakkında en fazla bilgiye sahip olan en dindar, bir bilinmezlik yahut sorun varsa en akıllı veya bilge, lider olarak belirlenmiştir. Bu belirleme her zaman bir seçim ile olmamış çoğunlukla lider olacak kişi diğerlerine kendisini kabul ettirmiştir. Bu lider belirleme yöntemi bir aile ya da kabile gibi elli – yüz kişiden oluşan gruplar için ya da büyük bir sosyal yapının içerisinde yaşayan küçük bir köy ahalisi için geçerli olmasına rağmen büyük toplumlarda bu belirlemeler daha farklı özellikler ve gereklilikler göz önüne alınarak yapılmıştır.³

Yazının icadından önce yaşayan insanların kendi aralarında nasıl gruplaştığı ve lider belirleyip belirleyemediği hakkında elimizde sadece arkeolojik belgeler olmasına rağmen; Göbeklitepe gibi dini yapılar ile Çatalhöyük ve Eriha gibi yerleşmeler üzerinden fikir yürütülebilir. Dünyanın ilk tapınağı olarak kabul edilen Göbeklitepe'nin tarım ve hayvancılık yaşam biçimine geçmeye henüz başlamamış avcı – toplayıcı insan grupları tarafından yapılması, keşfinden itibaren bilim dünyasını etkilemiştir. Henüz yerleşik yaşama geçmemiş bu insanların kendilerine ev yapmak

yerine tapınak inşa etmesi günümüze kadar üretilen eskiçağ ile ilgili tüm teorileri temelinden sarsmıştır. Avcı – toplayıcı yaşamın bir sonucu olarak insanlar, sayıları elliye geçmeyen gruplar halinde yaşamaktaydı. Hatta Neolitik Çağ'ın ilk dönemlerindeki tarım köylerinin nüfusu bini bile bulmamaktaydı. Fakat Göbeklitepe gibi bir alanı inşa etmek için taş işleme işinde uzmanlaşmış zanaatkarların da bulunduğu o dönem için muazzam bir iş gücüne ihtiyaç duyulmuş olmalıydı.⁴

Göbeklitepe'nin yapılması için öncelikle bu tapınağı inşa edecek insanları yapacakları işin gerekliliğine inandırmak gerekmekteydi. Bu noktada dini liderlerin varlığı kaçınılmazdır. Dönemin inanç anlayışı ile ilişkili olduğuna kesin gözüyle bakılan bu yapının inşası için gereken insanların toplanması, uzmanlaştıkları işe göre yönlendirilmesi ve işlerinin karşılanması, hiyerarşik bir düzene göre sıralanmış liderler gurubunun varlığını zorunlu hale getirmiştir. Liderlerin varlığı kaçınılmaz olmasına rağmen bu liderlerin diğer insanlar üzerindeki emretme yetkisini nasıl ellerinde tutmuş olduğunun açıklanması bir diğer önemli soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı ya da tanrılar adına hükmetme yetkisini kullanmış olduğu düşünülen Göbeklitepe'nin dini liderleri tanrı ya da tanrıları adına Göbeklitepe tapınağını yaptırmayı başarmıştır. Tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de varlığını devam ettiren kutsal lider anlayışının belki de ilk örneği Göbeklitepe'de karşımıza çıkmaktadır.

Günümüzden 11.600 yıl önce inşa edilmeye başlandığı hesaplanan Göbeklitepe'den yaklaşık dört bin yıl sonra Çatalhöyük kurulmuştur.⁵ Anadolu coğrafyasının ilk kenti olarak kabul edilen Çatalhöyük'ün sekiz binden fazla bir nüfusu barındırdığı düşünülmektedir. Tarih boyunca insanlar, ilk defa bu kadar dar bir alanda oldukça kalabalık bir topluluk halinde yaşamışlardır. Bu durum insanlar arasında günlük hayata dair sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş olmalıdır. Bu sorunların çözümü ve kentin yaşamının şekillenmesi için kuralların belirlenmiş olması muhtemeldir. Mezopotamya'daki örneklerin aksine Çatalhöyük'te sınıflaşmış

bir toplumun ve yönetici zümresinin olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunamamıştır. Tüm evler birbirine benzer yapılmış, diğerlerinden üstün; yöneticiye ait olduğu düşünülen bir yapıya günümüze kadar devam eden kazılarda ulaşılmamıştır. Fakat bu durum yönetim anlayışının olmadığını göstermemektedir. Çatalhöyük'te kentin ileri gelenlerinden oluşan ve dini hayatı da yönlendiren bir heyetin var olduğu fakat bunun babadan oğula kalan bir düzende işlemediği öne sürülebilir.⁶

Çatalhöyük'ten daha eski bir yerleşim olan Eriha kenti, Ürdün Nehri'nin batı yakasında; Ölü Deniz'in ise kuzeydoğusunda yer almaktadır. Eriha kentine ilk yerleşen insanların günümüzde "Natuf Kültürü" olarak adlandırılan yeni bir yaşam tarzının temsilcileri oldukları düşünülmektedir. M.Ö. 12 – 11. binyıllarda ortaya çıkan bu yaşam tarzında, amaçlı ve planlı besin üretiminin, yabani bitkilerin kontrol altında yetiştirilmesinin ve hayvan evcilleştirilmesinin temel alınması, insanların coğrafyaya uyum sağlamasının ötesinde yaşadıkları bölgeyi kendi ihtiyaçlarına göre düzenlemesinin bir göstergesidir.⁷

Yaşamsal olan yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli veya mevsimsel olarak göç eden insanlar, Epipalaeolitik dönemden itibaren yeterli su kaynağı bulunan bölgelerde kalıcı olarak yerleşmeye başlamıştır. Bu insanlar, av peşinde koşmak yerine koruma altına tuttukları hayvanları beslemiş ve onlardan ihtiyaçları ölçüsünde faydalanırken bu hayvanların çoğalmaları ile tüketimlerini dengede tutmaya çalışmışlardır. Bu yeni yaşam tarzının ortaya çıkmasının temel nedeni günümüzden 11.711 yıl önce sona ermeye başlayan son buzul çağından⁸ sonra dünyanın değişen iklim kuşakları olmuştur. Bu iklim kuşaklarından biri olan "İlman Kuşak" insan yaşamı için ideal koşulları oluşturmuştur. Bu kuşak bitki yetiştirmek için gereken ısı ve suya sahip olmasına rağmen bu kuşağın kuzeyi güneşlenme süresi, güneyi ise yağmur açısından yeterli değildir. Kuzey bölgelerine güneş getirmek mümkün olmasa dahi güneyde yeteri kadar güneş alan tarım alanlarına su götürmek doğal olan ırmaklar ve insanlar tarafından yapılan

sulama kanalları vasıtasıyla mümkün olmaktadır. Bu alanlarda yaşamaya başlayan insanlar doğru zamanda ve miktarda yapılan sulamanın bitki üretimini artırdığını fark edince su kaynaklarının bulunduğu alanlarda yenilebilir bitkileri yetiştirmiştir.⁹

Göç ederek yiyecekleri bitkileri aramak yerine meyve veren ağaçları büyötmeye, yenilebilir bitkileri kontrollü olarak yetiştirmeye dayanan bu yaşam tarzı değışikliğı insanların yer değıştirirken harcadığı zamanı farklı işlere yönlendirmesini sağlamış tabiatı daha iyi gözlemleyen insanlar, tarım ve hayvancılık konusundaki bilgilerini geliştirmiştir. Tarım ve hayvancılık yapılan bu alanlara insanlar yerleşerek kalıcı ikametgahlar oluşturmaya başlamışlardır. Zamanla daha fazla insan, bu bölgelere yerleşmeye başlarken halihazırda yaşayan insan sayısı da, ailelerin daha fazla çocuk sahibi olmasının iş gücü miktarının artmasına sebep olduğundan hızla artmıştır. Böylece Ön Asya'nın Eriha, Ayn Gazal, Hallan Çemi, Çayönü gibi farklı coğrafyalarda Gordon Childe'in tanımlamasıyla "Neolitik Devrim" başlamıştır.¹⁰

Neolitik Devrim ile gelişen Eriha'da M.Ö. 9400 yıllarına tarihlenen yetmişten fazla kerpiçten yapılmış dairesel biçimli konut bulunmuştur. Bu dönemde Eriha kenti sakinleri, kendileri için konut yapmayı bilmelerine rağmen henüz çömlek yapmayı başaramamışlardır. Eriha'nın tarımsal verimliliğinin sağladığı zenginleşme, kentin çevresindeki çölde yaşayan göçebe insan topluluklarının saldırı tehlikesini ortaya çıkarmış ve bu durum güvenlik önlemleri alınmasına neden olmuştur. Çölden gelen ani baskınları engellemenin en etkili yolu olan koruma duvarları yapımı ilk kez Eriha'da başladığı kabul edilmektedir. M.Ö. 8000'lere tarihlenen Eriha koruma duvarları yaklaşık 3,6 metre yüksekliğinde 2 metre genişliğinde olup ilerleyen dönemde tek başına yeterli olmayınca duvarları desteklemek için taş kuleler yapılmıştır.¹¹

Eriha'nın koruma duvarları maddi bir anlam taşımanın ötesinde bir insan kitlesinin bir arada çalışarak mensup olduğu topluluğu diğer insan gruplarının tehlikesinden korumak için inşa faaliyetine girişmesi, manevi olarak aidiyet duygusunun gelişmesini

göstermesi açısından önemlidir. Hayatlarını devam ettirmek için ellerinde bulunan işinin saklanması ve düşmanlardan korunması için daima dikkatli olmak zorunda kalmış olan Eriha sakinleri gerek surların inşası ve onarımı gerekse kentlerinin güvenliği için kendi aralarında bir iş bölümü yapmış olmalıdırlar. Zamanla mesleki farklılaşmaya sonrasında da toplumsal sınıflaşmaya dönüşecek olan bu iş bölümünde kişiler kendi yetenek ve güçlerine göre konumlanmışlardır.¹²

Belirli bir bölgeyi kontrolleri altında tutan Eriha kenti sakinleri inşa ettikleri koruma duvarları ile kendi coğrafyalarını dış dünyadan ayırınca “bizler” olan Erihalılar ve bizden olmayan diğerleri düşüncesi ortaya çıkmış olmalıdır. Avcı – toplayıcı bir topluluk-taki her birey kendisinin ve ancak birkaç kişiden oluşan ailesinin yaşamını sürdürecektikadar yiyecek temin edebilirken tarımın gelişmesiyle birlikte bir tarım üreticisi kendisi ve ailesi dışında onlarca kişinin işesini sağlamaya başlamıştır. Bu durum ilk defa artı ürün kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece toplumun bir üreten sınıfı bir de onların ürettiklerini tüketirken kentin diğer işlerini yapan sınıf ortaya çıkmıştır. Bu sosyal sınıflara mensup kişiler kent duvarlarının onarımından ayakkabı imalatına; kentin korunmasından deri işlemeye kadar değişen mesleklere sahip olup üreten sınıfın hayatının devamını sağlayacak işleri görmekteydi.¹³

Eriha kenti örneği üzerinden ilerlettiğimiz yerleşik hayata geçiş denemesin açıklanması, Ön Asya’nın sulama ile tarımın yapılabildiği farklı coğrafyalarında yakın tarihlerde gerçekleşmeye başlamıştır. Sulama ile tarım yapıldığı ve evcil hayvanların beslendiği tarım köylerinde oluşan artı ürün, bir taraftan artı ürünün alınıp satıldığı pazar yerlerinin oluşumuna diğer taraftan depolanan artı ürünün korunması ihtiyacından askeri sistemin varlığına yol açmıştır. Yerleşik hayata geçerek tarım toplumu olmaya başlayan insanların yaşam tarzındaki değişim onları tabiat üzerinde düzenleyici bir konuma getirmiş olsa dahi tam bir hükmetme yetkisi vermemişti. İnsanlar, yerleşik hayata geçmeden önce sahip oldukları inanışları, yeni hayat tarzlarına uyarlayarak, tabiata

hükmeden tanrılara inanmaya ve onların temsilcisi olan ruhban sınıfı mensuplarının da isteklerine göre yaşamaya başlamıştır.¹⁴

Şehirlerin oluşumuna yol açan sosyalleşmeye; tarımın sulama vasıtasıyla gelişmesinin, ticaret ile ekonominin oluşmasının, tanrı anlayışının kurumsallaşarak tapınakların varlığının, kentlerin savunulmasının sonucu olarak ortaya çıkan askeri yapının neden olduğu düşünülmektedir. Bu sebeplerin öncelik sonralık ilişkisi hakkında farklı görüşler bulunmasına rağmen gelişimin bir arada yürüdüğü, her sebebin bir diğersinin varlığını gerekli kıldığı ve sonucunda liderlik anlayışının ortaya çıktığı daha güçlü bir görüş olarak savunulmaktadır.¹⁵

Şehirlerin oluşumu ile kalabalıklaşan nüfusu yönetmek, avcı-toplayıcı yaşam biçimindeki en tecrübeli kişinin avlanmayı yönetmesinden ya da en güçlünün elde edilen yiyeceğin taksimatına karar vermesinden daha karmaşık hale gelmiştir. Üretimi sağlayan sınıfın bir parçası olan daha önceki dönemlerin yöneticisinden farklı olarak şehir devletin yöneticisi olan lider, üretimin bir parçası olmamasına rağmen onlara hükmetme yetkisini elinde tutmaktaydı. Bu hükmetme yetkisinin temelinde ise liderin yönettiği grubun liderlerini kabullenmesi bulunmaktadır.

Üretim gücünü elinde bulunduran insanların kendi haklarını ve kazançlarının bir kısmını lidere devretmesini, onun emri altında yaşamasını kabullendiren dini ve askeri etkenlerin olduğu kabul görmektedir. Bu nedenlerden önce dini gücün toplumun her alanına yayılmış bir organizasyon olması dolayısıyla ağır bastığı, sonra şehir devleti sayısının artması ve yağmacı kavimlerin varlığının sonucu olarak askeri gücün önem kazandığı kabul edilmektedir. Yönetme ve yönetilmenin temel dinamikleri olan dini ve askeri gücün öncesinde insanların ortak bir amaç etrafında toplanmasına neden olan ortak çalışma zorunluluğunun liderlik anlayışının şekillenmesine sebep olduğu kabul görmektedir.¹⁶

Yaşamlarını devam ettirmek için kendi aralarında birlik oluşturmuş olan şehir devleti halkı, tarım sayesinde geliştirdikleri ve görece zenginleştikleri mevcut yaşantıyı devam ettirmek için

kendilerini dünyanın geri kalanından koruma duvarları ile ayırmışlardır. Avcı toplayıcı bir topluluk göçebe bir hayat tarzı yaşadığı için beraberinde götüremediği hiçbir şeyi sahiplenemezken şehir halkı olarak isimlendireceğimiz Mezopotamya'nın yeni yaşam merkezleri olan şehirlerde yaşayan insanlar, taşıyabileceklerinden fazlasına sahiptiler. Bunun başında artık ürünün elde edildiği verimli topraklar gelmekteydi. Avcı toplayıcı topluluklarda dünya tüm insanların iken tarım toplumunda belirlenen toprak parçası ki artık tarla, bahçe, bağ gibi isimlerle anılmaya başlanmıştır, üzerinde önce tüm şehir halkının daha sonra kişinin sahipliği kavramı gelişerek "mülkiyet" olgusu ortaya çıkmıştır.¹⁷

Avcı toplayıcı insanlar sadece birkaç günlük yiyeceğine sahip iken tarım toplumu haline gelmiş ve kentlerde yaşayan insanlar yıllık yiyeceğinin tamamına bir anda sahip olmaya başlamıştır. Bu durum hem kentin içerisindekiler arasında hem de kentin koruma duvarlarının ötesindeki insanlar ile sürekli bir çatışma durumunu beraberinde getirmiştir. Bu çatışmanın önlenmesi için yönetenlerin kabullendiği ve yönetim sistemine sahip yeni bir sosyal grup olan yöneticilerin varlığı gerekmektedir. Yöneticilerin oluşturduğu ve başında hiyerarşik bir liderin bulunduğu yönetici sınıfı örgütlenmesi tamamlandıktan sonra ortaya çıkan zümre sosyal hayata yapay bir şekilde bağlanan bir yapıya sahip olmayıp şehirlerin oluşmasıyla birlikte gelişmiştir.¹⁸

Mezopotamya'daki şehir devletlerinin oluşumunda, kendi içerisinde sahip olduğu ast üst ilişkisiyle, en organize sınıf olarak kabul edilen ruhban sınıfı mensupları kentlerin ilk yöneticileri olmuştur. Ruhban sınıfı mensuplarının temsil ettikleri tanrılar nasıl ki gökyüzündeki cisimlerin hareketini ve yeryüzündeki tabiat olaylarının dönüşümünü idare ediyorsa onlar da insanların bir arada yaşadığı kentleri idare edebileceklerini öne sürmüş ve bu durum yönetilenler tarafından kolaylıkla kabullenilmiş olma ihtimali mevcuttur.

Tarıma geçiş evresinde kurulmuş olan ilk kentlerde gelişmiş bir tapınağa rastlanılmaması kentin yöneticisi olmaktan ziyade ida-

recisi olarak düşünölen ruhban sınıfı mensuplarının sözlü költür içerisinde oluşturdıkları, gelenek ismi de verilebilen kurallarla dayanarak insan topluluklarını yönettikleri kabul edilmektedir. İlerleyen dönemlerde ise her kente ait tapınaklar inşa edilerek ruhban sınıfı mensupları kendi tanrılarının ihtişamını sergilerken sahip oldukları gücü de kurumsallaştırmıştır. Kentin en örgütlü zümresi olan ruhban sınıfı mensuplarının teşkilatlanmış olduğu tapınaklar, taşımış oldukları dini önem ve amaçlarının yanı sıra hem artı ürünün depolandığı ekonomik hem de kent ile ilgili sorunların karara bağlandığı yönetsel bir merkez hüviyeti kazanmıştır.

Kentlerin mesleklerine göre gruplanan her sınıfında örgütlenmiş olan ruhban sınıfı mensupları toplumun alt sınıflarında düşük statülü üst sınıflarında yüksek statülü mensuplarıyla temsil edilirken önceden belirlenmiş hiyerarşik düzene göre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu durum ruhban sınıfı mensuplarının toplumun her alanına hakim olmasını sağladığı gibi yazısız bir toplumsal sözleşmenin oluşmasıyla kenti istekleri doğrultusunda şekillendirerek yönetmelerine ortam sağlamıştır. Kentlerin ortaya çıkışı ile varlıklarını kurumsallaştıran ve devamında kentin idaresini tapınağın varlığından da faydalanarak ele alan ruhban sınıfı mensupları gökyüzünü yöneten tanrıların yeryüzünün düzeni için kendilerini görevlendirdiğini ilan ederek hakimiyetlerini meşrulaştırmıştır.¹⁹

Kentlerin dini ve sosyal açıdan liderliğini yürüten ruhban sınıfı mensupları siyasi ve askeri gücü elinde bulunduran kralların ortaya çıkıp dini yapının başına geçerek tek lider oluncaya kadar geçen süre içerisinde yönetimde kalmaya devam etmiştir. Kralların iktidarında bile ruhban sınıfı mensupları daha önceden kazandıkları ayrıcalıkların büyük kısmını korumayı başarmış siyasi yapıda yer almasa bile sosyal yapı içerisindeki yönlendirici rolüne devam etmiştir.

Dinsel kökenden gelen ya da askeri gücü elinde tutan bir liderin yönetimi altında sosyal örgütlenmesini tamamlayan, gelenekten

gelen yazısız kuralları çivi yazısı ile kayıt altına alarak hukuk sistemi oluşturmaya başaran şehir devleti halkı, topluluk olmaktan çıkıp bir toplum hüviyeti kazanmayı başarmıştır. Hayatta kalmayı kendisine yegane amaç olarak kabul eden topluluktaki bir bireyden, yaşadığı kente veya inandığı tanrı ya da tanrılara karşı aidiyet duygusuna; diğerleri tarafından kategorize edilebileceği bir mesleğe sahip, yaşadığı dünyayı anlamaya ve anlamlandırmaya çalışan, toplum içerisindeki bireye doğru gelişen dönüşümde, bireyin takip ettiği, ideallerini ve yaşantı biçimini kendisine örnek aldığı lider en önemli paya sahip olmuştur.

Topluluğun topluma dönüşümünün belirleyicisi olan başarılı ve dirayetli liderlerin yönetimi altındaki Sümer kent devletleri hızlı biçimde gelişmiş, kendisini diğer kent devletlerinin askeri ve siyasi baskılarından korumuş ve hatta diğer kentleri kendi tahakkümü altına almıştır. Lider yönettiği topluma rahat bir hayat vaat ederken toplumdaki bireyler de ona koşulsuz itaati sunmuştur. Bu ilişki zamanla karşılıklı duygusal bağlantı ve devamında kader birliği haline dönmüştür.²⁰

Sümer kent devletlerinin gerek oluşumunun gerekse devamlılığının en önemli unsuru lider ve halk arasındaki işbirliğinin etkinliği ve düzenliliği olmuştur. Toplum içerisindeki her birey ürettiği ürünün bir kısmını önceleri tapınağa sonrasında saraya kentin işlerinin görülmesi için vermekte; bazı dönemlerde ise tapınağın ya da sarayın topraklarında çalışmaktaydı. Bu görevlerinin yanında şehirdeki su kanallarının, tapınakların, koruma duvarlarının inşası ve onarımı için çalışmakla yükümlüydü. Bütün bu işlerin yürütülmesini ise lider idare etmekteydi. Lider takipçilerine kentle ilgili yaptıkları bütün işlerin ve verdikleri vergilerin onların yararına olduğuna inandırmalıydı. Ayrıca kentte yaşayan her birey genel anlamda şehre özel olarak da kenti yöneten lidere karşı bir aidiyet duygusuna sahip olması gerekliliği; yönetici sınıf tarafından hem dini semboller hem de askeri güç ile sürekli olarak vurgulanmıştır.

Liderlerin yönettiği topluma kendi varlığının zorunluluğunu gösterme ve bu varlığın bir kader ortaklığının sonucu olduğu anlayış-

şını kabullendirmesinde yönettiği kentin tanrısının bunu dilemiş olduğunu belirterek dini güç kazanmanın yanı sıra liderin yönettiği ordunun istilacılara karşı verdiği mücadeleyi kaybettiğinde şehir halkının da yıkıma uğrayacağı fikrini benimsetmiş olması bulunmaktadır. Sümer kent devletinde yaşayan her bireyin hayatını kapsayan dini ve askeri gereklilikler, ekonomik yaşantı ile birlikte sosyal hayatı oluşturmuştur. Bireyin günlük yaşantısını; inanç ve onun kurumsallaşmış hali olan tapınak, kendisi ile mülkiyetinde olanların güvenliğini sağlayan lider ve ordusu, bir arada şekillendirmiştir. Birey kendi hayatı ile ilgili kararların bir kısmını lidere bırakmış lider de onun yaşama ve mülkiyet hakkını garanti etmiştir. Bu durum Sümer kent devletleriyle başlayan ve günümüze uzanan liderle yönetilenler arasındaki kader birliğinin oluşum sürecinin ortaya çıkışının temel dinamiklerini göstermektedir.²¹

Mezopotamya’da şehirlerin sur duvarları dışında yaşayan ve yaşadıkları coğrafyanın koruması altında olan insan toplulukları ise kendi aralarındaki akrabalık ilişkilerini temel alan bir yönetim oluşturmuştur. Avcı toplayıcı dönemden beri devam eden, kan bağı olan insanların bir arada yaşarken kendi içlerinde oldukları yönetim dinamiği Neolitik Dönemden itibaren hayvancılık ve basit tarımın ekonomik merkezde yer aldığı daha gelişmiş bir sisteme dönüşmüştür. Binyıllar boyunca büyük değişiklik geçirmeden gelen bu yaşam biçimi “kabile tarzı hayat” yöneteni ise “kabile lideri” olarak tanımlanmaktadır. Kabile tarzı hayatı sürdüren insanları bir arada tutan temel öge kan bağı olması- na rağmen kabilenin kendisine vermiş olduğu ismi paylaşmanın getirdiği aidiyet duygusu da ortak yaşamın oluşmasında büyük paya sahiptir. Yaşamlarını devam ettirmek için besledikleri hayvanlardan elde ettikleri ürünleri değiş tokuş ederek ve kuru tarım ile ihtiyaçlarını karşılayan bu insanlar coğrafi olarak zor yaşam şartlarına sahip alanlarda yaşamıştır.

Coğrafyanın getirdiği zorluklar ile mücadele edebilmek, aralarındaki sorunlara çözüm bulmak, diğer kabilelerle ilişkileri devam

ettirmek ve kabile içerisindeki çok sesliliği ortadan kaldırıp hızlı karar alabilmek için etkin bir yönetime ihtiyaç duyulmuştur. Kabileler, hükmetme yetkisini elinde bulunduran tek bir liderin hakimiyeti altında bulunabildiği gibi bir yaşlılar heyetinin ortak kararları, merkeze alınarak da yönetilmiştir. Kabildeki her bireyin hayatının devamını sağlamayı kendilerine ilk amaç edinen kabile yöneticisi veya yaşlılar heyeti belirlenirken; sahip olunan değerlerden oluşan ve içerisinde kanun sayılan kuralların bulunduğu geleneği iyi bilerek benimsemeleri en önemli etken olmuştur.²²

Kabile lideri ve onun karar alma sürecinde etkisi bulunan kişiler yüzyıllar boyu bir arada yaşamının ortaya çıkardığı, yazısız kuralları diğerlerinden çok daha iyi bilmenin ötesinde ona uymak konusunda da büyük hassasiyete sahip olmalıydı. Eğer geleneğe aykırı davranırlarsa ya da onun emirlerini uygulamazlarsa kabile içerisinde kargaşa çıkacağını bilmekteydiler. Bunun yanı sıra kabile lideri, krallık sisteminden farklı olarak, geleneğin üzerinde olmayıp sadece onun uygulayıcısı durumunda bulunmaktaydı. Geleneği uygulamanın yanı sıra kabilenin karşılaştığı yeni durumlar için çözüm getirebilme yetisine sahip olması gereken kabile liderinden yönettiği insanların kendisinde bulmak istediği unsurlara sahip olması da beklenmekteydi. Bu unsurlar kabile liderini, diğerlerinin nazarında başarılı, ahlaklı, adil gibi erdemlerden oluşan bir bütün olup bunlardan biri veya birkaçının eksik olması durumunda kabile lideri insanların güveninin yanı sıra unvanını da kaybedebilirdi.

Kabile liderinin belirlenmesinde insanlığın bugüne kadar yaygın olarak kullandığı seçim, biat, kabullenme yöntemlerinin her üçü de belirli oranlarda kullanılmıştır. Günümüzde demokrasinin ayrılmaz unsuru olarak görülen seçim eşitlikçi bir şekilde uygulanmasa dahi kabile liderinin belirlenmesinde önemli bir paya sahipti. Önceki kabile liderinin ölümünden ya da yaptığı bir hatadan dolayı uzaklaştırılmasından sonra yerini kimin alacağını belirlenmesi için kabilenin önde gelenleri bir araya gelerek birini belirleyebilirdi. Fakat belirlenecek olan lidere kabilde söz hakkı

olan herkesin koşulsuz uygulanacağına dair biat etmesi gerekmektedir. “Seçim ve Biat” kabile liderinin onayı ile gerçekleşme- se de kabullendirme bizzat yaptıkları ve yapacakları ile ortaya çıkmıştır.

Kabile liderinin yaptıklarının kabileye fayda sağladığını düşünen yönetilenler onu yöneticileri olarak kabullenmiş ve takip etmiş- ken liderin yaptığı ve kabile için sorun olan her şey sorgulanmış, hatanın sonuçları ona yüklenmiş ve hatta cezalandırılmıştır. Bazı durumlarda ise kabile liderinin kararları yönetilenlerin bir kısmı tarafından kabul edilirken bir kısmı tarafından itirazla karşılan- mıştır. Eğer kabilenin küçük parçası itiraz ediyorsa ve diğerlerine etki edemiyorsa ya sessiz kalmış ya da bir başka bölgeye göç et- miştir. Genelde göçebe hayvancılık ile uğraşan ve mevsimlik ola- rak göç edebilen bu insanlar için bu durum olumsuz gibi görünse de kabilenin etki sahasının genişlemesi göz önüne alındığında fayda sağlamıştır.

Krallar gibi kendisine karşı gelenleri ortadan kaldıramayan ya da ruhban mensupları gibi kendisini sorgulanamaz ilan edemeyen kabile liderleri vereceği kararlarda etrafındakileri ikna etmek zorunluluğunu hissetmiş olmanın ötesinde yaşantısını da yönet- tiklerinden çok daha refah içerisinde geçirmemiştir. Kabilesini yönetmek lidere ekonomik ve sosyal açıdan üstünlük sağlamış olmasına rağmen krallar gibi saraylar inşa ettirmemiş ya da etti- rememiştir. Buna rağmen bazı güçlü kabile liderleri kendisinden sonra oğullarından birini yeni lider olarak kabul ettirmiş olmalı- dır ki Neolitik dönemden sonra bazı kabilelerde yöneticilik baba- dan oğula geçer bir hale gelmiştir.

Bir kabile egemenliği altında bulundurduğu toprak parçası üze- rinde tek hakim olabildiği gibi birden fazla kabile ortak bir coğ- rafyayı paylaşarak da yaşayabilmektedir. Özellikle yeteri kadar suyun, tarım arazisinin ve otlakların bulunduğu alanlarda bu duruma sıklıkla rastlanmaktadır. Bu durumda kabile liderlerinin oluşturduğu bir meclis yaşam alanının tamamı için alınması ge- reken kararları alırken her kabile kendi lideri tarafından yöne-

tilmiştir. Tarihi süreç içerisinde kabileler kuraklık, hastalık, su kaynaklarının kuruması gibi nedenlerden dolayı göç ettiklerinde bile gittikleri bölgelere kendi geleneklerini ve yönetim tarzlarını beraber götürmüş bölünmeler olsa dahi yeni kabile liderleri kendi insanlarını yönetmeye devam etmiştir.²³

Günümüz Afrika ve Yeni Zelanda gibi izole bölgeler ile Ön Asya'daki Arap toplumlarında, devam eden kabile tarzı hayat modern addedilen toplumlardaki millet mefhumunun önüne geçmiştir. Yirmi birinci yüzyılda dahi kabilenin parçası olan insanlar, ortak paydaşlarının kendilerine sağladığı güvenlik duygusunu devletlerin sağladığı vatandaşlığın ötesinde görmektedir.

Toplumsal bir varlık olan insanın bulunduğu her grup kendi içerisinde farklı kriterlere göre ayımsallaştırılsa dahi en kalıcı ve ötekileştirici farklılaşma, yöneten ve yönetilenler arasında olmuştur. Bu ayrımın en belirgin yönünü vurgulamak için aynı gruptaki “yönlendirenler” ve “takipçileri” tanımlarına ihtiyaç duyulmuştur. Yönlendirenler, bulunduğu toplumun ihtiyaçlarına çözüm bulduğu gibi kaotik durumların üstesinden de gelmişlerdir. Bu sosyal sınıfın içerisinde, kabile yöneticileri, ruhban sınıfı mensupları, kent devleti kralları gibi yönetim erkini taşıyanların yanı sıra bir köyde veya mahalde insanların aklına ve bilgisine güvendiği kişileri de dahil etmek mümkündür. Yönlendirmenin kısmi olarak gerçekleştiği akıl danışma, bilgisine başvurma ve dini kuralları öğrenme gibi durumlar bir kenara bırakıldığında istekleri büyük oranda kabul gören ve siyasi gücü elinde bulunduranlar, öncelikle toplumun en güçlü yönlendiricileri sonrasında yöneticileri olmuştur.

Takipçiler olarak nitelenebilen yönetici sınıfın dışındakiler, yönlendirenlerin sahip olduğu üstünlüğü kabul etmenin yanı sıra onların kendileri hakkında verdikleri karara da uymak zorunluluğundaydı. Bu zorunluluk doğrudan bir seçim ile gerçekleşmemiş; takipçiler, güvenliklerinin ve temel ihtiyaçlarının karşılanması karşılığında yöneten sınıfa itaat etmiştir. Yazının icadından beri tarihsel olaylar yöneten sınıfa göre yazıldığı ve şekillendirildiği için takipçi olarak nitelenen halkın yaşantısı hakkında daha kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Ortak çıkarlar çerçevesinde şekillenen, yönlendiren ve takipçileri arasındaki ilişki, zamanla toplumsal sözleşmeye dönüşerek yazılı hukuk ile kayıt altına alınırken, takipçilerin kabullendiği dini ve siyasi değerlerden ortaya çıkan kültür, aidiyete dönüşmüştür. Mezopotamya’daki şehir devletlerindeki yönetici sınıfların mensupları, yönettikleri şehirlerde yaşayanları kendi hedefleri ve idealleri doğrultusunda yönlendirmek için kentin tapınağında halkın inandığı tanrıların ve yukarıda bahse-

dilen aidiyet duygusunun merkeze alındığı kültürün gücünü kullanmıştır.¹

Mezopotamya'da yaşayan ve üretim gücünü elinde bulunduran halkın kendi haklarını ve kazançlarının bir kısmını yöneticilere devretmesini, onun emri altında yaşamasını kabullendiren dini ve askeri etkenlerin olduğu kabul görmektedir. Bu nedenlerden öncelikle dini gücün toplumun her alanına yayılmış bir organizasyon olması dolayısıyla ağır bastığı sonrasında şehir devleti sayısının artması ve yağmacı kavimlerin varlığının sonucu olarak askeri gücün önem kazandığı kabul edilmektedir. Askeri gücü kontrol eden krallar, halk üzerinde doğrudan etkisi olan dini gücü önemsemiş askeri güçlerini dini semboller ve unvanlar kullanarak pekiştirmiştir. Mezopotamya Şehir Devletleri'ndeki yönetim meşruiyetin kaynağının askeri gücü merkeze almasının en önemli etkeni, inancın emirlerinin değeri ancak kişinin ya da toplumun vicdanında yer ettiği kadarken askeri güce sahip kralın emirlerine uymamak kişinin ya da toplumun bir kısmının yaşam hakkını elinden alınması ile sonuçlanabilecek kadar büyük yaptırımlara sahip olmasıdır. Buna rağmen topluluktaki karmaşanın önüne geçmek, güçlü bireylerin zayıf olanlarını ezmesini engellemek için varlığına sürekli ihtiyaç duyulan yönetme otoritesi, her bireyi sürekli kontrol etme imkanına sahip olmadığından dolayı kişinin toplumun huzurunu bozmadan nasıl yaşaması gerektiğine dair ayrıntılı öğütler içeren inanç, toplum hayatından uzaklaştırılmamış, yönetimin etkin bir unsuru haline getirilmiştir.

Topluluktan topluma dönüşme evresinde yönetimin şekillendirilişi kademeli bir sistem olan hiyerarşiye dayandırılmıştır. Hiyerarşi kavramının insanın varoluşu ile ortaya çıkmış olduğu düşünülse dahi ilk dönemlerde en geniş hiyerarşik sıralama gök cisimlerine uygulanmış olmalıdır. Gökyüzünün düzenli ve devinimsel hareketlerini izleyen insanlar, parlaklıklarına ve büyüklüklerine göre gökyüzündeki cisimleri sıralarken yine gökyüzünde var olduğu düşünülen tanrıların da bu şekilde sıralanmış olduklarına inanmışlardır. Tanrıların arasında bulunan hiyerarşinin onların yönet-

tiği yeryüzündeki insanlar için uygun olduğu düşüncesi de kısa sürede kabul görmüş olmalıdır.

Mezopotamya'daki ilk kentlerin kuruluşundan itibaren dini, ekonomik ve askeri güce dayalı olarak yönetsel bir hiyerarşı oluşmuştur. Bu yönetsel hiyerarşinin başarılı şekilde uygulandığı kentler kısa sürede ekonomik ve siyasal açıdan güçlenmiş iken yönetsel hiyerarşinin uygulanamadığı kentler güçlünün zayıfı ezdiği, toplumsal huzurun olmadığı kaotik şehirler haline gelmiştir. Yönetim hiyerarşisi, yöneten ile yönetilen arasındaki karmaşık çıkar ilişkisinin düzenlenmesi esas alırken toplumdaki her grubun birbirine bağılılığını ve bir diğerin devamının sağlayıcısı olmasını gerektirmiştir.²

Toplunun artı ürününü üreten tarım sınıfının beslediğini zanaatkarlar, onların tarım ve hayvancılık dışındaki ihtiyaçlarını karşılar-ken yine tarım sınıfı tarafından işesi karşılanan askerler onların korunma ihtiyacını gidermiştir. Tarım sınıfının, zanaatkarların ve askerlerin sosyal hayatını düzenleyen ruhban sınıfı ise bu sınıfların varlığına muhtaç olup onların mevcudiyeti sayesinde devamlılığını sağlamıştır. Tarım sınıfının, zanaatkarların, askerlerin ve ruhban sınıfının, düzenli ve kaostan uzak bir hayat yaşayabilmesi için de mutlaka iyi bir yöneticinin önderliğinde yönetenler sınıfına ihtiyaç bulunmaktadır. Bir diğere deyişle, tarım ile geçinenler zanaatkarlara, her iki sınıf da askerlerin varlığına, her üç toplumsal sınıf ruhban sınıfı mensuplarına, toplumun yönetilen kısmı olan bu dört toplumsal sınıf, yöneticilere muhtaç iken; yöneticiler de sosyal düzenin sağlanması için ruhban sınıfa, ruhban sınıfı ve yöneticiler güvenlikleri için askerlere, bu üç sınıfta hayatını devam ettirmek için tarımla uğraşanlara ve zanaatkarlara ihtiyaç duymuştur. Bu toplumsal sınıfların düzenli ve eksiksiz çalışmasının sonucunda güçlü olarak nitelenen siyasal yapılar oluşmuşken tarihsel açıdan başarılar sadece yönetene atfedilmiştir. Kendi içerisinde döngüsel bir yaşam biçimi olan bu toplumsal hayat günümüze kadar yeni eklemeler ve değişimlerle ulaşmıştır.

Sistematikleşmiş yönetmenin ilk defa ortaya çıktığı Sümer Kent Devletleri'nde yönetim anlayışının temel unsurları şehir devlet-

lerinde ortak olmasına rağmen her yönetici kendi kişiliğine ve karşılaştığı sorunlara göre yönetimini şekillendirmiştir. Günümüzdeki gibi bilimsel temeller kazanmış bir kamu yönetiminin bulunmadığı eskiçağlarda yönetme sadece deneyimi temel alan tecrübeyle elde edilmiş bilgiye dayanmaktaydı. Bu tecrübenin temelinde toplumun sahip olduğu temel değerleri anlamak ve askeri gücün nasıl yönlendirileceğini bilmek bulunmaktaydı. Zaman içerisinde oluşan yönetim tecrübesinin ilk bakışta babadan oğula geçtiği düşünülse bile, bu aktarımda yönetici namzedinin mevcut yöneticiden edindiği bilginin yanı sıra yönetim konusunda deneyimli kişilerden alınan öğütler de önemli yer tutmaktaydı. Monarşi yönetiminin en belirleyici yönü olan babadan oğula miras bırakılmada, bu açıdan bakıldığında aktarılması en zor olan yönetme deneyimi olmalıdır. Yönetme deneyiminin ancak bireyin doğrudan yaşadıkları ya da ilk defa karşılaşılan bir soruna getirdiği çözümün başarısı ile geliştiği kabul edilmektedir.³

Mezopotamya'da tecrübi bir bilgi olarak görülen yönetmenin kuşaklar arasında aktarımında en önemli araç güçlü yöneticilerin yazdırmış olduğu, hayatlarının ve başarılarının anlatıldığı yıllıklardır. Sümer Kent Devletleri döneminde güçlü yöneticilerin kendi hayatlarını anlatması Asur ve Babil dönemlerinde bir gelenek halini alarak her yönetici yaptıklarını çivi yazılı belgeler, duvar kitabeleri, kaya anıtları ile ölümsüzleştirmeye gayet göstermiştir. Bu metinler tanrısal amaçlarla da yazılmış olsa kendinden sonra gelen yöneticiye ülkeyi yönetirken daha önce karşılaşılan sorunlara nasıl çözüm bulunduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Edebi ve tarihsel unsurlar taşıyan bu metinler genellikle yöneticinin kendisini tanıtırıp övmesi sonrasında tanrılar ile arasındaki bağı ortaya koyması ile başlayıp kazandığı başarıları sıralaması ile devam etmektedir. Mezopotamya'da yazdırılmış olan bu yıllıkların ardındaki amaç olarak tanımlayacağımız, gelecek yöneticilere yönetme becerisi kazandırmak, sonraki binyıllarda siyaset-name adı verilen bir yazım geleneğinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Mezopotamya tarihindeki yöneticiler büyük başarılar elde etmiş olmasına rağmen hiçbirisi Sanherib⁴ gibi kendi hakimiyet süresi içerisinde neredeyse tüm Ön Asya'yı ele geçirip Mezopotamya'nın savaş ve siyaset geleneğinde köklü değişimlere yol açmamıştır. Sanherib, iktidarı boyunca Kimmerleri durdurmuş, Babil topraklarını Asur'a bağlamış, Yahudi krallıklarını işgal etmiş hatta Mısır'ı bile ele geçirmeye çalışmıştır. Sanherib yapmış olduğu bütün faaliyetlerini yıllıklarında anlatarak kendini yüceltirken belki de başarılarının oğlu Asarhaddon'a gelecekteki yönetimi için bir yol gösterici olmasını istemiştir.

Sanherib, büyük kral, (güçlü kral, dünyanın) kralı, Asur'un kralı, (dünyanın) dört köşesinin (kralı) muktedir çoban, büyük tanrıların gözdesi, adaleti seven gerçeğin gardiyanı, yardım edici, zayıfın yardımına giden ve güzel işleri devam ettiren, mükemmel insan, babayiğit savaşçı, bütün yöneticilerden önde gelen, boyun eğmeyenleri ele geçirip idare eden, düşmanlarını ışığı ile vuran. Tanrı Asur, yüce dağ, bana rakipsiz egemenliği bağışlayan ve benim silahlarımı kraliyet tahtına oturan diğerlerinden daha görkemli kılan. O güneşin doğduğu yukarı denizden, güneşin battığı aşağı denize kadar (olan her yeri) boyun eğdirmiş, bütün siyah kafalılara hakim olmuştu (...) onun Babil'deki sarayına neşe ile girdikten sonra onun hazinelerini açtım ve altın ve gümüş ile altın ve gümüşten eşyaları, değerli taşları, her çeşit serveti, sayısız arazileri haraç olarak onun saray kadınlarını, onun saray hizmetçilerini, erkek şarkıcılarını, kadın şarkıcılarını, bütün zanaatkarlarını, ve bir o kadar saray çalışanını ganimet sayarak aldım. Lordum Tanrı Asur'un gücü ile onun çevresindeki 420 küçük kaleyi, Keldani kaleleri ile onun tahkimatlı şehirlerini kuşattım, fethettim ve talan ettim. Uruk, Nippur, Kiş, Hursagkalama, Kutha (ve) Sippar'dan gelen yedek güçlerle suçlu vatandaşları ganimet sayarak aldım. Geri dönüş yolunda Tu'umuna, Rihihu, Yadaqqu, Ubudu, Gibre, Malihu, Gurumu, Ubulu, Damunu, Gambulu, Hindaru, Ru'ua, Puqudu,

Hamranu, Hagaranu, Nabatu (ve) Li'tau'daki boyun eğ-meyen Aramilerin hepsini yendim. 208.000 erkek, kadın, genç, yaşlı insani, sayısız atları, katırları, eşekleri, develeri, öküzleri, koyunları, keçileri değerli savaş ganimeti olarak Asur'a taşıdım."⁵

Mezopotamya'daki Sümer Kent Devletleri'nden yüzyıllar sonra ortaya çıkan Asur ve Babil gibi bölgesel devletlerde yönetici sınıfın yanında bürokrasi sınıfı oluşmuştur. Yöneticilere kıyasla daha üst bir eğitimden geçmiş olan bu sınıf sayesinde ve yazının daha etkin kullanımı ile yönetim deneyimi devlet tecrübesine dönüşmüştür. Günümüzde yönetimin vazgeçilmez unsuru olarak düşünülen bürokrasi, Sümer kentlerinin ilk dönemlerinde yöneticinin fiili yardımcısı olan ve yazıyı kullanan ruhban sınıfı mensupları tarafından yürütülmekteydi. Her kentin kendisini yönettiği bu dönemde yönetsel açıdan kayıt tutma geleneği tam olarak oluşmamıştır. Bu dönemde yazı daha çok ekonomik kayıtların tutulması için kullanılmaktaydı. Sonraki dönemlerde birden fazla kenti bir arada yöneten yöneticiler, hem kentler arasındaki işlerin yürütülmesi için hazırlattıkları emirler hem de oluşturdıkları kanunlar için yazıyı katip olarak niteleyebileceğimiz, mesleği tabletlere yazı yazmak olan kişileri kullanarak kaydettirmiştir. Bir meslek olarak başlayan katiplik zamanla önce katipler olarak isimlendirilen bir sosyal zümreye sonrasında yönetimin ayrılmaz unsuru olan bürokrasi sınıfına dönüşmüştür.⁶

Sümer Kent Devletleri'nde yönetim sınıfının en üstünde bulunan ve zaman içerisinde En, Ensi, Patesi, Lugal gibi unvanlar kullanan yöneticiler, yönetim meşruiyetinin nereden geldiğini açıklamak ihtiyacı hissetmiştir. Bunun için ilk dönemlerden itibaren kral listeleri oluşturulmuştur. Bu listeler, Mezopotamya'ya krallığın cennetten indiğini iddia ederek başlamaktadır. Bu iddianın temelinde krallığı ilahi kökenlere dayandırarak yönetimi kutsallaştırma isteği bulunmaktadır. Sümer Kral Liste'lerinde, krallığın ilk başta Eridu'da olduğu devamında Badtibira, Larak, Sippar ve Şuruppak'a geçtiği daha sonra ise Tufan'ın geldiği belirtilir.

Tufan'dan sonra krallığın Kiş kentinde yeniden ortaya çıktığı anlatılır. Bu listelerin hazırlanmasının gayesi hazırlatan kralın kendi yönetimini dini ve etnik açıdan temellendirme isteği olduğu kabul edilmektedir.⁷

Her monarşi sisteminde olduğu gibi Mezopotamya'da da yönetici olarak doğduğu gibi yönetici de olunabilmekteydi. Yönetimini babasından miras olarak devralan yöneticiler, bu hakkı doğuştan getirdiklerini öne sürerken sonradan ele geçirenler neşelerini ya güçlü bir krala ya da tanrısal kökenlere bağlayıp yönetilenlerin gözünde meşruluk kazanmaktadır. Bu durumun en dikkat çekici örneklerinden biri Akad kralı Şarru-kin'dir.⁸

*"Ben Agade'nin kralı, büyük Kral Şarru-kin! Annem yüksek bir rahibe idi, babamı bilmiyorum. Yüksek rahibe annem beni gizlice doğurdu. Beni bir kamış sepete koydu, onu ziftle kapladı. Beni nehre bıraktı, dışarı çıkamayacaktım. Nehir beni sürükleyerek Akki'ye götürdü. Akki beni sudan çıkardı, kendi oğlu gibi büyüttü beni."*⁹

Eskiçağ tarihinin gördüğü en büyük yöneticilerden biri olan Şarru-kin, varlığını gizemli ve tanrısal bir anlatı ile şekillendirmiş ve bu anlatı mitos halini almıştır. Bu mitosta "babamı bilmiyorum" deyişi yöneticiliğini babasından devralmadığını, "Büyük Kral" unvanını kullanması ise yönetici olarak ne kadar başarılı olduğunu göstermektedir. Monarşi yönetimleri için sıradan olmayan bu durum yönetimin nasıl elde edildiğinden çok nasıl yürütüldüğünün önemli olduğunu göstermektedir. Sümer kentlerinde yaşayanlar güvenliğin sağlandığı, inançlarının gereğini yerine getirebildikleri, sosyal olarak kabullendirildikleri, ekonomik olarak rahat bir yaşantıya ulaştıklarında yöneticinin kökenlerini ve yönetim şeklini çok fazla sorgulamamışlardır.

Sümer kentlerinde tanrıların vekili olarak görülen yöneticiler, yönetimlerinin adaletini ve kendi yüceliklerini vurgulayabilmek için temsil ettiği tanrıların yüksek vasıflarını öven metinler yazdırmışlardır. Yazdırılan bu metinlerden, özellikle ilahilerde, adaleti sağlamayı ve güçlünün zayıfı ezmesine müsaade edilmediğini

belirten ifadeler bulunmaktadır. Bu metinlerinden biri olan La-gaş tanrıçası Nanşe'nin bir ilahisinde toplumun en savunmasız kesimi olan yetim ve öksüzlerin koruduğu ve zayıfların güçlülere teslim edilmediği belirtilmiştir.

*Yetimi bilen, dulu bilen, insanının insana zulmünü bilen,
yetim anası Nanşe, dula özen gösterir, en fakirlere adalet
(?) verir, o, sığınana kucak açan, zayıf için sığınak bulan
kraliçedir.¹⁰*

Meşruiyetlerinin tanrılar tarafından verildiğini ve tanrı adına yönettiğini öne süren Sümer Kent Devletleri yöneticilerinin sosyal adaleti sağlama misyonu hem halkının gözünde adaletli olduğunu göstermesi hem de toplumun her kesiminin itaatinin sağlanması açısından önemlidir. Toplumun gözünde adaleti sağlayamayan yöneticiler, savaşlarda yenildiğinde ya da bir iç ayaklanma sonucu ortadan kaldırıldığında tanrıların onun idaresinden memnun olmadıkları için bu felaketin ortaya çıktığı inancı halk tarafından kabul edilmiştir. Bunun ötesinde yöneten sınıfın varoluşunun gayesi olarak sosyal adaleti sağlaması gereken yöneticiler toplum içerisinde ki güçlü bireylerin güçsüz bireyleri ezmelerini hiçbir zaman tam olarak önleyememişlerdir.¹¹

Sümer kentlerindeki yönetim her ne kadar bir liderin boyunduruğunda ve sosyal hayatın idaresi de ruhban sınıfı mensuplarının kontrolünde olsa dahi savaş gibi büyük kararlar alınırken şehir halkının önde gelenlerine danışıldığına rastlanılmaktadır. Demokrasinin önemli unsurlarından olduğu düşünülen meclisin batılı anlamdaki demokrasinin sonucu olarak ortaya çıkan cumhuriyet ile birlikte yayıldığı görüşü yaygın olmasına rağmen Sümer Kent Devletleri'nde meclis olarak niteleyebileceğimiz kurumların oluşturulduğu Gilgameş mitosuna gibi çivi yazılı belgelerde yer almaktadır. Gilgameş destanının bir bölümünde Kış Kralı Agga'nın Uruk kentine elçiler göndererek itaat etmesini istemesi üzerine kentin ileri gelenlerinden oluşan yaşlılar meclisi ile savaşçılardan oluşan meclis, teslim olunması ya da savaşılması kararının verilmesi için toplanmıştır. Mitosta bu iki meclisin karşılıklı görüş-

meleri ve Gilgamiş'ın müdahalesi oldukça şiirsel bir dille anlatılmıştır.

“Enmebaragesi oğlu Agga'nın elçileri, Uruk'ta Gilgamiş'ın huzuruna varmak için Kiş'i terk ettiler. Efendi Gilgamiş, kentinin yaşlıları önüne, sorunu getirdi ve öneri istedi. “Kiş sülalesine boyun eğmeyelim, onlara silahlarımıza karşılık verelim” Kentin yaşlılarının toplandığı meclis ona cevap verdi, “Kiş sülalesine boyun eğelim, onlara silahlarımıza karşılık vermeyelim. Tanrıça İnanna için kahramanca savaşlar gerçekleştirmiş olan Kullab Beyi Gilgamiş, kentin yaşlılarının sözlerini yüreğinde asla kabul etmedi. Kullab beyi Gilgamiş, ikinci kez, kentin savaşçıları önüne sorunu getirdi ve öneri istedi. “Kiş sülalesine boyun eğmeyiniz, onlara silahlarımızla karşılık verelim” Kent savaşçılarından oluşan meclis, Gilgamiş'a cevap verdi. “Kiş sülalesine boyun eğmeyiniz, onlara silahlarımızla karşılık verelim” O zaman kent savaşçılarının bu düşüncesiyle, Kullab beyi Gilgamiş'ın yüreği sevinçle doldu, ruhu aydınlandı.”¹²

Tüm şehrin kaderini belirleyecek olaylarda şehir halkının bir arada karar alma sürecine katılımını sağlayan yönetici, kendi üzerindeki sorumluluğu paylaşma ve alınacak karara herkesin koşulsuz itaatini tesis etme gibi amaçlar için iktidar gücünün temelini oluşturan askarlere, din adamlarına, yaşlılara danışmak için geniş katılımlı kurullar oluşturmuştur. Fakat bu kurulların hangi olaylarda toplandığı, ne kadar etkin oldukları, her bireyin söz sahibi olup olmadığı, oylama yönteminin kullanılıp kullanılmadığı ve son sözün kime ait olduğu tam olarak bilinmemektedir.¹³

Sümer Kent Devletleri döneminde halkın yöneticileri ile ilgili algılarının nasıl oluştuğu ancak yöneticilerin yazdırmış olduğu belgelerden anlaşılabilmektedir. Bu durumun örneklerinden biri III. Ur Hanedanı'nın kurucusu olarak kabul edilen Ur-Nammu'dan¹⁴ sonra yönetimi devralan Şulgi'nin¹⁵ yazdırmış olduğu metindir. Bu metinde Şulgi, kendi nezdinde yöneticinin kişilik özelliklerini, tanrısal yönlerini ve yöneticilik vasıflarını açıklamıştır.

*"Ben, kral, (Şulgi) (annemin) karnından savaşıyım, ben, Şulgi, doğduğum (günden) beri kudretli bir adamım, bir ejderhadan doğma vahşi-gözlü bir aslanım. (Evrenin) dört bucağının kralıyım, kara kafaları güden çobanım. Bütün ülkelerin güvenine layık tanrısıyım, Ninsun'dan doğmuş oğulum, Kutsal An'ın yüreğiyle seslendiği benim, Enlil'in kutsadığı kişiyim, Ninlil'in sevgili Şulgi'siyim, Nintu'nun en candan sevdiğiyim, Enki'den bilgeliği armağan aldım, Nanna'nın kudretli kralıyım, Utu'nun ağız açık aslanıyım, İnanna'nın batını için seçilen Şulgi'yim. Yol için yaratılmış, prenlere yaraşır bir eşeğim, uzun yolda kuyruğunu sallayan bir atım, Sumugan'ın koşmaya can atan soylu eşeğiyim, Nidaba'nın bilge yazmanıyım, kahramanlığım gibi, kudretim gibi bilgeliğim de tamdır. Adaleti severim, kötülüğü sevmem, kötü sözden nefret ederim, ben, Şulgi, kudretli bir kral, en yüceyim."*¹⁶

Metinde Şulgi, öncelikle kişiliğinin en güçlü yönleri olan cesaretinden ve savaşıcılığından bahsetmiştir. Bu anlatımdan sonra Şulgi, "Evrenin dört bucağının kralıyım" diyerek egemenliğinin bildiği dünyanın her tarafını kapsadığını ve üzerinde herhangi bir siyasi otoritenin olmadığını açıklamıştır. Metnin devamında Gılgamış'ın tanrısız atası olan Ninsun'dan doğduğunu iddia ederek varlığını tanrısız kökenler ile izah etmiş, tanrılar An, Enlil, Ninlil, Nintu, Enki, Nanna, Utu ve İnanna ile olan bağılıklarını ortaya koyarak kendisini tanrı kral mertebesine kadar yükseltmiştir. Metnin son bölümünde ise bir yöneticide olması gereken kahramanlık ve gücün yanında bilgeliğinin de tam olduğunu anlatmıştır. Şulgi'nin kendisini bilge olarak tanımlaması, yönettiklerinden bilinç ve anlayış olarak üstün olduğunu ifade etmesi açısından önemlidir. Şulgi, cesarete ve kahramanlığa dayanan savaşıcılık vasıflarının yanında halkı için en iyi olanı bilecek bilgelğe sahip olmasıyla da dönem insanların düşüncesindeki yönetim algısını ve buna bağlı olarak yönetici profilini tamamladığını açıklamaktadır. Şulgi, bu metinde, kendisinin sahip olduğu ve yönetici de olması gerekenleri açıkladıktan sonra kötülüğü ve kötü sözü sevmeyişini belirterek olmaması gerekenleri de izah etmiştir.

Yönetim, her dönemde, yönetilenlerin çıkarlarına hizmet eden ve onlara kalıcı faydalar sunan pratiğe dönüşmediği müddetçe varlığının devamını sağlayamamıştır. Bu sebepten yöneticiler, tapınaklar, su yolları ve koruma duvarları inşa ettirerek varlıklarının gerekliliğini ispatlamaya çalışmıştır. Tek bireyin yapmaya gücünün yetmeyeceği savunma duvarları, kaleler, su yolları ve tapınaklar gibi yapıları, halkın üretiminden elde edilen artı ürünü kullanarak inşa edilmesini; yönetici, varlığının zaruri sonucu olarak yönetilenlere sunmuştur. Yönetici, bu inşa faaliyetlerinin yapımı için sahip olduğu yönetme kudretini kullanırken yapılan her yapıyı kendisi için bir övünme unsuru haline getirmiştir.¹⁷

Neolitik dönemin ilk tarım kentlerinde halkın ortak kullanacağı yapılar ruhban sınıfı mensuplarının idaresinde inşa edilirken ortaya çıkan eser halkın kendi gücünün bir göstergesi ve bir arada yaşayanların ortak malı olarak görülmüştür. Yönetimi tekellerinde toplayan yöneticilerin ortaya çıkışı ile şehirlerde ortak kullanım için yapılan yapılar yöneticinin halkına bahşetmesi ile ortaya çıkmış gibi gösterilmiştir. Her yönetici bir öncekinden daha görkemli tapınaklar, genişletilmiş su yolları ve daha güçlü koruma duvarları inşa ettirerek hem tanrıların gözünde daha yüksek mevkiler kazanmayı hem de yönetilenlerin ihtiyaçlarını karşılayarak bağlılıklarını artırmayı hedeflemişlerdir. Ülkesini ve şehrini yeniden inşa ettirmenin kendisi için övünç vesilesi olduğuna dair anlatımın en güzel örneklerinden birini I. Tiglat-pileser'in¹⁸ yazdırmış olduğu metinde bulabilmekteyiz.

"Tanrı Asur'un düşmanlarını tamamen egemenliğim altına aldıktan sonra tanrıçam Asur'lu İştar'ın harap olmuş tapınağını, tanrı Amurru tapınağını, tanrı Bel-labira'nın tapınağını, on tanrı tapınağını, şehrim Asur'un tanrılarının tapınaklarını yeniden inşa ettim (ve) tamamladım. Tapınakların girişlerini açtım, efendilerim büyük tanrıları içeri getirdim. Yüce varlıklarını memnun ettim. Ülkemin topraklarındaki, atalarımın zamanından beri zor dönemlerde terk edilmiş, harabeye dönmüş, yıkıntıya dönüşmüş, sarayları,

büyük kült merkezlerini yeniden inşa ederek tamamladım. Ülkemin zayıflamış kalelerini onarttım. Asur'un her yerinde sabanların sürülmesini sağladım ve atalarımın daha çok tahıl topladım.”¹⁹

Bu metinde, I. Tiglat-pileser, ülkesinde yıkılmış ya da harap durumdaki tapınakları ve kaleleri onarttığını belirterek bütün bu inşa faaliyetlerinin etken unsuru olduğunu belirtmektedir. Anlatımda dikkat çeken bir durumda atalarından beri yıkık durumda bulunan yerleri onarttığını ya da yeniden inşa ettiğini belirtmesidir ki bu onun kendinden öncekilerden daha başarılı bir yönetici olduğu iddiasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca ülkesindeki tarımsal faaliyetlerin devamını sağlayarak daha fazla artı ürün elde edildiğini ve bu getiriye inşa faaliyetlerinde kullandığını da metinden anlamaktayız.

Mezopotamya'da toplumun ortak kullandığı yapıları inşa ettirmenin yanı sıra eskimiş olanları tamir ettirmek de yöneticinin görevleri arasında yer aldığından her yönetici hakim olduğu topraklardaki yıpranmış olan yapıları tamir ettirmiştir. Özellikle Asur ve Babil yöneticileri yaptırdıkları onarımlar ile ilgili yazıtlar bırakmıştır. Bu yazıtlardan özellikle Asur-bel-nišeşu²⁰ ile I. Erişu'ya²¹ ait metinler yöneticilerin inşa geleneğini ortaya koyması açısından önemlidir.

“Tanrı Asur'un naibi olan Asur-nirari (II) oğlu (ve) tanrı Asur'un naibi Asur-bel-nišeşu, atam prens Puzur-Asur'un hayatı ve şehrinin [refahı] için yeni şehrin büyük duvarlarını inşa etti, o duvarın bölgesine ben, yeni duvarlar inşa ettim. İç şehrin büyük duvarlarından nehre (Dicle) kadar olan duvarın tümünü astarladım. Onu (bu astarlamayı) tepeden tabana kadar uyguladım.”²²

“[Ben Erişu] şehrim emrim altına girdiğinde çalışmaya başladım, gümüşü, altını, bakırı, kalayı, arpayı ve yünü vergiden muaf kıldım yanı sıra kepeğin ve samanının (vergisinin) ödenmesini kaldırdım. Her duvarın harcı için bal ve saf yağ karıştırdım (sonra) tuğla tabakalar arasına yay-

dim. Lordum tanrı Asur'da benimle birlikteydi. Koyun kapısından insanların kapısına kadar olan evleri temizledim. Babam önceden duvar inşa ettirmişti fakat ben babamın-kilerden daha yüksek duvarlar yaptırdım."²³

Yönetilenlerin yönetim anlayışını sorgulaması ya da önerilerde bulunmasının Mezopotamya'da ortaya çıkıp çıkmadığını mevcut çivi yazılı metinler göz önüne alındığında bilmemesine rağmen Antik Yunan medeniyetinde devletin nasıl yönetilmesi gerektiği ile ilgili öneriler, dönemin filozofları tarafından öne sürülerek "ideal devlet" kavramı geliştirilmiştir. Günümüze kadar birçok felsefeci ve siyaset bilimci tarafından bu kavram tekrar tekrar yorumlanmış, ideal devletin nasıl olması gerektiği konusunda teoriler ileri sürülmüştür. Siyaset bilimini ve devlet kavramının bir yönetim bilimi olarak henüz oluşmadığı Mezopotamya'da ideal devlet kavramı yerine yönetmek kavramı bulunmaktaydı. İdeal devlet mensubiyet hisseden her vatandaşı en iyi yaşam koşullarını hazırlamak mükellefiyetine sahipken Mezopotamya'daki yönetmek kavramı yönetilenden çok yöneteni merkeze alan bir yaklaşıma sahip olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Mezopotamya'daki yönetim anlayışı, yönetici sınıfı merkeze alan yönetilenleri ise yönetimin devamı için artı ürün sağlayan insan topluluğu olarak gören bir anlayışa sahiptir.²⁴

Ruhban Sınıfı Mensupları

Yerleşik hayatın başladığı Mısır, Harappa ve Mezopotamya gibi coğrafyalarda tarımsal üretime bağlı sosyal örgütlenmeler, tapınak merkezli olarak gelişmiştir. Tapınak merkezli toplumsallaşma ise beraberinde mesleki sınıflaşmayı ve şehirselleşmeyi getirmiştir. Askeri güce dayalı yönetimler gelişinceye kadar tapınak etrafında örgütlenen ruhban sınıfı mensupları, Mezopotamya şehirlerinin ilk idarecileri olmuşlardır. Ruhban sınıfı, bir taraftan topluluğun her tabakasında bulunan mensupları vasıtasıyla şehir halkını yönlendirerek idare ederken diğer taraftan inanç sistemini kurumsallaştırmıştır.

Mezopotamya'da inanç sisteminin kurumsallaşması, yerleşik yaşama geçildiğinde birbirine benzeyen ikametgahlardan oluşan şehirlerin zamanla bir tapınağın etrafında şekillenmeye başlamasına yol açmıştır. İnanç sisteminin kurumsallaşması için gereken ekonomik güç ise ruhban sınıfı mensuplarının depolama ve kayıt tutma işini üstlenmesiyle mümkün olmuştur. Mezopotamya şehirlerinde tarımsal hayatın devamı için gereken tüm unsurlara sahip olan tapınaklar ekonomik ve sosyal hayatın merkezine yerleşmiştir.¹

Sümer Kent Devletleri'nin kuruluşunda sosyal hayatın merkezinde yer alan tapınağın yöneticileri olan ruhban sınıfı mensupları tanrıları ve inanç sistemlerini hiçbir zaman tartışma konusu haline getirmemişlerdir. Ruhban sınıfı mensupları, tanrıların emirleri olan isteklere kayıtsız şartsız inanılmasını şehirde yaşayanlardan istemiştir. Kendi içlerinde katı bir hiyerarşiye sahip olan ruhban sınıfı mensupları emirleri daima yukarıdan aşağıya uzanan bir silsile yolu ile ilerleterek kendi içlerinde herhangi bir karşı çıkışa da müsaade etmemişlerdir. Ruhban sınıfı mensupları, kendilerinin inanmadığı bir olguya diğerlerini inandıramayacağını bildiği için tanrılar ve inanç sistemi hakkındaki tüm düsturları öncelikle kendileri sorgulamaksızın kabul etmiş ve bu inançlarını da her fırsatta ispatlamak gayretinde olmuşlardır.

Ruhban sınıfı mensupları, düşünmekten çok inanmaya meyilli olan insanları, retorik anlatım güçleri ile ikna ederken karşı çıkanları da toplum dışına iterek güçlerini göstermiş, toplumun geri kalanına yaydıkları ötekileştirme korkusu ile emirlerine itaati sağlamıştır. Ruhban sınıfı mensupları, emirlerine itaatsizliğe karşı kullanılan ötekileştirme dışında bireyleri tanrıların isteklerine karşı gelme ile de suçlamıştır.

Ruhban sınıfı mensuplarının toplum üzerindeki sosyal gücünün kalıcı olmasını sağlayan en önemli unsur ise dünyevi gerçekleri tanrılar vasıtasıyla inanç sistemi üzerinden yorumlayabilmeleridir. Tabiat karşısında çaresiz olan dönem insanların yaşadıkları tüm doğa olayları ile gökyüzünde meydana gelen değişimler, ruhban sınıfı mensupları tarafından daha önceki dönemlere ait mitsel anlatımlardan oluşan geleneğe bağlı olarak yeniden yorumlanmıştır. Bu yorumlara göre hayatlarını düzenleyen şehir halkı yaşanan her olayda tapınağın vereceği kararı beklemiş ve bu karara itirazsız itaat etmiştir.²

Mezopotamya toplumlarında yaşamın doğrudan yönlendirici olan ruhban sınıfı mensupları inancı, hayatın her alanında belirleyici bir unsuru haline getirmiş, yaşamın her alanını kendi öğretileriyle şekillendirerek inancın yaşamı kuşatmasını sağlamışlardır. İnancın yaşamın içerisinde olması yerine yaşamın inanca göre sürdürülmesini sağlayan ruhban sınıfı mensupları insanların dünyayı anlamlandırmasındaki yerlerini sahip oldukları ekonomik gücü kullanarak başarmışlardır. Bu başarı, ruhban sınıfının halk üzerindeki egemenliğini tarımsal üretimden gelen artı ürünü kullanmaya başlaması ile daha da gelişmiştir. Ruhban sınıfı mensupları, toprağın ve suyun sahibinin tanrılar olduğunu, insanların toprağı işleemesinin ve suyu kullanmasının sadece kiracı olmalarından kaynaklandığı fikrini topluma kabullendirerek ekonominin temelini oluşturan tarımın en değerli ögesi olan toprağın ve suyun mülkiyetini doğrudan tanrıların, dolaylı olarak da kendilerinin üzerine almışlardır. Toprak ve su ile birlikte her şeyin sahibi olan tanrılara karşı sorumluluğu bulunan ruhban sı-

nifi mensupları, toprağın kuraklaşmaması ve yeteri kadar suyun olması için tapınağın emirlerine uymasını istemiştir. Tarımsal hayatın ilk dönemlerinden itibaren ortaya çıkan bu inanç binyıllar boyunca değişmemiş büyük devletlerin güçlü kralları bile tanrılarından bolluk ve bereket istemiştir.³

*“Nin-igi-kug, bilgeliğin lordu, bütün her şeyin yaratıcısı, Sargon, evrenin kralı, Asur’un kralı, Babil’in naibi, Sümer ve Akad’ın kralı, senin ikametgahını inşa eden, senin su yollarını açan, (Nin-igi-kug, tanrım) kaynaklarının bolluk ve bereket suları göndermesine izin ver, tarlalar için bol su ver.”*⁴

II. Sargon’a⁵ ait olan bu metinde Kral, yaptırdığı su kanallarının tanrıya ait olduğunu, “senin su yollarını açan benim” ifadesi ile açıklarken hem dindarlığını ortaya koymuş hem de tanrısı için yaptırdıklarının karşılığında, tarımın devamı için gerekli olan su isteğini iletmıştır. Mezopotamya’daki tarımın vazgeçilmez unsuru olan su, Fırat ve Dicle Nehirleri ile Doğu Anadolu’nun dağlarından zahmetsizce gelmesine rağmen suyun tarlalara ulaşması için kanallarının açılması, tarlaların düzenli ve ölçülü şekilde sulanması, zamanla kapanan kanalların yeniden açılması gibi emek gerektiren işler toplumun büyük kesimini oluşturan çiftçiler ve tarım işçileri tarafından yapılmaktaydı. İnsanların emeğinin karşılığının eşit dağıtılmadığı Sümer kentlerinde toprağın mülkiyeti de eşit şekilde paylaştırılmamıştır. Sümer kentlerinden Lagaş’a ait olan çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla şehirde tarım yapılan alanların üç farklı şekilde işletildiği görülmektedir. Birinci kısım topraklar, şehir halkından bireylerin mülkiyetindeki topraklar olup bu topraklar miras yoluyla çocuklara bırakılabiliştir. Bu tür topraklardan elde edilen gelirden yöneticiler farklı isimler altında vergi toplamıştır. İkinci kısım topraklar, yöneticilere ait topraklar olup doğrudan halka kiraya verilerek üretimin artması ve yöneticiler için gelir oluşturmaları sağlanmıştır. Üçüncü kısım topraklar ise tapınaklara ait olup ruhban sınıfı mensupları tarafından işletilmiş ve bu toprakların geliri doğrudan tapınağa aktarılmıştır.

Tapınak toprakları olarak isimlendirilen tarlalarda şehirdeki insanların büyük kısmı tanrısal bir görev olarak çalıştırılmaktaydı. Ruhban sınıfı mensupları, insanları tanrıların topraklarında çalışmaya ikna etmek için ise tapınağın yönetme gücünü ve tanrıların karşı koyulmaz isteklerini kullanmaktaydı. Şehir halkının kaba gücünü tapınağın topraklarında kullanan ruhban sınıfı mensupları toplumdaki saygın ve değerli görülen görevlerin tamamını kendileri yapmıştır. Bu görevlerin içerisinde yöneticilik, tarlaların sınırlarını belirlemesi, ürünlerin depolanması, ticaretin yönlendirilmesi, ölüm ve doğum merasimlerinin yapılması gibi toplumda değer gören ve ekonomik karşılık bulan işler bulunmaktaydı. Yaptıkları işler ile toplumun gözünde erişilmesi zor ve üstün bir konum sağlayan ruhban sınıfı mensupları bu görevlerini diğer sosyal sınıflara kaptırmamak için mücadele vermesine rağmen yönetici sınıfın güçlenmesiyle ayrıcalıklarının bir kısmını onlarla paylaşmak zorunda kalmıştır.⁶

Yöneticiler ile ruhban sınıfı mensupları arasındaki mücadelenin ne zaman ve ne şekilde başladığı konusunda çivi yazılı belgeler herhangi bir bilgi vermese de kralların, ruhban sınıfı üzerinde emretme yetkisini kullanmasının ilk örneğini Urukagina döneminde görmek mümkündür. M.Ö. 2351 – 2342 yılları arasında Lagaş kentinin yöneticisi olan Urukagina ilk kanunu ve sosyal düzenlemeleri yapan yönetici olarak kabul edilir.⁷ Urukagina'nın sosyal düzenlemeleri ilk bakışta hayatı daha adaletli hale getirme gayesine sahipmiş gibi görünse de altında yatan neden ruhban sınıfı mensuplarının halk üzerindeki etkisini azaltmak olduğu iddia edilmektedir.

“Yaşamın başladığı kadim zamandan beri, baş kayıkçının kendi geçimi için sorumlu olduğu tekneler vardı, baş çobanın kendi geçimi için sorumlu olduğu eşekler vardı, baş çobanın kendi geçimi için sorumlu olduğu koyunlar vardı, baş balıkçının kendi geçimi için sorumlu olduğu balık avlama alanları vardı, büyücü rahip (kendisi için) arpa kirası ölçtüğünde (...) Yün koyunu çobanları beyaz koyun için gümüş

olarak vergi öder, genç kuzu için, toprağı ölçen, şef ağıt yakıcı, (zanaatkar) usta, biracı, ustabaşı da gümüş olarak vergi öder. Tanrıların (tapınağının) öküzü EN.SI (tapınak yöneticisi)'nin bahçesini sürmüştü, EN.SI'nın bahçeleri, sarımsak ve safatalık tarlaları tanrıların en iyi tarlalarıydı, rahiplerin eşekleri ve öküzleri [EN.SI tarafından] alınmıştı, rahiplerin arpa erzakları [ından aldığı gelir] EN.SI'nin adamları tarafından yönetilmişti. (...) Bir rahip, sıradan bir kişinin bahçesindeki ağacı kesmekte ya da onun meyvelerini alabilmekteydi. Bir ceset gömülmek üzere getirildiğinde Uh-muş (rahibi) yedi çömlek bira, iki yüz kırk ekmek ve iki gur (yaklaşık seksen litre) hazi tohumu, bir yün giysi ile yatak ve umum (rahibi) bir gur arpa alırdı. Bir ceset (tanrı) Enki'nin sazlığına (mezar alanı) gömülmek üzere getirildiğinde Uh-muş (rahibi) yedi çömlek bira ve dört yüz yirmi ekmek alırdı ve bir yün giysi, yatak ile sandalye ve umum (rahibi) bir gur arpa alırdı. Bunlar eski zamanların teamülleri idi."⁸

Urukagina, kendisinden önce ruhban sınıfı mensuplarının kurmuş olduğu düzenin adaletsizliğini anlattığı bu bölüme kadim zamanlardan beri insanların nasıl yaşadığının tarifini yaparak başlamıştır. Urukagina'nın "yaşamın başladığı ilk zamanlardan beri" ifadesinden sonra çobanlardan, balıkçılardan, büyücü rahiplerden ve onların görevleri olan mesleklerden bahsetmesi bilinen yaşamın şehirlerin kuruluşu ile başladığını ortaya koymaktadır. Metnin devamında Urukagina, şehirlerde insanların sosyal hayatı içerisindeki yerlerini belirleyen mesleklerin en üst konumunda ruhban sınıfı mensupları bulunmaktaydı.

Metne göre ruhban sınıfı mensupları toplum üzerinde sarahip oldukları dini gücü ekonomik amaçlar için kullanmıştı. Urukagina'nın reformları öncesinde ruhban sınıfı mensupları, şehirdeki en iyi tarlaları ve hayvanları kendilerine ayırmış, istedikleri kişinin bahçesindeki ağacı, kereste olarak kullanmak için kesebilmekte veya meyvelerini alabilmekteydi. Şehrin maddi im-

kanlarını istedikleri gibi kullanan ruhban sınıfı mensupları dini bir merasim gerektiren ölenlerin gömülmesi esnasında törende bulunmak ve gerekli ritüelleri yerine getirmek için de bira, ekmek, giysi, yatak ve sandalye gibi daha önceden belirlenen eşyaları yaptıkları hizmetin ücreti olarak almaktaydılar. Fakat Urukagina bu anlatımından sonra "Bunlar eski zamanların teamülleriydi" diyerek kendisinin bu duruma son verdiğini açıklamıştır.

*"Tanrı Enlil'in savaşçısı olan Tanrı Ningirsu, Lagaş krallığını tüm halk içinden seçerek Urukagina'ya bağışladığında; Ningirsu ona [Urukagina] eski günlerdeki ilahi yaşam yolu yeniden kurmayı emrettiğinde; o teknelerden sorumlu olan baş kayıkçıyı kaldırdı, o balık avlama alanlarındaki baş balıkçıyı kaldırdı, o deponun başındaki büyücü rahibin arpa ölçme oranındaki sorumluluğunu kaldırdı. (...) Bir ceset gömülmek üzere getirildiğinde Uh-muş (rahibi), sadece üç çömlek bira ve seksen ekmek verilmesi gerekir. Uh-muş rahibi bir sarık ve bir yatak alır, rahibin yardımcısı ise sekizde bir gur (yaklaşık beş litre) arpa alır. (...) Gençlerin a-zar-la'da çalışması gerekmeyecek; işçiler ekmek için dilenmeyecek; artık rahip sıradan kişilerin bahçesini işgal edemeyecek. (...) Eğer iş sahibinin güzel bir eşiği doğduğunda ve denetçi ona şöyle derse «onu senden satın alacağım» sonra eğer onu satmak isterse şöyle der «beni memnun edecek şekilde öde» fakat eğer onu satmak istemezse denetçi onu zorlamamalı. Eğer güçlü bir adamın evi iş sahibinin evine komşu ise ve eğer güçlü adam ona şöyle derse «evi almak istiyorum» sonra o evi ona satmak istiyorsa «bana istediğim miktarda gümüş olarak öde» ya da «istediğimle eşit miktarda arpa ile öde» der, fakat eğer onu satmak istemiyorsa güçlü adam onu zorlamamalı. (...) Urukagina tefecilerin [kişilerin malları ve canları üzerindeki] kontrol baskısını, açlık, hırsızlık, zorla alma ve cinayetlerle ele geçirdiği Lagaş halkını özgürleştirdi. O özgürlüğü sağladı. Dul ve yetimler artık güçlülerin insafında değildi; bu Urukagina'nın Ningirsu ile yaptığı akit tir."*⁹

Eski zamanların teamüllerini ortadan kaldırdığını ilan eden Urukagina, önce sahip olduğu ilahi güçleri ve tanrı Ningirsu ile olan bağlılığını vurgulamış, sonrasında ise tanrısının isteği ile getirdiği yeni kuralları ve yaşayış biçimini açıklamıştır. Urukagina, baş kayıkçıyı ve rahiplerin arpa ölçme oranındaki sorumluluğunu kaldırmıştır. Böylece toplum üzerindeki ayrıcalıklarının bir kısmını kaybeden ruhban sınıfı mensupları, cenaze merasimlerinde ölen kişinin akrabalarından aldıkları eşyalarında önemli kısmını almaktan da mahrum bırakılmıştır. Ruhban sınıfı mensuplarının toplum üzerinde hakimiyet kurmasını büyük oranda engelleyen Urukagina, şehirdeki insanların mallarına ruhban sınıfı mensuplarının el koymasını yasakladığı gibi ticaretteki etkinliklerini de sona erdirmiştir. Urukagina, şehirde yaşayan insanların mallarının küçük bir paha karşılığında zorla ruhban sınıfı mensupları tarafından alınmasını da önlemiş olduğunu yazdirdığı metinde açıkça belirtmektedir. Urukagina, toplumun güçlü kesimine karşı dul ve yetimlerden oluşan zayıf kısmını koruduğunu, Lagaş halkını özgürleştirdiğini ve insanlarını ruhban sınıfı mensuplarının insafına bırakmadığını metnin son bölümünde açıklamıştır. Bütün bu düzenlemeleri yapan Urukagina, yaptıklarını sahip olduğu siyasi yönetim erkine bağlamak yerine Tanrı Ningirsu ile yaptığı anlaşma ile gerçekleştirdiğini özellikle belirtmiştir. Bu durum henüz dini güç dışında siyasal bir gücün tek başına hakim olmadığını, siyasi gücü elinde bulunduran yöneticilerin yönetim noktasında tapınağa bağlı kalmak zorunda olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Urukagina yaptığı değişimle, Lagaş şehrindeki yaşamın temel belirleyicisi ruhban sınıfı mensuplarının etkinliğini önemli ölçüde azaltmıştır. Mezopotamya'nın diğer kentlerinde ve Urukagina'nın halefleri döneminde ruhban sınıfı mensupları etkinliklerini devam ettirmiş olduğu yazılı metinlerden anlaşılrsa dahi hiçbir zaman şehirlerin yöneticilerinden daha üst bir konuma geçememişlerdir.

Urukagina'dan sonra kanunlar hazırlatan pek çok yönetici, sıradan insanların yanında meslek sahipleri için özel hükümler koymuş olsa da ruhban sınıfı mensuplarına özel bir bölüm oluş-

turulmamıştır. Kanun koyucusu ve uygulayıcısı olan kralların kendilerinin yüceliğinden, unvanlarından ve tanrılarla olan yakınlıklarından bahsettikleri ilk bölümün genişliği kralların, ruhban sınıfı mensuplarının toplum üzerindeki egemenliğini kırdıklarını göstermektedir. Yine de Mezopotamya kent devletlerindeki krallar, yönetimin ayrılmaz parçası olan inancı, kılıç zoruyla yaptırılmasının olanaksız olduğu alanlardaki boşluğu doldurmak için kullanmışlardır. Yöneticilerin ruhban sınıfı mensuplarıyla çatışmaya girmek yerine onları sosyal hayatı düzenlemek için kullanması bu grubu hiyerarşik olarak yöneten zümre ile yönetilen zümre arasına yerleştirmiştir. Ruhban sınıfının bu konumu kabullenişine sebep olan temel etken ise onların dini güçlerinin yanına askeri gücü ekleyememeleri; yöneticilerin ise askeri güçlerini dini semboller kullanarak pekiştirmeleri yer almaktadır.¹⁰

Ruhban sınıfı mensupları ile yöneticiler arasındaki karşılıklı çıkarı dayanan bu birliktelik şehir yaşantısının getirdiği sosyal sınıflaşmanın varoluşundan beri sürmektedir. Yöneticiler, ruhban sınıfı mensuplarını, sahip oldukları askeri güçle dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korurken; ruhban sınıfı mensupları da yöneticilerin isteklerini dini bir emir gibi halka kabullendirmiştir. Adına yapılan tanrının, yaptıran yöneticilerin ve ruhban sınıfı mensuplarının sahip olduğu gücün bir göstergesi ve soyut bir kavram olan inancın somut tezahürü olan tapınakların varlığı yönetenlerin itaatinin devamlılığı için her dönemde gerekmiştir. Bu sebepten yöneticiler yeni tapınaklar yaptırmak ve eskilerini onartmayı bir övünç vesilesi olarak görürken, ruhban sınıfı mensupları da ihtişamlı tapınakları güçlerinin sembolik göstergesi olarak düşünmüşlerdir.

“Benden önce yaşamış Asur kralının bir prensi ve Adad-nirari’nin oğlu olan Salmanasar (Tanrı) Asur’un eski tapınağını yaptırmıştı, (o tapınak şimdi) yıkılmaya yüz tutmuştu. (Ben) o tapınağın yerini değiştirmedim ama altınla, gümüşle, şifalı otlarla ve sedir yağı ile onun temel duvarlarını yeniden yapıp tuğlalarla duvarlarını yükselttim. Ben (Asarhaddon) onu inşa ettim ve tamamladım. İnsanların şaşıracağı bir şekilde onu mükemmel hale getirdim. Ha-

yat için, günlerin uzunluğu için, yönetimimin devamı için, gelecek neslimin refahı için, kutsal tacımın güvenliği için, düşmanlarımı uzak tutmak için Asur topraklarındaki hasadın verimliliği için, Asur'un refahı için onu inşa ettim.”¹¹

Asur Kralı Asarhaddon'a ait metinde, Kral kendisinden uzun yıllar önce inşa edilmiş olan Tanrı Asur'un tapınağını, ülkesinin refahı, hakimiyetinin devamı ve düşman saldırılarının Tanrı Asur'un inayeti ile uzak tutulmasını tanrısından isteyerek, bir anlamda karşılık gözeterek, yeniden inşa ettiğinden bahsetmektedir. Asarhaddon yeniden inşa ettirdiği tapınağın görenleri hayrete düşürecek kadar güzel olduğundan bahsetmektedir. Tanrı Asur'un tapınağının inşasıyla Asarhaddon, kendi yüceliğini ortaya koymuş, yönettiği insanların ve ruhban sınıfı mensuplarının gözünde ayrıcalıklı bir konuma yükselmiş ve tanrısının isteğini yerine getirerek yaşayabileceği olumsuz durumlardan uzaklaşmaya çalışmış olmalıdır.

Mezopotamya Şehir Devletleri'nde yönetici sınıfın güçlenmesi ile krallar, tanrıların temsilcileri olarak görülürken ruhban sınıfı mensupları tanrıya yakınlık olarak kralların hiyerarşik olarak altında, yönetilenlerin ise üzerinde yer almaya başlamıştır. Bu noktadan sonra ruhban sınıfı mensupları inancın kendilerine sağladığı güçle yönetici sınıfın isteğine göre sosyal yapıyı düzenleme görevini üstlenmiştir. Sosyal yapının düzenli şekilde devamının sağlanmasının ilk aşaması ise her toplumsal katmanda olan insanın yaşantısından mutlu olduğuna inandırılması gerekliliğidir. Herkesin sosyal yapının en üst katmanında olmak istediği bir toplum sürekli bir çatışma ortamının içerisinde kalacağından ruhban sınıfı mensupları insanlara bulundukları konumun tanrıların iradesi ile gerçekleştiğini ve bu durumu kabullenilmesi gerektiği aksi takdirde tanrılara karşı saygısızlık yapılacağını öğütlemiştir. Ruhban sınıfı mensupları toplumun her katmanında yer alan insanlara neden yönetici olamayacaklarını ya da neden herkesin kral olarak doğmadığını anlatmak yerine kralın neden kral olduğunu açıklamıştır. Bu açıklama, kralın tanrı tarafından seçildiğini öne süren bir anlayış ile başlamış kralların tanrı mertebesine yükseltilmesine kadar genişletilmiştir.¹²

Şehirleşme

Mezopotamya'daki şehirleşme, devletleşme ile son bulacak olan gelişimin başlangıcıdır. Tüm yerleşik medeniyetlerde olduğu gibi Mezopotamya toplulukları için de şehirleşme, avcı – toplayıcı yaşam biçiminin getirdiği göçebe hayat tarzının bırakılıp, tarımın gelişmesi ile yıl boyunca işlediği tarlanın yanında bulunma zorunluluğundan kaynaklanmıştır. Önceki dönemlerde mevsimlerin getirdiği soğuk – sıcak değişimini bulundukları coğrafyayı değiştirerek ya da kaya sığınakları gibi doğal yapıları kullanarak aşan insanlar, kalıcı yerleşime geçtiklerinde iklimin olumsuz etkilerinden uzaklaşmak için konutlar inşa etmeye başlamıştır. Mezopotamya'da tarımın yapılabildiği birçok yerde, birbirine yakın zaman dilimi içerisinde ortaya çıkmaya başlayan, dairesel biçimli, kerpiçten yapılan ve sazlarla örtülü evlerden oluşan tarım köyleri zamanla şehirlere dönüşecektir.¹

Tarlalarının yanında yaşamaya başlayan ilk çiftçilerin oluşturduğu Mezopotamya'nın ilk tarımsal köylerinde yılın belirli dönemlerinde tohum ekme, sulama, hasat gibi uzmanlık gerektiren işler yapılırken şehirlerin dışındaki alanlarda hayvancılıkla uğraşan, göçebe ya da yarı göçebe insan toplulukları da mevcuttu. Mezopotamya şehirlerinde, şehir halkının ihtiyacının bir kısmını sağlayacak kadar hayvan beslenmesine rağmen ekonomik hayatın büyük kısmını tarım oluşturmaktaydı. Hayvancılık ise mevsimsel olarak göç ederek beraberindeki sürüleri için uygun otlak alanları arayan insan grupları tarafından yapılmaktaydı. Çivi yazılı metinlerde kabile isimleriyle; sonraki binyıllarda "bedevi" olarak adlandırılacak olan bu insan grupları temel geçim kaynağı olan hayvancılığın yanında konakladıkları yerlerde küçük boyutta mevsimsel tarım faaliyetleri ile de ilgilenmekteydiler.

Yaşam biçimlerini sahip oldukları hayvanlara göre düzenleyen göçebe insan gruplarının belirli bir yerde ikamet etme zorunluluğu bulunmadığından bu göçebe topluluklar, kıtlık ve kuraklık gibi durumlarda şehirlere saldırıp şehirlerde yaşayanların depo-

ladıkları ürünleri yağmalayıp çöl alanlarına kaçabilmekteydi. Bu durum şehirlerin etrafına ani baskınlardan korunmak için koruma duvarları yapılmasına sebep olmuştur. Mezopotamya şehirleri koruma duvarları ile çevrildiğinde bir koruma duvarlarının dışında hayvancılık ile geçinen, kan bağına dayalı aşiret sistemi ile yönetilen ve sözlü kuralların geçerli olduğu göçebe kültür; bir de şehrin koruma duvarları içerisinde yaşayan, temel ekonomik hayatı tarım olan, yazılı kurallara dayalı hukuk anlayışına ve yönetim sistemine sahip şehir kültürü ortaya çıkmıştır.

Mezopotamya'nın tam yerleşik hayata geçmemiş toplumlarını mevsimsel olarak göç edenlere yarı göçebe; sürekli farklı alanlara göç edenlere ise göçebe şeklinde tanımlamak mümkündür. Mezopotamya'da yerleşik yaşama geçmiş ve şehirlerde yaşayan insanların yaşadıkları toprak parçasına ve şehre duydukları aidiyet duygusu yerine birlikte yaşadıkları ve kan bağı olan insanlara karşı aidiyet geliştiren, içlerinden seçtikleri biri tarafından geleneklere bağlı olarak yönetilen, göçebe insan toplulukları, şehirlerin kurulduğu verimli topraklar dışındaki geniş yarı çöl alanlarını kendi aralarında güce dayalı olarak paylaşmıştır. Bu paylaşım alanları kesin sınırlar ile birbirinden ayrılmamış su kaynakları, dağlar, vaha alanları gibi coğrafi noktalar referans alınarak kabile olarak isimlendirilen her göçebe grubun yaşam alanı belirlenmiştir.

Mevsim döngüsüne uygun olarak iki bölge arasında seyahat ederek ya da dağınık bölgelerdeki uygun otlakları gezerek yaşayan Mezopotamya'nın göçebe toplumları göç yolları üzerinde bulunan şehirlere uğrayıp kendi ihtiyaçları için gereken malzemeleri sahip oldukları hayvansal ürünlerle değiş tokuş ederken; aldıklarının bir kısmını uğradıkları diğer şehirlere satmıştır. Bu durum zamanla göçebe toplumların hayvancılık yanında ticaret ile geçimlerini sağlamalarına yol açmıştır. Mezopotamya'da şehirlerin oluşmasıyla çağdaş olan göçebe kültüre mensup insanların izole bölgelerde yaşaması ve dışarıdan gelen saldırılarda bu insanların hakimiyet altına alınamamasından dolayı bu kültür, değişmeden binyıllar boyunca devam etmiştir. Yazıyı kullanma-

yan Mezopotamya'nın göçebe toplulukları güçlü bir sözlü kültür geliştirmiş olmalarına rağmen yaşadıkları dönem ile ilgili bilgiler sınırlı kalmaktadır.²

Medeniyete geçişin ilk aşaması olarak kabul edilen şehirleşmenin, doğanın sundukları ile yaşayan insanların doğayı kendi ihtiyaçlarına göre düzenlemeyi başarmasının bir sonucu olduğu kabul edilmektedir. İnsanın doğa üzerindeki hakimiyetinin bir göstergesi ise yetişecek olan bitkilerin hangisi olacağına karar vermesi olmuştur. İnsanların seçtikleri ürünü kontrolleri altında yetiştirmesi olarak tanımlanabilecek olan tarım, büyük bir bilgi birikiminin sonucunda gerçekleşmiştir. Toprağa tohumun ne zaman atılacağından hangi miktarda su verileceğine kadar geniş bir tecrübi bilgi gerektiren tarımsal faaliyetler bir kişinin tek başına yürüteceği bir faaliyet olmayıp birden fazla insanın aralarında iş bölümü yaparak gerçekleştireceği bir etkinlik olmuştur. Bu durum ziraata uygun alanlarda büyük insan kütlelerinin bir arada yaşamasını gerekli kıldığı gibi bu insanların hayatlarını devam ettirebilecek gıdayı da onlara sunmuştur.

Mezopotamya'daki şehirlerin etrafına yer alan toprakları açtıkları sulama kanalları vasıtasıyla zengin tarım arazilerine döndüren şehir ahalisi tarım konusundaki bilgilerini ilerlettikçe yılda birden fazla ürün almaya başlamıştır. Böylece çiftçilik ile uğraşan insanlar kendi karınlarını doyurdıkları gibi tarım ile uğraşmayan diğer şehir ahalisini de besleyebilmiştir. Artı ürün olarak tanımlanan bu fazla gelir şehirde yaşayan diğer insanların tarım dışı işlerde uzmanlaşmasını sağlamıştır. Bu uzmanlaşma zamanla mesleki örgütlenmeye dönmüş sonrasında ise şehirlerin sosyal yapısının temelini oluşturmuştur. Şehirler, tarım köylerinden farklı olarak kendine yetebilir bir ünite haline geldikçe bireysel yaşam yerini toplumsal yaşama bırakmıştır.

Mezopotamya'daki toplumsal yaşamın ortaya çıkmasında etkili olan bir diğer unsur ise insanlığın sahip olduğu bilginin hızlı artışı olmuştur. Şehirlerin kurulmasından önce her insan hayatını devam ettirebilecek temel bilgilere sahipken üretimin çeşitlenmesinin sonucu her meslek grubu diğer mesleklere sahip insanların

bilmediği ya da bilmek zorunda olmadığı ayrıntı bilgiye ve yeteneğe sahip olmaya başlamıştır. Örneğin fırıncı hangi buğdaydan yapılan ekmeğin ne kadar süre pişirilmesi gerektiğini, ayakkabıcı, ayakkabı imalatı için hangi derinin daha uygun olduğunu, mimar evin temel derinliğinin ne kadar olması gerektiğini bilmekte ve bu spesifik bilgi onun mesleğine ait bir birikim olarak kalmaktaydı.

Şehirleşme, şehir halkının ihtiyaçlarının, konusunda uzmanlaşmış toplumun fertleri tarafından giderilmeye başlanması ile toplumsal örgütlü yaşama yol açmıştır. Şehir sakinlerinin bir kısmı ziraat ile beslenme, bir kısmı savaşarak güvenlik, bir kısmı ise şehirdeki zanaat faaliyetleri ve ticaret ile uğraşarak diğer ihtiyaçları karşılamıştır. Şehir halkının tamamı hayatını devam ettirmek için çalışırken insanların bir arada yaşamasının getirdiği düzensizliği gideren, yönetici olarak isimlendirilen yeni bir sınıf da ortaya çıkmıştır. Böylece bilinen hayat, kişilerin birbiri ile etkileşim içerisinde olduğu bir yapıdan yaşamın devamı için birbirine muhtaç sınıflardan oluşan bir sistem haline dönüşmüştür. Bu durum öncelikle kişinin hayatta kalmasını bir arada yaşadığı insanların yeteneklerine bağlı olmasına sebep olmuş sonrasında ben duygusundan biz duygusuna dönüşüme yol açmıştır.³

"Açlık, su gibi sardı kenti; dinmek bilmiyor, açlık (halkın) yüzünü buruşturur, gövdelerini çarpıtır, halk suya batmış gibi soluk alamıyor, kral sarayda tek başına derin derin soluyor, halk silahları bıraktı, silahları yere düştü, elleriyle boğazlarına yapışarak ağladılar. Birbirlerinden medet umdular, açıklama istediler: "Yazık, ne diyebiliriz, başka ne yapabiliriz? Bu belanın bizi tüketmesine ne kadar kaldı? Ur'un içinde ölüm var, dışında ölüm, içeride bizi açlık bitiriyor, dışarıda Elamlıların silahlarıyla bitiyoruz, Ur'da düşman bizi bastırdı, ah, tükendik!"

III. Ur Hanedanlığının yıkılış dönemine ait bu ağıtta görüldüğü üzere şehre gelen bir düşman saldırısı ya da kıtlık, şehrin tamamını etkilemektedir. Kader birliği yapmış şehir halkının içerisinde bulunduğu kötü durum Mezopotamya edebiyatının etkileyici üslubu ile anlatılırken şehir halkı bir bütün olarak tasvir edilmekte-

dir. Bu tasvire rağmen Mezopotamya'nın şehirlerinde yaşayanlar sınıfsallaşmış bir toplum yapısına sahiptirler. Mezopotamya'daki şehirler büyüdükçe toplum, meslekler ve zenginliklere göre düzenlenen sosyal yapılara göre şekillenmiş ve bu durum aynı şehirde yaşayan insanlar arasındaki sosyal rolleri ortaya çıkardığı gibi kişiler arasındaki ayrımları da keskinleştirmiştir. Bireylerin sahip olduğu evler, tarım arazileri, eşyalar ve giydikleri kıyafetler kişinin toplum içerisindeki yerini diğerlerine göstermek için bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yine de hangi sosyal tabakada olursa olsun her bireyin kaderinin şehrin kaderiyle ortak olması aynı şehirde yaşayanların kente dair aidiyet duygusuna sahip olmasına yol açmıştır. Bu aidiyet duygusundan dolayı Mezopotamya krallarından en alt sosyal tabakasındaki insanlara kadar her birey "Ur'lu, Uruk'lu, Lagaş'lı, Asur'lu, Babil'li" gibi aidiyet belirten unvan ve isimlendirmeler kullanmıştır.

Mezopotamya'da şehirleşmenin getirdiği aidiyetin temeli olan yaşamı devam ettirmek için bir arada kalmak duygusunu her şehir sahip olduğu tanrılardan birini ya baş tanrı ilan ederek ya da bizzat şehrin tanrısı sayarak güçlendirmeye çalışmıştır. Mezopotamya'da planlı şehirlerin kurulması ve şehir kültürünün gelişmesiyle tapınak şehrin merkezine konumlandırılmış ve insanların ortak kültürünün büyük bölümünü oluşturan inanç aynı zamanda şehre olan aidiyetin de bir parçası olarak düşünülmüştür. Şehre ait ortak inancı ve ortak inancı da kapsayan şehir kültürüne karşı farklı görüş beyan eden bireyler ise dışlanmıştır. Şehrin en güçlü bireyi olan krallar bile mevcut kültüre karşı duramamış, kendilerini şehir tanrılarının takipçisi ve temsilcisi olarak göstererek varlıklarını tanrılarının şehrine adadıklarını iddia etmişlerdir.⁵

*"Ur-Nanşe, Gursar'ın oğlu Gu-ni-du'nun oğlu, Lagaş kralı, tanrıça Nanşe'nin tapınağını inşa ettirdi, tanrıça Nanşe'nin heykelini yaptırdı A-sanga kanalını eştirdi, tanrıça Nanşe için sanga kanalı ile su getirdi, Es-ir'in heykelini yaptırdı. (...) A-edin'i inşa ettirdi, E-Pa'yı inşa ettirdi, Lagaş'ın duvarlarını inşa ettirdi"*⁶

Kralların kendilerini yönettikleri şehre adamasının en erken örneklerinden biri olan bu metinde Sümer Erken Hanedanlık döneminde Lagaş kralı olan Ur-Nanşe'nin⁷ atalarından ve unvanlarından kısaca bahsettikten sonra tüm yaşamını tanrıları ve kenti için inşa faaliyetlerine ayırmış olduğunu gösteren anlatımı zamanla Mezopotamya'da bir kraliyet geleneği haline gelecektir.

"Şar-kali-şarri⁸, tanrı Enlil'in sevgili oğlu, güçlü, Akad'ın kralı tanrı Enlil'in uyuğundan, Nippur'daki tanrı Enlil'in tapınağı olan Ekur'u inşa ettirdi"⁹

"Leydim tanrıça Ningal için, Amar-Suena¹⁰, güçlü adam, Ur kralı, dört bir yanın kralı, onun (Ningal) için (onun) Gipar-ku tapınağını inşa ettirdi ve (Amar-suena) yaşamını ona (Ningal) adadı."¹¹

Mezopotamya'daki şehirleşmenin ilk dönemlerinde varlığını şehre adanmış olan ya da metinlerde öyle yansıtılan krallar, yüceliklerini yaptırmış olduğu imar faaliyetlerine bağlamaktayken binyıllar içinde tanrılara olan adanmışlık şehre duyulan aidiyetin önüne geçmiş ve kralların tüm metinlerinde adanmışlık tanrısal öğelere bağlanmıştır. Bu durumun en önemli nedeni ise şehir devletlerinin yerini bölgesel devletlerin almış olmasıdır. Geniş alanlara hükmetme gücüne sahip olmayan ilk dönem kralları için tapınak, su yolu ve koruma duvarları yapmak varlıklarının en temel gerekçesi iken bölgesel kralların sürekli topraklarını genişletmek, komşu bölgeleri denetim altında tutmak, savaşa hazır bir ordu oluşturmak gibi değişik sorumluluklara sahip olması iktidar anlayışının şehir idaresinden devlet yönetimine dönüşmesine neden olmuştur.

Mezopotamya'da şehir yöneticisinden tanrısal vasıflara sahip krallara ulaşan yönetim anlayışının değişiminde en az dönüşüme uğrayan sosyal yapı aile olmuştur. Krallar, ister bir şehri isterse tüm Mezopotamya topraklarını yönetseler dahi öncelikle kendi ailesini idare etmek zorunluluğuna sahiptir. Mezopotamya'daki şehirleşmenin sonucu olarak ortaya çıkan hızlı toplumsallaşma aile kurumunu şekillendirmiş ve aile, en küçük üretici birliği ve

toplumun çekirdek sosyal yapısı olarak kalmıştır. Mezopotamya dahil tüm tarım toplumlarında evlenen bir çiftin oluşturduğu hane ve haneye sonradan katılan çocuklar, hizmetçiler ve köleler kendi içerisinde bir birlik olarak görülmüştür. Hanenin idarecisi ve toplumun geri kalanına karşı ailesini temsil eden kişi olarak düşünülen babanın mülkiyetindeki toprakları beraber işleyen ya da babanın sahip olduğu mesleği gerçekleştirmesine yardımcı olan hane halkı elde edilen geliri bulundukları konuma göre paylaşmıştır.¹²

Toplumun en küçük üretici birimi olan ailelerden oluşan Mezopotamya şehirleri, devletleşme sürecine giden dönem boyunca kendine yetebilen ticari ve üretici birimler olmuştur. Aile olarak tanımlanan kurumsallaşmış birimlerin iç sorunlarının çözümünde baba ve anne söz sahibi iken aileler ya da kişiler arasındaki sorunların çözümü için bir kurallar bütünü oluşturulması gerekmiştir. İnsanlığın ilk dönemlerinden itibaren bir arada yaşayan insanlar, hayatın işleyişinin düzenli olarak sürdürmek için sözlü kurallar meydana getirmiş ve bu kuralların yazıya geçirildiği ilk coğrafya Mezopotamya olmuştur. İlk yazılı kanunların Mezopotamya'da ortaya çıkmasının temel sebebi yazının icadı olsa da kanunu uygulayacak otoritenin varlığı da önemli bir etken olmuştur. Gelecekte kaynaklanan ve toplumdaki her birey tarafından kayıtsız şartsız kabul edilen sözlü kanunların uygulayıcısı olan toplumun ileri gelenleri zaman içerisinde gerçekleşen benzer olaylarda farklı kararlar verebilmekte veya suç işleyen kişinin toplum içerisindeki saygınlığına göre kararlarını değiştirebilmekteydi. Yazılı kanunlarda ise iktidarı kullanan otorite, toplumun çoğu tarafından bilinerek bir nesil içerisinde değişmeyen kanunları tüm yönetilen sınıfa uygulamış ve kesin ölçütler belirlenerek kanunların esnekliğini ortadan kaldırmıştır. Mezopotamya'nın şehir devletlerinde yazılı kanunların ortaya çıkmasıyla kanuna tabi olmayan otorite anlayışı gelişmiştir. Kanunların hem yapıcısı hem de uygulayıcısı olan yöneten sınıf sahip olduğu askeri ve dini gücün de yardımıyla kanunların üzerinde yer almaya başlamıştır. Şehir devletlerinin yöneticileri, kanunları yapma ve uygulama gücü-

nün tanrılar tarafından verildiği iddiasıyla daha da güçlenmiş ve adalet sağlayan kral vurgusu belirgin hale gelmiştir.¹³

“Ur-nammu; kuvvetli adam, Ur’un kralı, Sümer ve Akad (ülkesinin) kralı Nanna’nın kolu (yardımı, desteği) ile Tanrı Utu’nun değişmez sözüyle memlekette adaleti sağlayarak düşmanlık ve kötülüğü silahla uzaklaştırdı.”¹⁴

“An tarafından kurulmuş olan etrafı toprak duvarla çevrili İsin şehrini Sümer ve Akad’da uygun saltanat yıllarını ona verdikleri zaman, akıllı çoban Lipit – İstar tanrı Nunamnir tarafından adı seçildiği zaman memlekette adaleti koymak için ağızdan şikayetleri yok etmek için düşmanlığı ve kötülüğü silahla geri çevirmek için Sümer ve Akadların bedenlerini hoş etmek için Anu ve Enlil memleketin prensliğine Lipit – İstar’ı tayin ettiklerinde. O zaman (ben) Lipit – İstar Nippur’un mütevazı çobanı Ur’un sadık çiftçisi Eridu’yu terk etmeyen Uruk’un uygun beyi İsin kralı Sümer ve Akad kralı Tanrıça İnanna’nın kalbine uygun olan ben Enlil’in sözüne uygun olarak Sümer ve Akad’da adaleti tesis ettim.”¹⁵

Mezopotamya tarihinde Urukagina’nın yapmış olduğu düzenlemelerden sonra kanun sistematığı ile yapılmış, bilinen ilk metin olan Ur-nammu kanunlarında tanrısal destek ve adalet sağlayıcılık giriş kısmında önemle vurgulanmıştır. Ayrıca Ur-nammu ve Lipit-İstar kanunlarında adaleti sağladığını iddia eden kralın yeryüzündeki en büyük yargıç olarak adaleti sürdürmek için yaptığı kanuna tabi olmadığı da görülmektedir. Mezopotamya’da şehirleşme kavramının oluşumunda yönetme anlayışının gelişmişliği kadar adaletin sağlanması da şehrin devamlılığı için temel gereksinimlerden biri olarak görülmüştür. Şehir yöneticisinin asli vazifesi olan baş yargıçlık ilk dönemlerde tapınaklarda ruhban sınıfı mensupları tarafından yürütülürken iktidarı devralan krallar yönetim ile yargı gücünü tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olma vasfı ile birleştirerek uhdelere almıştır.

“Hükümler eskiden ant içilen Dublamah’da¹⁶ verilmezdi. Mahkemeye taht kurulmaz, adalet yerine getirilmezdir.”¹⁷

III. Ur hanedanlığının yıkılması üzerine yazılan “Sümer ve Ur’un Düşüşüne Ağıt” metninde yer alan pasajda adaletin yerine getirilmemesinden dolayı tanrıların korumasından mahrum kalındığı ve bu durumun şehirlerin yıkımı ile sonuçlandığı ifade edilmiştir. Pozitivist bir dünya anlayışından çok uzakta bulunan dönemin insanları başlarına gelen bütün felaketleri tanrısal nedenlere bağlamış olmasına rağmen ağıtın içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla hukuk ve yönetim sisteminde meydana gelen bozulmaların zayıflatıldığı iktidara karşı harekete geçen göçebe toplumlar Ur ve diğer kentlerde büyük yıkımlara sebep olduğu metnin içeriğinden çıkarılabilmektedir. İlk Sümer kentlerinin kurulmasından binyıllar sonra yıkılan III. Ur yönetimine kadar geçen sürede yönetim, hukuk ve inanç anlayışlarının kurumsallaşmaya başlaması ile şekillenen şehirleşme kavramı sonraki dönemlerde Sümer kültürünün Mezopotamya toplumlarına kazandırdığı bir değer olarak gelişmeye devam etmiştir.

Mezopotamya’daki şehir devletlerinde yönetim ve hukuk anlayışının yanı sıra inanç kavramı ve din olgusu da sistematik bir hale gelerek kurumsallaşmıştır. Yönetim ve hukuk anlayışının kurumsallaşması sarayların ortaya çıkması ve bürokrasi sınıfı olarak tanımlanacak katip ve kraliyet görevlilerinin varlığı ile gerçekleşmişken inanç kavramı ve din olgusu tapınak temelli olarak gelişerek ruhban sınıfı mensuplarının görevlerinin belirli bir düzene bağlanıp kalıcı hale gelmesi ile meydana gelmiştir. Mezopotamya’daki şehirleşme sürecinde büyük bir role sahip olan tapınaklar, sosyal hayatın oluşumuyla başlayan şehir kültürünün bir sonraki nesle aktarılmasında büyük paya sahip olmuş ve topluluk halinde yaşayan insanları toplum haline dönüştürmüştür. Tapınaklar, şehir sakinlerinin günlük yaşayışlarını aksatacak görevler ya da karşılanamaz istekler sunmak yerine şehir kültürünü inanç sistemi ile bağdaştırmış, şehirdeki bireyleri tek tek ikna etmek yerine genel inancı, sorgulanmaz dini gücünü kullanarak toplumsal kabulleniş haline getirmiştir. Bu sebeplerden dolayı Mezopotamya’da şehirleşmenin gelişimi tapınakların varlığından ve ruhban sınıfı mensuplarının inanç kavramı ve din olgusunu

kurumsallaştırmısından ayrı düşünülmemiş ve hatta Mezopotamya kentlerinin birer tapınak kenti olduğu iddia edilmiştir.

Mezopotamya'da şehirleşmenin oluşumunda tarım ile değişen yaşam tarzı, tapınakların sosyal hayatı ve kültürü dönüştürmesi, yönetim ve hukuk anlayışının gelişimi kadar etkili olan bir diğer unsur ise ticaret olmuştur. İnsanlığın ilk dönemlerinden itibaren obsidyen gibi işlenebilen taşlardan üretilen araçların, deniz kabukları ve nadir doğal taşların değiş tokuşunun yapıldığı bilinmesine rağmen tarım toplumuyla ihtiyaç fazlası ürünün değişimi, bu değişim için pazar yerleri ve değiş tokuş yapılacak ürünleri farklı bölgelere götüren tüccarlar ortaya çıkmıştır.

Mezopotamya'da tarım toplumuna geçilmesi ve şehirleşmenin başlamasıyla elde edilen ürünlerin güvenli bir şekilde saklanması sorun haline gelmiştir. Basit kerpiç yapılarda yaşayan insanların ürünlerin belirli bir miktarını evlerinde saklamasına rağmen elde edilen ürünün büyük kısmı, ihtimalle güvenlik endişesinden dolayı, tapınaklara emanet edilmiştir. Depolanması gereken ürünlerin şehrin merkezinde bulunan ve sürekli korunan tapınağın depolarına bırakılması bu ürünlerin kimin mülkiyetinde olduğuna dair kaydının tutulmasını zorunlu kılmış ve bu durum şehirleşmenin önemli gereksinimlerinden biri olan yazının kullanımını beraberinde getirmiştir. Depolama ve ticaret için gerekli olan yazının kullanımı zamanla yaygınlaşmış edebi, dini, idari ve ticari kayıtlardan oluşturulan metinler şehirlerin hafızası halinde gelmiştir.

Malların ve hizmetlerin karşılıklı mübadelesi olarak tanımlanabilecek olan ticaret, Mezopotamya'da şehirleşme ile artan depolama imkanlarının artmasıyla gelişmiş ve şehirlerde mesleği alım satım olan pazar yeri tüccarlarıyla şehirler arasında yolculuk yapan gezici tüccarlar ortaya çıkmıştır. İlerleyen dönemlerde çanak çömleğin yaygın şekilde kullanılması ile sıvı hale getirilen ürünlerin depolanması ve ticareti de mümkün olmuştur. Mezopotamya'da şehir sayısının artmasıyla her şehirde kalıcı pazar alanları kurulmuş ve bu pazarlar şehirlerin en hareketli yerleri olmuştur. Pazar yerlerinde başlayan ekonomik hareket-

liliğin oluşturduğu ranıtan faydalanmak isteyen yöneticilerin tüccarların kazançlarının bir kısmını vergi olarak almaya başladığı bilinmesine rağmen bu vergilendirmenin nasıl yapıldığı yazılı belgelere yansımamıştır.¹⁸

Mezopotamya'daki ticari faaliyetler ilk dönemlerde bir şehirde bulunmayan zorunlu ihtiyaçların karşılanmasını esas almasına rağmen sonraki dönemlerde daha lüks ürünlerin ve sanatsal değeri taşıyan eşyaların alınıp satılmasına da başlanmıştır. Bu dönüşümün sonucunda Mezopotamya şehirlerinde yaşayanlar tüketmek için var olan üreticiler olmaktan çıkıp daha iyisini satın almak için üretenler haline gelmiştir. Böylece Mezopotamya şehirlerinde yaşayan insanlar arasında oluşmaya başlayan sınıfsal ayrım daha belirginleşmiştir. Özellikle yönetici sınıfın da içerisinde bulunduğu toplumun üst kesimi kendilerini şehrin geri kalanından daha zengin göstermek için o coğrafyada bulunmayan süs eşyaları ve kumaşlar gibi ticari materyalleri ayrıcalıklarının bir göstergesi olarak kullanmaya başlamışlardır.

Şehir halkının ortak işgücü ile yapılmış olan koruma duvarı içerisinde yaşayan insan topluluğu ile başlayan şehirleşmenin getirdiği ekonomik yapı, sulama kanallarının gelişmesiyle tarımsal üretimin artması, ticaretin yaygınlaşması ve daha kaliteli işlenmiş ürünlerin ortaya çıkışı ile kompleks bir hale gelmiştir. Şehirlerin nüfuslarının artmasıyla ekonomik hayatın yönlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkınca önceleri tapınağın da idarecileri olan ruhban sınıfı mensupları, sonrasında krallar, şehir ekonomisinin idarecisi olmuştur. Mezopotamya'daki şehirlerin ekonomisinin temelinde şehrin ortak ihtiyaçları olan su kanallarının kazılması, koruma duvarları ile tapınakların yapımı ve bakımı, şehri koruyan askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi giderlerin, şehir halkından toplanan vergiler ile karşılanması bulunmaktadır.¹⁹

Şehirleşmenin başlangıcında hayvan yetiştiriciliği, avcılık, tarımsal işçilik, askerlik, zanaatkarlık, tüccarlık gibi faaliyetlerle şekillenen ve ruhban sınıfı mensuplarının idaresindeki ekonomi hakkında günümüze halkın tapınağa emanet ettiği ürünlerin kayıtları dışında bilgi ulaşmamışken kralların kendi dönemindeki

ekonomik olaylar ise şehirlerde yaptırılan eserler hakkında verilen bilgiler ve şehirlerdeki ürünlerin karşılıklarının yazıldıkları listeler ile sınırlı kalmıştır.

“Tanrı Asur’un naibi ve Tanrı Enlil atadığı Arik-din-ili’nin oğlu Tanrı Asur’un naibi ve Tanrı Enlil atadığı Adal-Narari’nin oğlu Tanrı Asur’un naibi ve Tanrı Enlil atadığı; kutsal kült merkezleri kuran, tanrıların tapınağı Ekur’u ve Tanrı Nunnamnir’in konutunu yapan Salmanasar. O zamanda, benim atam, Asur’un naibi olan Uspia’nın daha önce inşa ettiği eski tapınak Ehursagkurkurra harap olmuştu. Benim atam, Asur’un naibi olan Erişum, onu tekrar inşa etti ve 159 yıl geçince o tekrar harap oldu, (yine) benim atam, Asur’un naibi olan Şamsi-Adad onu tekrar inşa etti ve 580 yıl geçti, tapınak ve onun tapınma alanı bir yangınla yok oldu. Tapınağın temel çukurunun altına kadar (enkazı) tamamen temizledim. Bir dağın tabanı gibi temelini attım. Ek olarak daha önce inşa edilmemiş iki kule inşa ettim. Efendilerim Tanrı Nunnamnir’in ve Tanrım Asur’un (tapınaklarının) ön avlularını genişlettim. Tapınaklara tabureler ve kült platformları koydum (ve) oraya Ekur’un bütün tanrılarını yerleştirdim. Anıtsal kitabelerimi ve kil yazıtlarımı diktirdim.”²⁰

I. Salmanasar’ın²¹ Asur kentinde çıkan bir yangın sonucu harap olan tapınağı yeniden yaptırmasını anlatan metinde aynı tapınağın aynı yerde önceki Asur kralları tarafından da yaptırıldığı ve tapınak yapısına iki yeni kulenin eklendiği anlatılmaktadır. Bu anlatımdan kralların en önemli görevlerinden biri olan yıkılmış tapınaklarını yaptırmanın kendisi için hem bir saygınlık kaynağı hem de tanrılara karşı sorumluluğunu yerine getirme amacını taşıdığı anlaşılrsa da yaptırmamasının şehir halkının gözünde küçük düşmesine sebep olacağı da ileri sürülebilir.

Şehirlerin gelişiminin en önemli göstergesi ve ekonomik hayatın da devamlılığını sağlayan tapınak, koruma duvarları ve su kanallarının yapımında büyük bir işgücünün yer aldığı ve şehirdeki zanaatkarların yanı sıra vasıfsız işçiler ve kölelerin kullanıldığı bilin-

mektedir. Mezopotamya'daki şehirler özgür insanlar tarafından kurulmuş olmasına rağmen kölelerin ve vasıfsız işçilerin gücünün kullanılması ile gelişmiştir. Saraya ve tapınaklara ait toprakları işleyen, sahiplerinin günlük işlerini yapan köleler ile hizmetlerinin karşılığında belirli miktarda yiyecek ve içecek alan vasıfsız işçiler zamanla şehirlerin ekonomik hayatının vazgeçilmez unsurları olmuştur.²² Bu insanların gücünü kullanan kralların yaptırmış oldukları yapılar, şehir halkının kullanımı için yaptırılmış olsa dahi yazıtlarında bunların tanrıların istekleri üzerine yapıldığını belirtmiştir.

"O zaman efendim, Tanrım Asur-Enlil, benden şehrimin karşısındaki yaka üzerinde bir kült merkezi ve kutsal alan inşa etmemi emretmişti. Tanrıların isteği olan yapıların yanı sıra, kült merkezi ve Kar-Tukulti-Ninurta olarak adlandırdığım kraliyet konutumu inşa ettim. Yüce tanrılarım efendilerim (olan) Asur, Adad, Şamaş, Ninurta, Nusku, Nergal, Sibitti ve tanrıça İstar'ın tapınaklarını tamamladım. Yüce tanrılar, efendilerim, benim yaptırdığım Pattumesari (Doğruluk Kanalı'ndan) tapınaklarınıza ve kutsal alanlara geniş bir kanalla akan sudan (avlanacak) balıklar daima sizlere sunulacaktır. Bu kült merkezinin yanı sıra Dicle Nehri'nin kenarında pek çok arazi aldım ve 120 kat tuğla yüksekliğinde bir teras inşa ettim; tuğla tabakalarının üzerine "Evrenin Evi" olan Egalmesarra, kraliyet konutumu inşa ettim. O sırada, efendilerime ilham vermek için büyük kült merkezi olan Kar-Tukulti-Ninurta'nın duvarını inşa ettim. Ben yukarıdan aşağıya doğru tamamladım ve anıtsal yazıtımı oraya yerleştirdim."²³

I. Tukulti Ninurta,²⁴ Fırat Nehri'nin karşı kıyısında ve Asur'un kuzeyindeki yeni sarayını ve ona bağlı olan tapınağı inşa ettirmesine sebep olarak tanrıların kendisinden bunu istediğini belirtmektedir. Bu durumun temelinde şehir ekonomisine ağır bir yük getirecek olan inşa faaliyetlerini kendisinin değil de tanrıların istediğini öne sürerek şehirde yaşayanların tepkisini üzerinden uzaklaştırmak isteği yatmış olmalıdır. Çünkü bu denli büyük inşa

faaliyetlerinde köleler ve vasıfsız işçilerin yanı sıra şehir halkının büyük kısmı zorunlu olarak çalıştırılabilmektedir. Halkın kralın sarayı ve tapınak ile uğraşması başta büyük iş gücü isteyen tarım gibi faaliyetleri aksatıp şehirdeki ürünlerin fiyatlarının artmasına neden olabilmektedir. Günümüzde enflasyon olarak tanımlanan bu durum şehir halkında hoşnutsuzluğa ve kralın yönetiminde zafiyetlere yol açabilmektedir.

*"İlu-Summa oğlu Erisum'un inşa ettirdiği Tanrı Enlil tapınağı harap oldu ve ben onu terk ettim. Ben tanrı Enlil'in tapınağını (yeniden) inşa ettirdim, efendim, heybetli kürsü, büyük tapınak, tanrı Enlil'in tahtı, efendim, Asur şehrimde maharetli ustalar tarafından intizamla yapıldı. (Tapınağın) çatısını sedir kirişlerle kapattırdım. Odalarına gümüş ve altın yıldızlı sedir kapılar yaptırıttım. Tapınağın duvarlarının (altına) gümüş, altın, lapis lazuli ve akit yerleştirdim, sedir reçinesi, en iyi yağ, bal ve saf yağı karıştırıp siva yaptırıdım. Ben, tanrı Enlil tapınağını düzenli şekilde inşa ettim ve ona Eamkurkurra ismi verdim. Efendim, Tanrı Enlil'in tapınağını yaptırdığım zaman, Asur şehrinin fiyatlarına göre, ülkemdeki fiyatlar 2 gur arpa bir gümüş şekele, 15 mina yün bir gümüş şekele ve 2 seah yağ bir gümüş şekele satın alınabiliyordu."*²⁵

I. Şamşı-Adad'a²⁶ ait olan metinde Asur kentinde yapılan Tanrı Enlil'in tapınağı bir zaman belirteci olarak kullanılarak kentteki arpa, yün ve yağ gibi temel tüketim ürünlerinin fiyatları belirtilmektedir. Temel tüketim ürünlerinin fiyatlarının kayıtlarının tutulması ile üretim ve tüketim dengesinin gözetilmesi, Mezopotamya şehirlerinde ekonomik bir sistemin oluşmaya başladığının ve şehirleşme anlayışının yerleştiğini göstermektedir. Mezopotamya'da ekonomik, yönetsel ve kültürel olarak şehirler kendine yetebilme yeteneğine sahip olduktan sonra bürokratik olarak devletleşme sürecine geçmiştir.

Krallar

Birinin diğerlerinden ayrıcalıklı olma halinin en üst seviyesi kralıktır. Mezopotamya'daki "kral" kavramı bir anda ortaya çıkmadığı; şehirleşmenin getirdiği yönetim anlayışıyla gelişen dini ve dünyevi otoriteyi temsil eden ruhban sınıfı mensuplarının idare gücünün asker kökenli liderler tarafından devralınmasıyla var olduğu kabul edilmiştir. Mezopotamya'da kralların ortaya çıkışı, devletleşmenin bir aşaması olup, dini, siyasi ve sosyal sorunların çözümlenmesini kapsayan uzun bir sürecinin doruk noktasıdır. "Lugal" unvanını kullanan kralların varlığına kadar Mezopotamya yöneticilerinin "En", "Ensi", "Patesi", "İshakku" gibi pek çok unvanı birbiri yerine ya da bir arada kullanılmış olması bu iddiayı kanıtlar niteliktedir.¹

Mezopotamya'da şehirleşmenin ilk dönemlerinde henüz tarım kasabaları halindeki ilk yerleşimlerdeki yöneticiler, otoritelerini sadece kentindeki insanlara kabul ettirip kentin dini ve dünyevi işlerini yürütme vazifesi ile görevliyken Sümerce ve semitik dilde vekil ya da yönetici anlamına gelen En, Ensi, Patesi, İshakku unvanlarından birini kullanmıştır. Kral anlamına gelen Lugal ise otoritesini diğer kentlerin krallarına da ispatlamış, hakimiyetini tanrılardan almasına rağmen hükümranlılığı kendi varlığından kaynaklanan yöneticilerin unvanı olmalıdır.² Kral kavramının ortaya çıkıp kullanıldığı dönemde dahi Ensi'nin bir vekillik unvanı olarak kullanıldığı Lugalzaggesi'ye ait bir belgede açıkça görülmektedir.

"Tanrı Enlil, ülkeler kralı Lugalzaggesi'ye, Uruk kralı, ülkenin kralı, tanrı Anu'nun rahibi, tanrı Nisaba'nın büyük adamı, Umma ensi'si Ukuş'un oğlu, tanrı Nisaba'nın büyük adamı, (tanrıların) hoş gözle baktığı, ülkeler kralı, Tanrı Enlil'in büyük ensi'si, Tanrı Enki'nin anlayış verdiği, Tanrı Utu'nun seçtiği, Tanrı Enzu'nun baş veziri, Tanrı Utu'nun yüksek görevlisi Tanrıça İnanna'nın beslediği, Tanrı Nisaba'nın doğurduğu evlat, Tanrı Ninhursag'ın

*öz sütle beslediği, Uruk rahibinin koruyucu adamı, Tanrı Ninabuhadu'nun büyütmesi, Uruk tanrıların baş tapınak hizmetlisine, ülkeler kralı tanrı Enlil, krallığını verdiğinde"*³

Umma kentinin enşisi olan Kral Lugalzaggesi⁴, Sümer ülkesindeki en hızlı ve başarılı yayılma politikalarından birini uygulayarak Kış, Ur-zababa, Lagaş, Ur, Nippur, Larsa ve sonrasında başkenti olarak ilan edeceği Uruk'u almıştır. Çeyrek asırdan fazla süren iktidarı boyunca Sümer ülkesini tek yönetim altında toplamayı başardıktan sonra Akad Kralı Şarru-kin'e yenilerek Sümer ülkesini Akadlara bırakmak zorunda kalmıştır. Lugalzaggesi'ye ait olan metinden anlaşıldığı kadarıyla yönettikleri üzerinde kral olan yöneticiler aynı zamanda tanrıların ensi'si yani vekili olmayı sürdürmüşlerdir. Lugal unvanının kullanılmaya başlandığı Erken Hanedanlık döneminden binlerce yıl sonra Babil kralları yazışmalarında İshakku ve Ensi unvanlarını topraktan elde edilen ürünlerin gelirlerini başkente iletmekle görevli, Babil kralının vekili olan bölge yöneticileri için kullanılmıştır.⁵

Yöneticinin, döneme ait metinlerdeki bu unvan değişikliği sembolik bir mananın ötesinde yönetim anlayışında şehirleşmeden devletleşmeye ilerleyen gelişimi göstermektedir. Bu gelişimin ilk gerçekleştiği kentin ise Uruk olduğu geniş ölçüde kabul görmektedir. Kuzey Mezopotamya'daki ilk tarım kasabalarının ve Eridu gibi ilk şehir örneklerinin dini, siyasi ve ekonomik ilerleyişi zaman içerisinde duraksamış ve hatta geriye gitmişken; Uruk kenti yerleşimden şehre, şehirden devlete doğru merkezi otoritenin güçlendiği bir gelişim göstermiştir. Hiyerarşik şehir yapılanmasına sahip olduktan sonra hızla yükselişe geçen Uruk kentinde, etrafındaki benzer diğer şehirlerle birlikte ortak bir medeniyetin oluştuğu kabul edilse dahi evrene düzen getiren bir mekanizma olarak tanımlanabilecek olan devletin ilk emarelerinin görüldüğü arkeolojik materyaller ve yazılı belgelerle ortaya konulmuştur.⁶

Tüm şehrin emrinde bulunduğu kralın yönetimindeki Uruk'ta, yazının etkin kullanımıyla takas usulünün sistematik şekilde yürütülmesi ve bürokrasi sınıfı tarafından oluşturulan yönetim

mekanizmasının ticaret ile üretimi denetlemesi tam anlamıyla devlet olmaya giden yolu açmıştır. Uruk dışındaki Mezopotamya kentlerinde günlük hayatı düzenleyen kuralların ve toplumu idare eden yöneticilerin olmasına rağmen bu kentlerdeki idarecilerin yönetiminin kurumsal bir anlayış içermediği, akrabalık veya kavim aidiyetine dayandığı, bir kral gibi hükmedici olmayıp hakem konumunda bulunduğu kabul edilmektedir. Bu kentler şehir haline dönüşmeler dahi devletleşmek için mesleki olarak sınıflaşmış bir topluma, bürokrasi sınıfına, yazılı kanunlara, üretimin ve ticaretin kaydedildiği ve kontrol edildiği bir yapıya, hakim bir yöneticiye ihtiyaç duymuşlardır. Mezopotamya'daki devletleşmenin kurumsal olarak gelişimi içinse birden çok kentin bir arada yönetildiği, yönetim otoritesi olarak tanımlanabilecek olan gücün merkezileştiği, rahip – kraldan, tanrı – krala uzanan ve binyılları alan bir sürecin geçmesi gerekmiştir.

Mezopotamya'da şehirlerin devlete, yöneticilerin krala dönüşmesinde, üretim ve ticaretin işleyişini belirleyen takas usulünün sistematik şekilde yürütülmesi için gereken kanunlar büyük önem arz etmiştir. Ruhban sınıfının yönettiği şehirlerde inanç ekseninde şekillenen ve temeli ahlaksal öğretiler olan; kuralları belirleyen ruhban sınıfı mensuplarının da uymak zorunda olduğu, geleneklerden kaynaklanan sözlü kurallar yeterli olurken krallar, yazıyla kayıt altına aldırıp halka ilan etikleri kanunların hem yapıcısı hem de uygulayıcısı iken kendilerini kanunun üzerinde bir konuma yükseltmişlerdir. Günümüze kadar yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunan çivi yazılı kanunları kronolojik olarak incelediğimizde kralların kanunun üzerindeki, yönettiği insanlar ile vekili oldukları tanrılar arasındaki yerlerini nasıl sağlamlaştırdığı açıkça görülmektedir.⁷

M.Ö. 2375 yıllarında Lagaş kentinin son kralı olan Urukagina'dan başlayan Mezopotamya'daki kanunlaşma sürecinde krallar her kanun metninin giriş bölümünde kanunun yapılmasındaki amaçlarını ve hangi tanrıların vasıtasıyla oluşturulduğunu açıklamaları gelenekselleşerek sonraki dönemlerde de kesintisiz olarak de-

vam etmiştir. Bu bölümde krallar kendi unvanlarının yanı sıra tanrıların onlara vermiş olduğu yetkileri açıklayarak sonrasında gelecek kararların geçerliliğini ispatlamaya gayret göstermişlerdir. Örneğin Urukagina, tanrı Ningirsu'nun sözlerini ülkesinde hakim kıldığını ve güçlünün zayıfı ezmesine müsaade etmediğini belirtmiştir.

Urukagina'dan yaklaşık üç yüz sonra Üçüncü Ur Hanedanlığı dönemi krallarından olan Ur-Nammu kanununun giriş kısmında ülkedeki yönetim sorunlarının yaptığı kanun düzenlemesi ile sona erdiğini, tartı ve ölçülerde düzenleme yaptığını, sosyal hayata adalet getirerek yetimlerin, sakatların, fakirlerin korunduğunu anlatmaktadır. Urukagina ve Ur-Nammu'nun yazdırmış olduğu kanunlar daha sonraki dönemlerde yazılan kanunlara modellik yapmış olsa da kralların kendilerini övmesindeki gelişim ve unvanlarının daha kapsayıcı hale gelmesi Mezopotamya'daki yönetim anlayışının değişimini ve kralların yükselişini göstermesi bakımından önemlidir.

Mezopotamya'da semitik kralların yönetime gelmesinden sonra yazılan kanunların başında gelen İsin Kralı Lipit İştâr'ın kanun metninde daha önceki kanunlardan farklı olarak tanrıların adaleti sağlamak, Sümer ve Akadlara iyilik etmek için kralın doğrudan tanrılar tarafından seçildiğinden bahsedilmektedir. Kralın tanrıların seçilmiş kişisi olması Lipit İştâr'ın kanunu ile başlayarak daha sonraki tüm kralların kullandığı bir unvan ve ayrıcalık belirtisi olacaktır.⁸

*"Anunnakki'lerin efendisi, üstün Anum, göğün ve yerin efendisi Enlil, ülkenin kaderini belirleyen Ea'nın büyük oğlu olan Marduk, bütün insanlığın üzerine (Hammurabi) Enlil tarafından (hükümdar) olarak atandı ve İgigi (Igigu) toplumu arasından onu yüceltti, Babil şehrini üstün kıldığı (gibi) onu (Hammurabi'yi) cihanda üstün yaptı. (Orada) temelleri gök ve yer gibi sağlam olan ebedi bir krallık sağladı."*⁹

Hammurabi kanununun ilk cümlelerinde semitik kralların kendi meşruiyetlerini ispatlamak için geleneksel bir anlatı haline gelmiş

siyasi bir yapıya dönüşen devletleşmenin aşamalarından biri olan kanun yazdırmak, Hammurabi'den sonraki dönemlerde de devam etmesine rağmen geniş bir giriş ve sonuç bölümü yer almamış, daha önceki kanunların üzerine yapılan eklemelerden ibaret olmuştur. Bu durumun temelinde kanunları yapmanın ve uygulamanın sadece kralın yetkisinde olduğu anlayışının toplumdaki tüm sınıflar tarafından kabul edilmiş olmasının yer aldığı; kralın tanrısal görevlendirmelerini ve sorumluluklarını açıklamasının öneminin kalmadığı düşünülebilir.¹⁴

“Tiglat-pilaser, evrenin kralı, Asur kralı, (kendisi de) Asur kralı olan Ashur-resha-ishi'nin oğlu, iç şehrin saray kumandanı, saray habercisi, kraliyet konutlarının sulama işlerinin şefi (denetçisi), ülkedeki bütün sarayların (idari) yöneticisi, (sarayın içerisinde görevli) doktor için bir karar verdi. Kraliyet Sarayı'nın yaşayanları ya da saraya giriş hakkı olup saraya kendini adayan kişiler (aranmaksızın) araştırılmaksızın saraya giremeyecekler; eğer iç şehrin saray kumandanı, saray habercisi, kraliyet konutlarının sulama işlerinin şefi (denetçisi), ülkedeki bütün sarayların (idari) yöneticisi, (sarayın içerisinde görevli) doktor kısırlaştırılmamış bir kişinin saraya girişine izin verir; daha sonra araştırıldığında öğrenilirse, bu görevlilerin her birinin bir ayağı kesilsin.”¹⁵

Hammurabi'den yaklaşık 600 yıl sonra Asur Kralı I. Tiglat-pileser'e ait bu metinde görüldüğü üzere kanunlar, kralların kendi dönemlerinde günün ihtiyaçlarına göre eklemeler yaptığı sürekli kopyalanıp çoğaltılan fragmanlar haline gelmiştir. Kanun metinlerinin yazımındaki bu değişikliğe rağmen yazının başlangıcından binlerce yıl önce sözlü kültürün içerisindeki kurallarla başlayan hüküm verme geleneğinin geliştiği; ilk dönemlerde herkesi kapsayan hükümlerin zamanla kanunu yapan kralın kanununa tabi olmadığı bir anlayışa dönüşmüştür.

Mezopotamya'da kralların yeryüzündeki düzeni sağlaması için tanrılar tarafından görevlendirmesi anlayışının gelişmesiyle yeryüzündeki hiçbir insana karşı sorumlu olmayan krallar kendi

yaptığı kanunlara da tabi olmamıştır. Yeryüzünde kendisini yargılayacak bir güç bulunmayan ve hesabını tanrılara veren kralın, insanlar için yapılmış olan bir kanuna tabi olması düşünülemezdi. Ayrıca yeryüzündeki insanları gökteki tanrılar adına yöneten kralların, yeryüzünde yargılayamayacak olması da kralları öncelikle sorgulanamaz bir konuma sonrasında tanrı mertebesine erdirmiştir. Bütün bunların yanı sıra hükümlerini kendi varlıklarının devamı için veren kralların yaptığı kanuna tabi olması adaletli bir yönetime sahip olmasını engelleyeceği de iddia edilebilir.

Mezopotamya'da kanun yapma yetkisini tanrılardan aldıklarını ileri süren krallar kendi varlıklarını da meşrulaştırmak için hazırladıkları kral listelerini de tanrısal temellere dayandırmıştır. Bu temellendirmenin başında krallığın cennetten indiği vurgusu bulunmaktadır. Böylece krallığın ve dolayısıyla kralların yeryüzündeki insanların oluşturduğu bir kurum ya da unvanlandırmanın ötesinde doğrudan tanrılardan gelen bir ihsan olduğu vurgulanmıştır.

*"Krallık, cennetten Eridu'ya indirildiği zaman, Eridu'da kral A-lulim(ak) kral oldu ve 28.800 yıl hüküm sürdü, Alagar 36.000 yıl hüküm sürdükten (sonra) iki kral (toplam) 64.800 yıl hüküm sürdü. Eridu düşünce onun krallığı Bad-tibira(k)'ya taşındı. Bad-tibira(k)'da En-men-lu-Anna(k) 43.200 yıl hüküm sürdü, En-men-gal-Anna(k) 28.800 yıl hüküm sürdü, kutsal Dumu-zi(d), bir çoban, 36.000 yıl hüküm sürdü, (sonra) üç kral 108.000 yıl hüküm sürdü. Bad-tibira(k) düştü onun krallığı Larak'a taşındı. Larak'da En-sipa(d)-zi(d)-Anna(k) 28.800 yıl hüküm sürdü, (sonra) bir kral 28.800 yıl hüküm sürdü, Larak düştü, onun krallığı Sippar'a taşındı. Sippar'da En-men-dur-Anna(k) kral oldu ve 21.000 yıl hüküm sürdü, bir kral 21.000 yıl hüküm sürdü, Sippar düştü ve onun krallığı Şuruppak'a taşındı. Şuruppak'da Ubar-Tutu(k) kral oldu ve onun krallığı 18.600 yıl sürdü, bir kral 18.600 yıl hüküm sürdü (ve) beş şehrin sekiz kralı 241.200 yıl hüküm sürdü, (sonrasında) sel onların hepsini süpürdü."*¹⁶

Thorkild Jacobsen tarafından yaklaşık on beş farklı kral listesinin¹⁷ birbiri ile kıyaslanması sonucu oluşturulan tufan öncesi kral listesi incelendiğinde ilk önce sadece bir krallığın var olduğu kentteki güçlü kralın, krallığı bir diğer kentten devraldığını gösteren bir yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Fakat Mezopotamya'daki kentlerde yapılan arkeolojik kazı sonuçlarına göre her kent bir diğerinden farklı hızlarda gelişmiştir. Bu durum metinde bahsedilen kralların dönemlerinin en güçlü kralı olma ihtimali de ortaya çıkmaktadır. Mezopotamya'da Erken Hanedanlık Dönemi'nden itibaren birçok kralın yazdırmasına rağmen özellikle İsin Hanedanlığı'nın ikinci yarısına tarihlenen¹⁸ pek çok örneği bulunan kral listelerinde, tufandan önceki dönemlerde kralların oldukça abartılı sürelerde hüküm sürmesi, ihtimalle sonraki kralların öncellerini ve krallığı kadim zamanlara dek götürme isteğinden kaynaklanmaktadır. Krallığın cennetten yeryüzünde inmesi, belki de dönemin insanların hatırladığı ya da insanlığın yeniden var olduğu en önemli olay olarak görülen tufan hadisesinden önceye uzanması kralların, krallıktan önce ilahi kaynaklardan gelen bir yönetim sisteminin bulunmadığını vurgulamak isteğinden kaynaklanmış olmalıdır.¹⁹

“(Tufandan sonra) krallık, cennetten Kiş’e indirildiği zaman, Kiş’te kral Ga. .ur oldu ve 1.200 sene hüküm sürdü. Pala-kinatim 900 yıl hüküm sürdü, Nangish-lishma [?] sene hüküm sürdü, Bahina [?] sene hüküm sürdü, Bu-An-?-um 840 sene hüküm sürdü, Kalibum 960 sene hüküm sürdü. Qalumu(m) 840 sene hüküm sürdü, Zuqaqip 900 sene hüküm sürdü. Atab 600 sene hüküm sürdü, Atab’ın (oğlu Mashda) 840 sene hüküm sürdü, Mashda’nın oğlu Arwium 720 sene hüküm sürdü. Etana, bir çoban, cennete yükselen kişi, bütün toprakları birleştiren, kral oldu ve 1.500 sene hüküm sürdü. Etana’nın oğlu Balih 400 sene hüküm sürdü, En-me-(n)-nunna 660 sene hüküm sürdü, En-me-(n)-nunna’nın oğlu Melam-Kishi(k) 900 sene hüküm sürdü. En-me-(n)-nunna’nın oğlu Bar-sal-nunna 1.200 sene hüküm sürdü. Bar-sal-nunna’nın oğlu Samug 140 yıl hüküm

sürdü. Samug'un oğlu Tizkar 305 sene hüküm sürdü, Ilku 900 sene, Ilt-sadum 1.200 sene hüküm sürdü. En-me(n)-barage-si Elam topraklarındaki silahları yağmalayıp kral oldu ve 900 sene hüküm sürdü. En-me(n)-barage-si'nin oğlu Aka 625 sene hüküm sürdü. Yirmi üç kral 24.510 yıl üç ay üç buçuk gün hüküm sürdü.²⁰

Kiş silahla vuruldu ve krallık E-Anna'ya (Uruk) taşındı, E-Anna'da Utu'nun oğlu Mes-kiag-gasher yüksek rahip ve kral olarak 324 yıl hüküm sürdü. Mes-kiag-gasher denize girdi ve dağlardan çıktı. Mes-kiag-gasher'in oğlu En-me(r)-kar Uruk kralı, Uruk kentini inşa ettiren, kral oldu ve 420 yıl hüküm sürdü, kutsal Lugal-banda, çobandı, 1.200 yıl hüküm sürdü, kutsal Dumu-zi(d), [balıkçıydı?] onun kenti Ku-a(ra) idi, 100 yıl hüküm sürdü. Kutsal Gilgamiş, onun babası bir lillu – şeytan'dı, Kullab'ın yüksek rahibi, 126 yıl hüküm sürdü, kutsal Gilgamiş'in oğlu Ur-Nungal(ak) (Ur-lugal (ak), 30 yıl hüküm sürdü. Ur-Nungal(ak) (Ur-lugal (ak)'ın oğlu Utul-kalamma(k), 15 yıl hüküm sürdü. Laba... ir 9 yıl hüküm sürdü En-nun-dara-Anna(k) 8 yıl hüküm sürdü, Meş-(?) -he, demirciydi, 36 yıl hüküm sürdü, Melam-Anna(k) 6 yıl hüküm sürdü, Lugal-ki-tun 36 yıl hüküm sürdü (sonrasında) on iki kral 2.310 yıl hüküm sürdü. Uruk silahlarla vuruldu, krallık Ur'a taşındı. Ur'da Mes-Anne-pada kral oldu ve 80 yıl hüküm sürdü, Mes-Anne-pada'nın oğlu A-Anne-pada (?) yıl hüküm sürdü, Mes-Anne-pada'nın oğlu Meş-kiag-Nanna(k) 36 yıl hüküm sürdü. Elulu 25 yıl Balulu 36 yıl hüküm sürdü, dört kral 177 yıl hüküm sürdü. Ur silahlarla vuruldu, krallık Awan'a taşındı.²¹

Tufan'dan sonraki döneme ait olan kral listesinin bu bölümünde yıllar daha makul hale gelmiş ve krallar önceki dönemlerden farklı olarak yeni unvanlar almaya başlamışlardır. Kralların sahip olduğu, çoban, cennete yükselen kişi, bütün toprakları birleştiren, yüksek rahip, kutsal veya tanrısal gibi yeni unvanlara sahip olması onların yönettiklerin insanların gözündeki öneminin, otoritelerinin ve toplumdaki rollerinin arttığını göstermektedir.

Metinde dikkat çeken bir diğer anlatım Enmebaragesi'nin²² Elam ülkesindeki yağmalarıyla ilgili olup bu durum Mezopotamya'da kentler arasındaki görece küçük savaşların yerini uzak mesafeli seferlerin aldığını göstermesi bakımından önemlidir. Mezopotamya'daki şehir devletleri arasındaki askeri ve politik mücadelelerin Elam ülkesine kadar sıçramış olması kralların otorite alanlarını genişlettiklerini ve şehir devleti yöneticisi olmaktan ülkelerin kralı konumuna yükselmeye başladıklarını göstermektedir. Ayrıca uzak topraklara yağma amaçlı savaşların gerçekleştirilmiş olması kralların daimi ordularını oluşturduğunun en belirgin göstergelerinden biridir. Kral listesinin bu bölümünde Mezopotamya'da kazılarda bulunan birçok çivi yazılı tablette isimlerinde rastlanan Gılgamış, Lugalbanda²³, Enmebaragesi gibi güçlü kralların isimleri, halefleri olan babalarının adlarıyla birlikte, zikredilmiştir. Bu durum hanedan anlayışının ve soyluluğun ortaya çıktığını bununla birlikte ırki kutsiyet ya da kutsanmış soy kavramının geliştiğinin göstergesi olmalıdır. Mezopotamya tarihi boyunca krallar, şehir ve tapınak inşa ettirmeyi kendileri için bir övünç kaynağı olarak gördüklerinden Enmerkar'ın bir kral olarak "Uruk kentini inşa ettiren" olarak yüceltilmesi kral listelerinde onu diğer krallardan bu yönü ile ayırmıştır. Liste'nin devamında krallık Awan'dan sonra sırayla Kiş'e, Hamazi'ye, Uruk'a, Ur'a, Adab'a, Maeri'ye, Kiş'e, Akşak'a ve tekrar Kiş'e taşınmıştır.

"Akşak silahla vuruldu ve krallık Kiş'e taşındı, Kiş'te Ku(g) – Baba'nın oğlu Puzur-Sin kral oldu 25 yıl hüküm sürdü, Puzur-Sin'in oğlu Ur-Zababa(k) 400 yıl hüküm sürdü. Simu-dar 30 yıl hüküm sürdü, (Simu-dar'ın oğlu) Uşı-watar 7 yıl hüküm sürdü, Eştar-muti 11 yıl hüküm sürdü, Nannia, taşçı, 7 yıl hüküm sürdü, yedi kral 491 yıl hüküm sürdü, Kiş silahlarla vuruldu, onun krallığı Uruk'a taşındı. Uruk'ta Lugal-zage-si kral oldu ve 25 yıl hüküm sürdü, bir kral 25 yıl hüküm sürdü, Uruk silahlarla vuruldu, krallık Akad'a taşındı. Akad'da Ur-Zababa(k)'nın sakisi, (babası) bahçıvan olan Şarru-kin kral oldu, o Akad kentini inşa ettirdi ve 56 yıl hüküm sürdü. Şarru-kin'in oğlu Rimuş 9 yıl hüküm sürdü.

Rimuş'un büyük kardeşi, Şarru-kin'in oğlu Maniştusu 15 yıl hüküm sürdü, Maniştusu'nun oğlu Naram-Sin 37 yıl hüküm sürdü, Naram-Sin'in oğlu Şarkali-Şarri 25 yıl hüküm sürdü."²⁴

Kral listesinin bu bölümü, Kiş ve Uruk gibi kentlerde gün yüzüne çıkan çivi yazılı kaynakların varlığından dolayı daha doğru şekilde kronolojik olarak sıralanabildiği gibi listede zikredilmeyen kral-
ların hakkında da bilgi alınabilmektedir. İnsanlığın yazılı hafızası olan tarihin ilk sistematikleştirilmiş tarihsel metni olarak kabul edilen kral listeleri, Mezopotamya'daki birçok kral tarafından yazdırılsa da az bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bu listeler, hazırlatan kralın kendisini önceki kudretli krallara bağlama isteğini, kutsallaştırılan krallığın metni yazdıran kralın döneminde kadar ulaştığının vurgulanmasını ve mevcut kralın kurumsallaşmış otoritesini ortaya koymasını yansıtmaktadır.

Kral listelerindeki ilk dönem krallar, sadece hüküm sürdüğü zaman ve yönettiği kent ile anılırken sonraki krallar yönetimi devraldıkları babasıyla kaydedilmiştir. Bu durumun tek istisnası babası bir bahçıvan ve kendisi de Ur-Zababa'nın sakisi olan Şarru-kin'dir. Şarru-kin'in geleneklere aykırı olduğu düşünülen bu tahta geçiş uygulaması ya kendinden sonraki krallara tahtı geçişini haklı gerekçelere dayandırdığını göstermesi ya da varlığını tanrısal vasıflara sahip olma ile açıklamasıyla kral listelerinde kendisine yer bulmuştur.

Kral listelerinde dikkat çeken bir özellik ise krallık şehirlerinin ve kralların kalıcı olmasının önemsenmediği fakat düzeni sağlayan krallığın her zaman var olması gerekliliğidir. Kral listeleri birbirini tekrarlayan sistemleştirilmiş bir anlatım üslubu ile yazılırken bir kentte krallığın bir takım krallar tarafından devam ettirilmesinden sonra yıkılarak yeni bir kente taşınmasının krallığın doğası gereği olduğu listelerden anlaşılmaktadır. Bir şehir güçlü kralların zamanlarında öne çıktığı gibi zayıf kralların ya da kaos dönemlerinde geride kalabilmesinin tanrıların isteği ile olduğu düşünüldüğünden bu durum dünyevi olaylara bağlanmamaktaydı.

Kral listelerinde bazı kralların unvanlarının yanında çoban, cenete yükselen kişi, bütün toprakları birleştiren, yüksek rahip gibi küçük notların verilmesi bu kralların unutulmaması gereken işleri başardığı veya o konuda bir ilki gerçekleştirdiğini ifade etmek için kullanıldığı izlenimini oluşturmaktadır.²⁵ Kral listelerinde Akad hanedanından yıkılmasıyla karmaşa içerisinde bir dönem geçmiş sonrasında krallık Uruk'a taşınmıştır. Uruk'un krallığı yönettiği dönemde Guti'ler bölgeyi ele geçirmiş ve birçok Guti'nin kral olmasından sonra krallık Uruk kentine geri dönmüştür. Krallığın, Uruk'tan Ur kentine oradan da İsin'e taşındığı kral listelerinin son bölümünde Ur-Nammu, Şulgi gibi güçlü kralların isimleri zikredilmektedir.

Mezopotamya'da kralların varlığı, toplumun devamlılığı için bir seçenek olmaktan çok zorunluluk olması; Mezopotamya şehirlerdeki gibi sınıfsallaşmış bir toplum içerisinde yaşayanların, hayatlarının düzenli şekilde devamı için adaleti temsil eden kralı otoritesizliğe tercih etmesinden kaynaklanmıştır. Kralların otoritelerinin, düşman saldırıları, göçebe kavimlerin istila teşebbüsleri ve diğer kral adaylarının mücadelesi sonucu sarsılmasıyla oluşan yönetim boşluğunun en fazla halka zarar verdiğini tecrübe eden insanlar, güçlü veya zayıf olmasına bakmaksızın bir kralı, kaotik bir yaşantıya tercih etmiştir. Mezopotamya'da, güçlünün zayıfı ezmediği, adaletle yönetilen, kanunların uygulandığı, insanların güvenliğinin ve ihtiyaçlarının sağlandığı toplumlardaki refah ve huzurun, tanrıların isteği ve kralın tanrılara karşı görevlerini yerine getirmesiyle gerçekleştiğine inanılmaktaydı. Bu durum Ur-Nammu gibi kralların yazdırdıkları kanunlarda açıkça görülmektedir.

"Tanrılar Anu ve Enlil Ur'un krallığını tanrı Nanna'ya verdiklerinde Ur-Nammu, tanrı Ninsun'un doğurduğu evlat, onun evinde doğan sevgili kölesi, (tanrıça Nanna'nın) adalet ve doğruluk ilkesi için ... Lagaş Ensi'si Nam-hani'yi öldürdü. Tanrı Nanna'nın Magan gemisini (şehir) yöneticisi Nanna'nın yardımıyla geri getirtti. (Böylece) Ur'da parladım. O zaman nisku insanların kontrolündeki tarlalar

*vardı, ticareti kontrol eden gemicilerin şefiydi, koyunların, sığırların (ve) eşeklerin (gelirini) kontrol eden çobanlar vardı. O zaman Ur-Nammu, güçlü adam, Ur kralı, Sümer ve Akad topraklarının kralı (olan ben) tanrı Nanna'nın gücü ve tanrı Utu'nun değişmez sözüyle, topraklarımda adaleti sağladım, kötülüğü uzaklaştırdım. (...) Bakır bariga kabını (bir ölçü olarak) saptadım (ve) onun kapasitesini 60 sila olarak belirledim. Bakırdan bir ban ölçüsü yaptım ve onun kapasitesini 10 sila olarak belirledim. Bakırın şu anki değeriyle krala ait ban ölçüsü yaptım ve onun (kapasitesini) 5 sila olarak belirledim. Bir silanın bronz ölçüsünü yaptım ve onu bir mina olarak belirledim. Ağırlık taşlarını saf bir şekel ağırlığından bir mina ağırlığına (kadar) standart hale getirdim. O zaman, Fırat Nehri kıyısından Dicle Nehri kıyısına kadar olan tüm nehirlerin kıyılarındaki gemi (ticareti veya işleyişini) (düzenledim). Yol istasyonları kurup (onların) yanına meyve bahçeleri yaptırdım. (Ben) kral onlardan (meyve bahçesinden) sorumlu bahçıvanlar yerleştirdim. (...) (Artık) öksüz zengine teslim edilmedi, dul kadın güçlü adama teslim edilmedi, bir şekellik adam, (fakir) bir manalık adama (zengine) teslim edilmedi, bir koyunu olan adam, bir öküzü olan adama teslim edilmedi."*²⁶

Ur-Nammu, yazdırmış olduğu kanun metninde bir kral olarak yaptıklarını açıklarken aslında sosyal adaleti sağlaması gereken bir kralın da neler yapması gerektiğini anlatmaktaydı. Günümüzde demokratik yönetim ve kanunların tutarlı şekilde uygulanması ile gerçekleştiği düşünülen sosyal adaletin Mezopotamya'da kralların kişisel başarıları ile gerçekleştiği dönemin çivi yazılı belgeleri incelendiğinde görülmektedir.

Ur-Nammu toplumunu idare ederken kullanacağı kanunun girişinde otoritesinin kaynağı olan tanrılardan aldığı gücü açıklamış sonrasında kendisinden önce güçlü insanların tarlaların kontrolünü ele geçirdiğini, gemicilerin ticareti yönlendirdiğini, birkaç çobanın hayvanların gelirlerini kendilerine ayırdığını anlatmıştır.

Ur-Nammu kendi krallığının başlamasıyla toplumun güçlü kesiminin zayıflara olan tahakkümüne son verdiğini, öksüzü zengine, dul kadını güçlü adama, fakiri zengine teslim etmediğini yani sosyal adaleti sağladığını anlatmaktadır. Ur-Nammu, sağladığı sosyal adaletin kaybolmaması için toplumdaki sermayenin el değiştirildiği ticaretle kullanılan ölçü ve ağırlıkları standart hale getirerek satıcıların alıcılar üzerindeki istismarını önlemeye çalışmıştır. Sosyal adaletin sağlanabilmesinin en önemli gerekliliklerinden olan gelirin düzenli şekilde dağılımını askeri güçle birleştirerek cezalandırmayı adaletle uygulayan Mezopotamya'daki güçlü kralların döneminde yönetim anlayışını yansıtan hukuk gelişmiş ve devletleşme hızlanmıştır.²⁷

Mezopotamya'da şehirleşmenin başlangıcında sahip oldukları dini gücü, doğum, evlilik ve ölüm merasimlerini düzenleme işlerini üstlenerek kullanan ruhban sınıfı mensupları tapınak merkezli dini kurumsallaşma sürecinde yönetici konumuna yükseldiler dahi askeri gücü dini inanışla birleştirip gelenekselleşen bir yönetim anlayışı oluşturan kralların varlığına kadar devletleşme tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Devletleşmenin oluşmasıyla krallar, toplumdakilerin birbirine uygulayabileceği şiddeti, kanunlar ile düzenleyip güç kullanmayı kendi tekellerine almış, cezalandırmayı belli ölçüler içerisinde kullanarak gökyüzünde adaleti sağlayan tanrıların yeryüzündeki adalet dağıtıcıları olduklarını iddia etmişlerdir.

Mezopotamya kentlerinin kuruluşundan itibaren başlayan sınıfsal yaşantıyla birlikte insanlar arasında sosyal ve siyasi açıdan güçlü – zayıf ekonomik olarak zengin – fakir gibi ayrımlar oluşması sonucunda yönetenin, yönetilenlere karşı eşit davranması değil adaletle davranması önem kazanmıştır. Eşitlik, her bir bireye aynı hakların, şartlar söz konusu olmaksızın, tanınması anlamına gelirken; adalet, teamüller karşısında hak edene hak ettiğinin verilmesidir. Mezopotamya'daki farklı dönemlerde, farklı devlet yapıları içerisinde hüküm sürmüş olan krallar, adaletli olmayı kendileri için hem bir övünç vesilesi hem de unvan haline getir-

miştir.²⁸ Bu durumun en edebi örneklerinden biri Lugalbanda'ya ait olan mitolojik anlatıdır.

“Lugalbanda cennete (yani) (tanrı) Suen'e gözlerini kaldırarak sanki kendi babasına seslenirmiş gibi seslendi. Dağdaki mağarada adil ellerini (gökyüzüne) kaldırdı. Kimsenin gökyüzünde ulaşamadığı kral, kimsenin gökyüzünde ulaşamadığı Suen, adaleti seven, kötülükten nefret eden kral, adaleti seven, kötülükten nefret eden Suen, adalet senin kalbine sevinç getirir. Kavak, mükemmel bir şey, senin için bir asa oluşturur, adaletin bağlarını gevşeten sen, kötülüğün bağlarını gevşetmezsin. Eğer sen kötülükle senden önce karşılaşırsan o arkandan sürüklenir, kalbin sinirlendiğinde, sen zehrini kötülüğe tükürür, zehrini akıtan bir yılan gibi...”²⁹

Sümer kral listesine göre Uruk kentinin üçüncü kralı olan ve ismi Sümer dilinde “Genç Kral” anlamına gelen Lugalbanda'ya ait olduğu düşünülen mitolojik anlatımdan bir bölüm olan metinde kralın ay tanrısı Suen'e yakarışı zengin bir üslup ile aktarılmıştır. Metinde Lugalbanda, tanrısı Suen gibi adaleti sevip kötülükten nefret ettiğini belirterek insanların adaletini sorgulayamayacağı tanrılar gibi adaletli olduğunu vurgulamaktadır. Lugalbanda'dan önceki ve sonraki krallar için gelenek halini alan “Adaletli Kral” yakıştırmasına ilaveten metinde kralın tanrısına ilettiği fakat aslında kendisi için de geçerli olan bir erdemlilik yani kötülüğe karşı kötülük yapmama, kalbinin öfkeli olduğu anlarda söz söyleme öğütleri bulunmaktadır. Bununla birlikte metnin genelinden kralların erdemli davranışlarıyla yönettiği insanlara örnek olması gerekliliği ve bunun tanrılar tarafından hoş karşılandığı çıkarılmaktadır. Mezopotamya'da gelişen adaletli kral anlayışının öne çıkarıldığı bir diğer metin ise İsin kralı olan Enlil-bani'ye aittir.

“Ben (Enlil-bani), Nippur'da adaleti sağladım ve doğruluğu yücelttim. Onları (şehir halkını) bir koyun gibi arayıp bulduğum taze otlarla besledim. Onların boyunlarından boyunduruğu çıkarttım ve sağlam bir yere yerleştirdim.

*Nippur'a adaleti getiren ve (insanların) yüreklerine ferahlık veren benim. İsin (kentinde de) adaleti ve doğruluğu kurdum; ülkenin kalbinde huzuru sağladım. Beşte bir olan arpa vergisini onda bire indirdim. Muşkenum (insanları) ayda (sadece) dört gün (angarya hizmette) çalışacak. Sarayın hayvanları tarlalarda otlardı (...) (Tarlası zarar gördüğü için) "Ah Şamaş" diye haykıran insanlar için sarayın hayvanlarını sürülmüş tarlalardan çıkardım ve o insanların "Ah Şamaş" çığlıklarını dindirdim."*³⁰

Enlil-bani'ye ait olan metinde kral, Mezopotamya'nın en kutsal kenti olarak kabul edilen Nippur'da ve krallığının merkezi olan İsin'de adaleti sağlayıp doğruluğu yücelttikten sonra yaptıklarını sıralamaktadır. Yazının daha etkin kullanımı ile "boyunlarından boyunduruğu çıkarttım" gibi mecazi anlatımların güzel örneklerinin de yer aldığı Enlil-bani'nin metninde, adaletin sağlanabilmesi için vergilerin düşürülmesi, saray ve tapınak için zorunlu çalışma yükümlülüğü olanların çalışma sürelerinin kısaltılması gibi düzenlemelerin yanı sıra sarayın hayvanlarının insanların ekili arazilerine verdiği zararların da ortadan kaldırılarak sosyal adaletin de gözetildiği görülmektedir. Metinde, sarayın hayvanlarının tarlalara verdiği zarar önlenemediği, insanların Tanrı Şamaş'a şikayetleriyle hak isteklerini feryat ederek ilettikleri fakat adaletli bir kral olduğunu öne süren Enlil-bani'nin bu haksızlığı giderdiğini belirtmesi Mezopotamya'da insanların kralın adaleti sağlamadığı olaylarda tanrıların yardımına başvurduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Günümüze kıyasla insanların sahip olduğu hakların çeşitlenmediği, insan hakları fikrinin sistematik bir hale gelmediği ve bireysel özgürlüklerin tanımlanmadığı Mezopotamya'da adaletin varlığına ihtiyaç duyulan en önemli iki alan ekonomi ve yargılama olmuştur. Zenginliğin tokluk, fakirliğin ise açlık olduğu eskiçağ Mezopotamya'sında özellikle kıtlık zamanlarında kralların gelirleri düzenli şekilde paylaştırarak insanların hayatlarını devam ettirebilmelerini sağlaması onların varlık gayesi olmuştur. Krallar

yönetimi devraldıkları andan itibaren ülkedeki üretimi ve ticareti sürdürülebilir kılabilmek adına fiyat ayarlamaları ve düzenlemeler yapmıştır. “Asurbanipal’ın Taç Giyme İlahisi” olarak isimlendirilen metinde bu uygulamanın bir örneğini görmekteyiz.

“Ona (Asurbanipal) bir hediye olarak doğruluk, adalet, anlayış ve belagat verilmiştir. (Artık) Asur halkı otuz kor hububatı bir şekel gümüşe satın alsın. Asur halkı üç seah yağını bir şekel gümüşe satın alsın. Asur halkı otuz mina yünü bir şekel gümüşe satın alsın. (İster) çok konuşup az dinleyin (ister) az konuşup çok dinleyin. Asur ülkesinde barış ve düzen olsun! (Tanrı) Asur kraldır, (Tanrı) Asur kraldır, Asurbanipal onun (yeryüzündeki) (temsilcisidir) yaratan elidir.”³¹

Mezopotamya ile birlikte Anadolu ve Mısır’ı da yönetimi altında birleştirmeyi başaran Asurbanipal’e ait olan metinde öncelikle bir kralın sahip olması gereken doğruluk, adalet, anlayış ve belagat gibi erdemler sıralanmış sonrasında Asur halkının barış ve düzen içerisinde yaşayabilmesi için toplumun en fazla alım satım yaptığı ürünlerin fiyatları ayarlanmıştır. Mezopotamya’daki kralların birçoğunun yaptığı ekonomik düzenlemeler, adaletli bir yönetimin sağlanması için gerekli olduğu gibi ülkedeki gelirlerin küçük grupların elinde toplanmasını önleyerek geniş halk kitlelerinin yoksulluk ve sefaletle sürüklenip krala ve yönetimine karşı ayaklanmasını engellemeyi amaçlamış olmalıdır.

Mezopotamya krallarının kullandığı “Adaletin Kralı”, Adaleti Seven”, Adaleti Sağlayan”, “Doğrunun ve Adaletin Savunucu” ve “Gerçekleri Söyleyen” gibi unvanlar onların insanları yönetirken gösterdiği başarıyı ortaya koyduğu gibi yönettikleri arasında oluşan sorunları da adaleti gözeterek çözdüklerini ya da cezalandırdıklarını belirtmek amacını da taşımaktadır.

“Nanna-sig, berber Ku-Enlila ve bahçıvan Adda-kalla’nın kölesi olan Enlil-ennam, rahip Lu-Inana’yı öldürdü. Lu-Inana’nın ölümünden sonra onlar Lu-Inana’nın karısı olan Nin-dada’ya kocası Lu-Inana’nın öldürüldüğünü söyledi-

ler. Nin-dada ağzını bile açmadı (olayın) üzerini kapattı. Onların olayı kraldan önce İsin (kentindeki) (mahkemeye) gönderildi. Kral Ur-Ninurta, olayın Nippur kentindeki mecliste yargılanması için emir verdi. Ur-gula, kuş avcısı, muşkemun (topluluğundan olan) Ali-ellati, Puzu, Eluti, çömlekçi Ses-kalla, bahçıvan Lugalkam, Lugal-azida ve Ses-kalla yerlerini alarak konuştular: Onlar bir kişiyi öldüren adamlar; onlar yaşayan kişiler olmamalı. Üç erkek ve o kadın öldürülmeliler. (...) Ninurta'nın askeri Şuqallillum ve bahçıvan Ubar-Sin yerlerini alarak konuştular: "Nin-dada mı kocasını öldürttü" "Bunu yapan bir kadın ölümle cezalandırılmalı mı?" "Kadın ne yaptı da öldürülmeli?" (...) Nippur meclisi yerini alarak açıkladı: "Bir adamın düşmanı, karısının kocasına değer vermediğini ve kocasını öldürebileceğini bilmemeli. Kocasının öldürüldüğünü duydu, peki bu konuda neden sessiz kaldı? Kocasını öldüren (karısı) kendisidir, onun suçu kocasını öldürenlerden daha büyüktür. (...) Nippur meclisi, mahkeme kararından sonra, Nanna-sig, Ku-Enlila, Enlil-ennam ve Nin-dada'ya ölüm cezası verdi. Nippur meclisinin hükmü (budur).³²

Günümüzden yaklaşık 4000 yıl önce İsin Kralı Ur-Ninurta³³ döneminde yaşanan ve kayıtlara yansıyan bu cinayet olayı gerek muhtevasının karmaşıklığı gerekse İsin kentinde meydana gelen bir olayın Nippur gibi dini açıdan önem arz eden bir kentin meclisince çözülmüş olması açısından dikkat çekicidir. Tanrılar tarafından insanlar arasındaki adaleti sağlamakla görevlendirilmiş olduğuna inanılan kralların, adalet ile yönetirken krallığının önde gelen kişilerine danıştığı bilindiği gibi adalet ile yargılarken de şehirlerin güvenilir insanlarından oluşturulan meclis mahkemelerine görev verdiği metinden anlaşılmaktadır. Nippur'a coğrafi açıdan oldukça yakın olan İsin kentindeki bir olayın krallık merkezi olan İsin'den Nippur'a gönderilerek buradaki mecliste görüşülmesi Nippur'un sahip olduğu dini önemden kaynaklanmış olmalıdır. Nippur'un Tanrı Enlil'in en önemli ibadet merkezi olan Ekur Tapınağı'na sahip olmasından ve kuruluşundan itiba-

ren Mezopotamya'nın dini merkezi hüvviyetini taşımasından dolayı önemli yargılamaların krallık merkezi yerine dini merkezde yapılması insanlar arasındaki olaylarda verilecek cezaların siyasi bir karardan çok dini bir anlam taşıdığını göstermektedir.

Eskiçağ Mezopotamya'sındaki krallar yazdırılan belgelerde yönetim ve yargı gücünü tanrıların bahsettiği belirtilirken kraların da sahip olduğu erdemlerden dolayı bu güçleri doğru şekilde kullandıkları anlatılmıştır. Kralların yetkilerini belirlemek ise ancak tanrıların yapabileceği bir iş olmuştur. Günümüzdeki anlamıyla seküler bir kral anlayışının hiçbir zaman gelişmediği Mezopotamya'da, insanları yönetmenin bir yolu olarak da kullanılan inanç gücü, kralların elden bırakmak istemediği bir otorite kaynağı olmuştur. Bir düzen içerisinde yaşayan tanrıların yeryüzünün düzenini sağlamak için görevlendirdiği krallar, güç – adalet ya da güç – hakikat ilişkisini sağlayabildiği dönemlerde hem halkının desteğini kazanmış hem de bir kahraman hatta tanrı seviyesine yükseltilmiştir. Bu noktada dikkat çeken en önemli soru ise bir kralın güçlü olduğu için mi adaletli olduğu yoksa adaleti sağlamak için güçlü olması mı gerektiğidir. Mezopotamya'da örneklerini gördüğümüz üzere güçlü olmak pek çok yerde haklı olmayı haklı olmak ise adaletin lehinizde işlemediğini beraberinde getirmiştir. Özellikle krallıkların yıkılması ve yerine yenisinin kurulmasında; güçlü şehir devletlerinin zayıfları ele geçirmesinde meydana gelen yıkımın, güçlünün zayıfı ezmesi olarak yorumlanmayıp tanrıların ilahi adaleti ile gerçekleştiğinin öne sürülmesi bu konuda oldukça dikkat çekici örneklerdendir.³⁴

"Üstünlüğü (sonsuz kadar) elinde tutacak bir krallık gören olmuş mudur? Onun (Ur) krallığının saltanatı gerçekten uzun sürdü ama artık bitkin düştü. Ey benim (tanrım) Nanna uğraşma (boşuna) kentini terk et!"³⁵

III. Ur krallığının yıkılışı için yazılmış olan ağıtın bir bölümü olan metinde zayıf düşen krallığın yıkılma zamanının geldiği krallığın yok oluşunda bir haksızlığın ya da adaletsizliğin bulunmadığı tanrı Nanna'nın kent için yapacaklarının bile yetersiz kalacağı açık-

lanmıştır. Metinde krallığın yıkılmasının nedeninin zamanını doldurmuş olması gösterilmekte yoksa güçlü bir kralın saldırısının ya da istilanın varlığının yol açtığı haksızlıktan veya yöneticilerin adaletsizliğinden bahsedilmemektedir. Bu nedenlerde ötürü es-ki-çağ Mezopotamya'sında adaletin ancak güçlü bir otorite tarafından sağlanabileceği, zayıf kralların yönetiminin adaletli olmayacağına inanıldığı anlaşılmaktadır. Bunun temel nedeninin ise zayıf kralların kararlarını güçlü paydaşlarının etkisi altında verdiği düşünülmesi geldiği iddia edilebilir.

Mezopotamya'da şehir krallarının zamanla ülkelerin krallarına dönüşmesi adaletin sağlanmasının kralın bireysel çabasının yanı sıra bürokrasi sınıfından görevlendirdikleri kişilerin doğru kararlarına da bağlı olduğu görülmüştür.

*"Şamaş-hazir'e söyle, Enlil-kurgalani der ki, Adad seni hayatta tutsun! Ahum-waqar'ın tarlası hakkında: bildiğin gibi, o kırk yıldan beri bu tarlayı işlemektedir ve şimdi de kralın birlikleri ile birlikte sefere gidiyor fakat Sin-imguranni tarlayı ondan aldı ve şimdi hizmetkarına verdi. Duruma bak ve onun adaletsizlikten dolayı sıkıntı yaşamasına izin verme"*³⁶

Mezopotamya kralları emri altındakilere adaletli olması gerektiğini öğütlerken yönettiklerinin de mahkemelerde adaleti ortadan kaldıracak davranışlarda bulunmaması için ikazlarda bulunmuştur.

"Tanrı Asur kraldır. Erişum (onun) vekilidir. Asur bükül-meyen bataklık sazları, basılmayan topraklar, aşılmayan suyolları (gibidir). Basamaklı Kapı'da çok konuşan (yalan söyleyen) kimsenin ağzını ve ardını yıkıntılar canavarı kapacak, başını çömlek gibi parçalayacak, o da kırık bir saz gibi yere düşecek, ağzından sular akacaktır. Basamaklı Kapı'da yalan söyleyenin evi yerle bir olur. Yalancı tanıklık etmek için yola çıkan kimse hakkında yargıçlar hüküm versin, (tanrılar) Adad ve Bel onun neslini yok etsin ona hiçbir yer verilmesin. Bana itaat eden Basamaklı Kapı'ya gitsin,

*saray naibi (karşısında) tanıkları ve davacıları (da saraya gelsin) yargıçlar Aşur'da doğru karar versin."*³⁷

Mezopotamya'da şehirleşme ile başlayan yönetim anlayışının gelişmesiyle ortaya çıkan krallar, adalet ile yönetmek ve adil şekilde yargılamanın yapılmasını sağlamakla tanrılar tarafından verilen görevini yaptığını gösterdiği gibi varlık gayesini de ortaya koymaktaydı. Mezopotamya kralları her ne kadar mutlak bir yönetime sahip olsalar da üstesinden gelemedikleri sorunlar için tanrıların yardımına her zaman muhtaç olduklarını düşünmüşlerdir.

"Egalmah'ın sevgilisi, yüce An'ın sevgili kızı Nin-isina'ya, söyle! Doğunun taht naibi, yeraltı dünyasının danışmanı, savaşçı Pabilsag'ın sevgili (baş) karısı, Ki-ur'un büyük gelini, An ve Enlil'in baş arşiv görevlisi, tanrıçaların gurur vericisi, Nippur'daki Duranki'nin kusursuz destekçisi, (onların) coşkunu Egalmah'da yansıtan, onun kraliçelik sarayı, (o) Larak'daki Esabad (sarayında) Eniggar'ı onların yüce kürsüsü olarak tahtı kuran, hayatı (sağlığı) büyü olan yüce iyileştirici, büyüleri hasta adamı iyileştiren. Ulusun annesi, merhametli olan, duacıları ve minnetçileri seven, daha fazlasını hak eden hanımım, (bunlar) Lârsa'nın kralı Sin-iddinam'ın söyledikleri. Doğduğumdan beri sen Utu'ya söyledikten (ve) o bana bu ulusun çobanlığını verdikten sonra, görevlerimden pişman olmam, rahat bir şekilde uyumam, hayatım boyunca çalıştım. Tanrılara fazlasıyla (saygı duyarım) tapınırım. Dua ederim ve kurbanlarımı sunarım, onlardan (tanrılardan) hiçbir şey sakınmadım. Illurugu'nun oğlu Babil kralı Asalluhi kızgınlığında ısrar etti, onların şehri benim şehrimin toprakları sürekli istila etti, onların kralı, Larsa kralını bir şeytan olarak görür, onların ulusunun çobanı olmamama rağmen onların kurbanlarına göz dikmedim. Rüyamda gece vakti genç bir adam yürüyerek bana geldiğini (gördüm) ve (o) kafamda durdu, onun öfkeli bakışlarını gördüm, nehir küreği taşı-

yordu, (bana) şeytanca bir büyü savurdu. O günden beri benim insanlarım düzende değil, onun eli beni zapt etti. Korkularımdan tek başıma kaçamıyorum, şeytanca bir hastalık beni gasp etti. Benim hastalığım koyu bir karanlık gibi, insanlara görünmez olmayan. Hekimler buna çare olamıyor, yarama derman olmuyorlar. Üfürükçüler (bu) büyüü anlayamıyorlar, o zamandan beri hastalığıma teşhis koyulamıyor. Benim hastalığım iyileştirecek ne ovada ne de dağda henüz (bir bitki) filizlenmedi, hiç kimse onu getiremedi. Benim hastalığının ilacı bir tek (sadece) senin (elinde) iradende, senin yüceliğini ilan etmeme müsaade et. Çocukluğumda annem beni terk ettiğinden beri ben annesiz olarak büyüdüm, kimse benim ağtılarımı sana ulaştırmıyor, sen benim annemsin. Sen hariç özel bir tanrıçam daha yok, hiç kimse benim adıma sana merhamet ricasında bulunmuyor. Hiç kimse benim için senden merhamet dilenmiyor, sen benim özel tanrıçamsın.”³⁸

Larsa Kralı Sin-iddinam’a³⁹ ait olan metinde kralın iyileşmek için tanrıçasına oldukça dokunaklı ifadelerle yalvarması ve yardımına muhtaç olduğunu belirtmesi toplumun en güçlü kişisi olarak düşünülen kralların tanrısal düşünceleri ile dünyayı algılayışlarını göstermesi bakımından önemlidir. Krallar için dahi doğadaki her şeyin sahibi ve yöneticisi olduğuna inanılan tanrıların Mezopotamya’daki yönetim anlayışının en üst basamağında yer almasının kabullenilmesi kaçınılmaz olmuştur. Mezopotamya’da krallar, tanrılara karşı her zaman itaatkar olduklarını iddia etmelerine rağmen Akad krallığının yıkılışını ve Guti istilasını anlatan metinde Akad Kralı Naram-Sin’in Nippur kentindeki tanrı heykellerini götürmesinin tanrı Enlil’i kızdırmasının sonuçları ve tanrıların intikamı anlatılmaktadır.

“Talan edilmiş bir kentin malları değillerdi ama koca gemiler yanaştı tapınağa, Koca gemiler yanaştı Enlil’in tapınağına, kentteki mallar kaldırıldı. Kentteki mallar kaldırılırken Akad’ın sağduyusu da kalkıyordu. Gemiler limanda

çatırdarken, Akad'ın aklı başından gidiyordu. Kasıp kavuran fırtına bütün ülkeyi sarar. Yükselen sel sularına karşı konamaz. Sevgili (Enlil'in tapınağı) Ekur'u yıkıldığı için, Enlil (intikamı için) neleri yıkacak? (Tanrı Enlil) Guti dağlarına doğru baktı; Uçsuz bucaksız dağ sıralarını baştan aşağı taradı. İnsan sınıfından sayılmayan, topraktan pay almayan, engel tanımaz Guti, güdüleri insana, akılları köpeğe, vücutları maymuna benzer (onların), (Enlil) onları dağlardan çıkardı, Çekirge sürüleri gibi yayıldılar topraklara, Kollarıyla ovaları kaplarlar, onun (Enlil) adına hayvan avlarlar adeta, hiçbir şey kurtulamaz kollarından, hiç kimse kaçamaz kollarından. Elçiler artık dağ yollarında gözükmez, ulakların gemisi ırmaklardan geçemez.”⁴⁰

Mezopotamya'nın verimli ovalarında kurulan kentler ve devletler için en büyük iki tehlike Zağros Dağları'nın yamaçlarında yerleşmiş olan Guti'ler ile güneydeki çöl alanlarında yaşayan göçebe kavimler olmuştur. Sulama vasıtasıyla tarım tekniğini geliştiren Mezopotamya insanları iklim değişimlerinden etkilenmezken, hala coğrafyanın onlara sundukları ile yaşamak zorunda olan diğer kavimler nüfus artışı, kuraklık, kıtlık gibi sorunlarla karşılaşınca ve Mezopotamya kentlerinde güçlü bir otoritenin var olmadığı durumlarda istila girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu istila girişimlerinin büyük kısmı geçici bir yağma saldırısı şeklinde olmuşken Akad Devleti'nin sonunu getiren Guti istilası yaklaşık bir yüzyıl devam etmiş ve birçok Guti Mezopotamya şehirlerinde kral olarak hüküm sürmüştür. Guti saldırısının nedeni ve sonucunu ortaya koymaya çalışılan metinde meydana gelen olayların tüm suçunun Naram-Sin'e atılması kralın tanrılara yaptığı saygısızlığın Enlil'i kızdırdığı ve tanrıların cezası olarak düşünülen Guti saldırısının ülkeyi zor bir duruma düşürdüğünden bahsedilmektedir. Mezopotamya'da bulunan metinlerde ilk defa rastlanan kralın hatası için tüm ulusun sorumlu tutması ile tanrıların bir kavmi bir diğer kavmi kullanarak cezalandırması, kralın yönettiklerinden ayrılmaz şekilde düşüldüğünü ve tanrılara karşı insanların kralların temsil ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁴¹

Mezopotamya yönetim anlayışında yönetilenler ile kralların ortak kaderleri, tanrıların elinde olup tanrılara karşı kralların işlediği suçlar cezalandırılırken, kralları destekleyen tanrıların da kraların suçlarına ortak olduğu metinlerde öne sürülmüştür.

“Ummalı adam (lider) (Lugalzagesi) Lagaş’ı mahvettiği için Ningirsu’ya karşı günah işledi. Ona karşı kalkan eli kesilsin! Girsu Kralı Uruingimgina hiç günah işlemedi. Bu günah, Umma Kralı Lugalzagesi’nin tanrıçası Nibaba’ya aittir.”⁴²

Girsu Kralı Uruingimgina’nın yazdırmış olduğu metinde Umma Kralı Lugalzagesi’nin ülkede meydana getirmiş olduğu yıkımın suçunun kral ile birlikte destekçisi olan tanrıçaya da ait olduğu ileri sürülmektedir. Mezopotamya’daki tüm tanrılara saygı gösterilse de tanrıların bir veya birkaçı herhangi bir kentin baş tanrısı konumuna yükseltilebilmekteydi. Krallar, düzenledikleri seferlerde ve diğer kentlere saldırılarında halkının desteğini kazanmak ve sorgulanmazlığını pekiştirmek için kentinin tanrısı adına savaştığını iddia etmektedir. Mezopotamya’daki metinlerde tanrıların kutsal savaşçısı olduğunu özellikle vurgulayan krallar başarı ve başarısızlıklarını tanrıların isteğine bağlamıştır.⁴³

Mezopotamya’da krallar, insanları, tanrıların görevlendirmesi ile yönettiklerini iddia etseler de varlıklarını devam ettirecek, askerlerinin iâşesini temin edecek ve tapınak, saray, şehir duvarları gibi inşa faaliyetlerini sürdürecektür ekonomik getiriyi halktan sağlamışlardır. Bu nedenden Mezopotamya’da yönetim kralın değil halkın varlığından kaynaklanmıştır. Fakat yazılı belgeler kralların tanrılar için yaptıklarını anlatırken yönetim sisteminin esasları olan halktan çok fazla söz etmemiştir.

Mezopotamya’da tarımın başlamasıyla ortaya çıkan şehirleşmenin getirdiği mülkiyet kavramı ile insanlar yeryüzünün parçalarını kendi aralarında paylaşarak tarla ve bahçe gibi ekonomik gelir getiren tarımsal alanlar üzerinde mülkiyet hakkı ilan etmiştir. Şehirleşmenin başlangıcında tarımsal alanların mülkiyetinin tanrılara ait olduğunu insanların ise sadece kiracı konumunda olduklarına inanılmışken; krallar, tanrılardan aldıkları meşruiyet ile

tüm ülkenin sahibiyken, yönetilenlerin mülkleri kralların garantörlüğünde tanrılara ait olduğu düşünülmüştür. Bu değişim, yönetilenlerin krallarına itaatini sunmasıyla ve hayatları üzerinde karar alabilme yetkisini tanınmasıyla; kralın ise onlara özgürlükleri ile yaşamlarının ve mülklerinin korunacağı teminatı ile gerçekleşmiştir. Toplumsal anlamda bir sözleşme hüviyetine dönüşen bu yaklaşım daha sonraki monarşik sistemlerin de temel hareket noktası olmuştur.⁴⁴

Tarımsal hayat ve şehirleşme ile bir arada yaşama mecburiyetinde olan Mezopotamya kentlerindeki insanların birey olarak hakları, toplumu idare eden kral tarafından korunurken birey de toplumun genel yaşayışını oluşturan kanunlara uymak zorunda olduğu gibi yaşadığı toplumun yöneteni olan kralın, hayatı ve mülkleri üzerindeki kararlarını baştan kabul etmiştir. Toplumdaki zayıfların güçlüler tarafından ezilmesine müsaade edilmeyeceği taahhüt edilen bu sistemde, güçlü olanlar sonraki dönemde zayıf düştüğünde ezilebileceği endişesinden mevcut yönetime karşı durmamış olduğu düşünülebilir. Toplumsal sözleşme olarak tanımlanabilecek olan bu sistemin devamlılığı ise adaletli ve güçlü kralların varlığı ile sağlanabilmektedir. Hatta Mezopotamya insanları güçsüz kralları bile karmaşa dönemlerine tercih etmiş olmalıdır. Kral ile halk arasında yapılmış olan bu yazısız antlaşmada krallar üzerine düşen görevlerini eksiksiz yerine getirdiğini ispatlamak için yazdırdıkları metinlerde halkı için yaptıklarını abartılara da yer vererek anlatmışlardır.

“Keşdaku kanalını kim kazacak, kanalı kim kazacak? Pabiluh kanalı, onu kim kazacak – onu kim kazacak? Kutsal Ur-Nammü, zengin biri, onu kazacak. Gerçek genç, refah sahibi olan, onu kazacak. Benim kralım, Enlil ve efendi Asimbabbar tarafından (verilen) senin tahtın! Suen’in genci Enlil ve efendi Asimbabbar tarafından (verilen) senin tahtın! Ben, başını liderlikte gururla yükseltmek kaderi olan, kral, ben Ur-Nammu, gençliği yüce dağ Enlil’i mutlu eden, Nunammir tarafından Sümer ve Akad’ı (yönetmek

için) seçildim. Nippur'da, yaşamın dağı, onlar (tanrılar) benim kaderimi (benim için) iyi yaptı. (Nunammir) parlayan yüzü ile bana baktı ve krallığı bana verdi. Ur'daki Mudkurra tapınağında, benim tahtımı (benim için) sağlam şekilde kurdu. Krallığın tacını başıma bana mahsus yerleştirdi. Bütün insanlara liderlik etmem için elime asamı verdi. Birçok insanı yönlendirmem için direk ve dümeni (verdi), Uzun günlerin yaşamı, efendim Asimbabbar, Enlil ile birlikte onlar (bana) bağışladı. Övgüye layık baki yıllarda (ve) Enki tarafından bağışlanan geniş bilgelikle, benim için şehrimde, bolluğun kanalını kazdım ve onu Kesdaku olarak adlandırdım. Ur (kentinde) bolluğun kanalını kazdırdım ve onu Kesdaku olarak adlandırdım. Övgüye layık baki isimlerden olan Pabiluh kanalını (ben) isimlendirdim. Benim için, şehrimin su kanalı balık (dolu) onun üzeri ise av kuşları, Ur (kentinin) de su kanalı balık (dolu) onun üzeri ise av kuşları, benim için, kanalımda nektar bitkisi yetiştirilir, kanal suhur – balıkları ile doludur. Benim şehrimde insanlar nektar bitkisi yetiştirir ve kanal suhur balıkları ile doludur. Benim için benim şehrimin Zi kamışları tatlıdır, inekler kesinlikle onları yiyecektir. Ur'un Zi kamışları tatlıdır, inekler kesinlikle onları yiyecektir. Onun kralı, Eridu'nun kralıdır, senin vazifen uzundur. Nudimmud, Eridu kralıdır, senin vazifen uzundur. Enlil'in kalbini tatmin eden (dünyanın) dört bucağının kralı, Nippur'un donatıcısı, Ur'u ayakta tutan Ur-Nammu, Ur halkı ay ışığıyla günlerini mutluluk içerisinde geçirecektir. Ur kralı Ur-Nammu, senin yüceliğin hostur."⁴⁵

Mezopotamya'daki kanun yazdıran krallar arasında önemli bir yere sahip olan Ur-Nammu, metinde, kent halkı için tarımın vazgeçilmez unsuru olan sulama kanalları kazdırdığından bahsetmekte ve tanrıların kendisine vazife olarak verdiği işleri aksatmadan yaptığını belirtmektedir. Ayrıca Ur-Nammu, Mezopotamya'nın dini kült merkezi olan Nippur kentini tapınaklarla donattığını anlattıktan sonra çivi yazılı metinlerde çok sık

karşılaşılmayan bir ifadeye yer vererek Ur halkını mutluluk içerisinde yaşattığını anlatmaktadır. Bu durum tanrılara karşı sorumlu olan kralların bir görevinin de halkına refah ve huzur getirmek olduğunu göstermektedir.

Mezopotamya'da karşılıklı menfaatler ile bir arada yaşayan yöneten ve yönetilen sınıflar arasındaki ilişki her iki tarafın da mevcut yaşantısının devamlılığına bağlı olmuştur. Yönetilen sınıf içerisinde tarım ile hayatını devam ettiren bir birey, yaşam hakkı korunup ekonomik olarak vergi yükü altında ezilmediği müddetçe kralının kim olduğuyla ilgilenmezken krallar da kendisine tabi ve ekonomik yükümlülüklerini yerine getiren halka dair bir seçim yapma ihtiyacı hissetmemiştir. Bütün bunlara rağmen kralı yönetilenlerin nasıl tahayyül ettiğinden çok kralın kendisini nasıl nitelendirdiği metinlerde daha önemli görülmüştür.⁴⁶

"Tanrı Asur, büyük efendi, büyük tanrıların hepsinin kralı, tanrı Anu, tanrılar Anunnaku ve Igigu'nun kralı, ülkelere efendisi, kadere karar veren tanrıların babası, yeraltı dünyası ve cenneti tasarlayan ve düzenleyen tanrı Enlil, Apsu'nun kralı, bilge olan tanrı Ea, yeraltı dünyasının ve cennetin ışığı soylu olan tanrı Sin, bütün insanlığı dosdoğru yöneten, (dünyanın) dört bucağının yargıcı tanrı Şamaş, savaşın ve çatışmanın hanımı (olan) İştar... Bütün insanların kralı, prens, Asur'un naibi, güçlü kral, Asur kralı, (dünyanın) dört bucağının kralı, bütün insanların güneşi (tanrısı), bütün toprakların yöneticisi, tanrıların arzu ettiği kişi olan kral, Tanrı Enlil'in seçtiği, Asur'un güvenerek atadığı, kibar prens, uzak ve sarp bölgeleri gören yüksek bölgelerdeki dağların zirvelerinin hepsini çiğnemiş olan, ganimetlerin ve (dünyanın) dört bucağından vergilerin toplayıcısı, yukarıda ve aşağıda yollar açan, (dünyanın) dört bucağındaki (insanları) bölgeleri saldırıları ile sıkıntıya bırakan, Salmanasar. Tanrı Enlil'in atadığı Asur'un naibi, rahipliği tanrıları memnun eden ve bütün ayak bastığı tüm karaya (ruhani gücüyle) dinginlik getiren, Tukulti-Ninurta'nın

*saf zürriyeti, bütün düşmanlarını köleleştiren ve onları sel gibi yok eden Asurnasirpal'in oğlu. Batı denizinden Nairi ülkesinin denizine kadar (her yeri) ele geçiren fatih (Salmanasar).*⁴⁷

III. Salmanasar'ın yıllıklarından bir bölüm olan metinde öncelikle tanrıların sahip olduğu güçler ve tanrısal görevler belirtildikten sonra kral, kendi unvanlarını ve başarılarını saymaktadır. Tanrılardan aşağı kalmayacak unvanlara sahip olan III. Salmanasar kendisinin dünyanın dört bucağının kralı olduğunu ilan ederek etrafındaki tüm krallardan daha güçlü olduğunu ve gidilebilen tüm toprakları yönetimi altında birleştirdiğini açıklamaktadır. Mezopotamya kralları yazdırmış oldukları yıllıklarda uzun uzadıya unvanlarından bahsettikten sonra tanrılar için yapmış oldukları seferlerden ve bu seferlerde ele geçirdikleri köleleri, ganimetleri ve toprakları anlatmışlardır. Bu anlatımlar, kralın kendi başarısını ön plana çıkartmayı amaçlamış, Mezopotamya'da nüfusun büyük çoğunluğu ya sahip olduğu ya da kralın veya tapınağın toprağı işleyerek hayatını devam ettirdiğinden kralının büyük seferler düzenlemesi ödeyeceği vergiyi değiştirmeyeceği ve ganimetten pay almayacağı için bir anlam ifade etmemiş olmalıdır. Fakat sahip olduğu mülkiyeti ve yaşam hakkını koruyan kralın ülkesinin bir başka kral tarafından ele geçirilmesi yönetilenlerin yaşamı üzerinde yıkıcı etkiye sahip olacağından bu durum yönetilenler için kaygı verici olmalıdır.

Mezopotamya'daki metinlerde sıklıkla kullanılan "Çoban" unvanı kralların insanları yönetme anlayışını ve yönetimi altıdakilere bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. "İnsanların çobanı", "Çoban kral", "Dünyanın dört bucağının ve topraklarının çobanı" ve "Dindar çoban" gibi tanımlamaların kullanıldığı metinlerde krallar kendisini yönetilenlerle aynı cinse koymayarak üstünlüğünü vurguladığı gibi halkı üzerindeki emretme yetkisi ile insanların sahibi olduğunu da ifade etmeye çalışmış olmalıdır.

"(Kutsallaştırılan) Su-sin için, ismi tanrı Anu tarafından çağırılan, tanrı Enlil'in sevdiği, Enlil'in saf kalbiyle seçilen

kral, (dünyanın) dört bucağının ve topraklarının çobanına, güçlü kral, Ur kralı, (dünyanın) dört bucağının kralı.”⁴⁸

“Ben, Lipit-İştar, Nippur mütevazı çobanı, Ur’un gerçek çiftçisi, Eridu için durmaksızın donatan, Uruk için uygun rahip (En), İsin kralı, Sümer ve Akad (ülkelerinin) kralı, tanrıça inananın gözdesi”⁴⁹

“Enlil-bani, Nippur için herşeyi bolluk ve bereketli (kılan) çoban, güçlü kral, İsin kralı, Sümer ve Akad (ülkelerinin) kralı, tanrıça İnana’nın kalbiyle seçtiği eşi, tanrıça Ninisina’nın (ve) tanrı Enlil’in sevdiği”⁵⁰

“Sin-Magir, çoban, tanrılar An ve Enlil’in tapınaklarını donatan, Egalmah için her şeyi bereketli kılan, bütün insanların tanrıları için düzenli kurbanlar veren çiftçi, insanlarını mutlu eden, tanrı Nanna’nın ismiyle çağırılan, tanrıça Ninsina’nın gözdesi, kendi şehrinde krallığı yürütmek için seçilmiş olan, güçlü kral, İsin kralı, Sümer ve Akad topraklarının kralı, tanrıça İnana’nın kalbiyle sevdiği eşi, çiçekle kaplı yatak için uygun olan”⁵¹

“Salmanasar, Tanrısı Enlil’in atadığı, güçlü kral, tüm halkların kralı, (Tanrı) Asur’un vekili, insanoğlunun çobanı, Ekur’un (tapınağın) yöneticisi, tanrıların arzulanan nesli (ve) tanrı Nunnamnir’in dağı, suçluların acımasız cezalandırıcısı, savaşların büyük ejderhası, düşmanlarının lanetleyicisi, itaatkar olmayanları silahıyla yok eden, öfkesiyle (düşmanını) zayıflatan, isyan edenleri ezen...”⁵²

“Tanrı Asur, efendim, sadakatle ona ibadet etmek için (Tukulti-Ninurta’yı) seçtiğinde, bana vazifemin çobanlığı için bir asa (hediye etti) verdi. Bununa beraber bana mükemmellik verdi, böylece düşmanlarımı yok edebildim ve korku duymadan onlara boyun eğdirdim, (Tanrı Asur) krallık tacını (başıma) yerleştirdi, ayağımı toprakların boynuna koydum (düşman ülkelerini ele geçirdim) ve hayvanlar gibi olan kara başlı insanlara çobanlık ettim”⁵³

“Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, (dünyanın) dört bucağının kralı, tüm insanların güneşi (tanrısı), güçlü kral, Kardunia (ülkesinin) kralı, yukarı (ve) aşağı denizlerin kralı, Sümer ve Akkad (ülkelerinin) engin dağların ve düzlüklerin kralı, Subaru kralı, Nairi (ülkesinin) tüm topraklarının kralı, tanrıların onun zafer isteklerini elde etme isteklerinde ve (dünyanın) dört bucağına çobanlık yapan kral”⁵⁴

“Tukulti-Ninurta, evrenin kralı, güçlü kral, Asur kralı, Asur (kenti için) seçilen Asur’un naibi, güvenilir (dindar) çoban, tanrıça İştâr’ın sevdiği, Qutu topraklarına tamamen hakim olan, Asur’un naibi Adad-Nirari’nin oğlu Asur’un naibi Salmanasar’ın oğlu olan (Tukulti-Ninurta).”⁵⁵

Mezopotamya’daki birçok kral gibi III. Ur Kralı Su-sin⁵⁶, İsin kralları Lipit-İştâr⁵⁷, Enlil-bani⁵⁸, Sin-Magir⁵⁹, Asur kralları I. Salmanasar ve I. Tukulti-Ninurta’ya ait olan metinlerde geçen “Çoban Kral” unvanı temelde başsız kalamayacak büyük bir insan sürüsü olarak görülen toplumu yöneten kral vurgusu yapmaktadır. Sahip olduğu canlılar üzerinde mutlak egemenliği olan çobanlar gibi insanlar üzerinde hakimiyet kurduğu düşünülen krallara ancak tanrıların sınırlayabileceği yetkilerin verildiği kralın diğer unvanlarından anlaşılmaktadır. Mezopotamya kralları kendi halkına çobanlık ettiği gibi ele geçirdiği ülkelerdeki insanlara da çobanlık yaptığını Tukulti-Ninurta’nın “hayvanlar gibi olan kara başlı insanlara çobanlık ettim” ifadesinden anlamaktayız. Bu ifade, kralların ele geçirdiği bölgelerdeki insanları hakir gördüğünü ortaya çıkarmasının yanı sıra bu insanların, topraklarını ele geçiren kralın meşruiyetini tanıdığını; kralın da onları tebaası olarak tahayyül ettiğini göstermektedir. Sorumluluğu altındaki canlıları dışarıdan gelen saldırılara karşı koruma zorunluluğu bulunan çoban gibi kendisini insanların çobanı olarak nitelendiren krallar da halkını korumak zorundaydı. Bu sorumluluk kralın varlığından çok yönettiklerinin liderlerini bir çoban gibi tahayyül etmelerinden ve insanları tehlikelerden koruyan gücün simgesi olmasından kaynaklanmış olmalıdır.⁶⁰

Mezopotamya'daki ilk şehir krallarının kendi şehirlerine sahip olması veya bir uluşu yönetmesi onlar için tamamlanmışlığı gösterse de sonraki krallar dünyanın tamamına sahip olmayı arzulamıştır. Sümer kent devletleri dönemindeki şehirler arasında başlayan iktidar mücadelesi, Akad döneminde yaşanan krallık anlayışının değişimiyle, "evrenin kralı" olma isteğini ortaya çıkarmıştır. Dünyevi güçlerinin sadece tanrıların iradesi ile sınırlandırılmasını kabul eden bunun dışındaki tüm insanlar üzerinde ve ele geçirilebilecek topraklar üzerinde hak iddia etmek isteyen krallar, öncelikle kendilerini kutsallaştırmış sonrasında ise tanrı olduklarını iddia etmişlerdir.

*"Bütün ülkelerin kutsal kralı olan Enlil, Sümer ulusunun kralı ve Sümer (toplumunun) efendisi (olan) Enşakuşana, tanrılar ona (Enşakuşana'ya), emrettiğinde Kiş (kentini) yağmamış ve Kiş Kralı Enbi-iştar'ı ele geçirmiştir, (Enşakuşana), Akşak liderini ve Kiş'in liderini (de) yendi, onların şehirlerini yağmaladı. Akşak ve Kiş'deki tanrıları (heykellerini), kıymetli metalleri, lapis lazuli (taşlarını), keresteleri ve hazineleri Nippur'daki tanrı Enlil'e (tapınağına) adanmıştı."*⁶¹

Uruk Kralı Enşakuşana'nın Akşak ve Kiş kentlerine yaptığı seferi anlatan metinde, Kral kendisini "Sümer ulusunun kralı" ve "Sümer (toplumunun) efendisi" olarak nitelerken bütün ülkelerin krallığının ise Tanrı Enlil tarafından yürütüldüğü belirtmektedir. Krallık anlayışının henüz kutsaliyet kazanmadığı ve kralların tanrılaştırılmadığı bu dönemde Enşakuşana'nın Akşak ve Kiş kentlerinden yağmaladığı ganimetleri tanrı Enlil'in tapınağına bağışlaması yani ruhban sınıfı mensuplarının uhdesine bırakması kralların sahip olduğu yetkilerin sınırlarını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Uruk Kralı Enşakuşana, Akşak ve Kiş kentlerinin yöneticilerini kral yerine lider olarak isimlendirmesi ya Enşakuşana'nın diğer kent yöneticilerini kral olarak görmediğini ya da onların kral olmak için gerekli vasıflara sahip olduğunu düşünmediğini göstermektedir.

“Şarru-kin, dünyanın kralı, otuz dört savaşta galip gelen. Her iki denizin kıyısı arasındaki tüm düşmanlarının şehirlerinin duvarlarını yıktı. (Şarru-kin) Akad’ın rıhtımları olan Meluhha’ya, Magan’a ve Dilmun’a gemilerini demirledi. Şarru-kin’in huzurunda her gün 5.400 kişi (asker) yemek yer... Tanrı Enlil, Şarru-kin’e Yukarı denizden Aşağı denize kadar (olan toprakları) verdi. Şarru-kin tüm dünyanın kralı oldu.”⁶²

Uruk Kralı, Enşakuşana’dan sonra tahta çıkan Lugalzagesi’yi yenerek Akad devletini kuran Şarru-kin’in kendisini dünyanın kralı olarak nitelemesi ve kullandığı unvanların farklılaşması yönetim anlayışında yaşanan büyük değişimi ortaya koymaktadır. Bu değişim, birbirinden farklı ekonomik, kültürel ve siyasi yapıya sahip, bağımsız yöneticiler tarafından idare edilen şehir krallıklarının yerine bütünleştirilmiş bir devlet yapısını bir arada yönetmek zorunluluğundan kaynaklanmıştır. Bu zorunluluk öncelikle ekonomik olarak bir arada kalma ihtiyacını ortaya çıkartınca Akad kralları ülkesindeki ölçü ve tartıda birlik sağlamak için düzenlemeler yapmıştır. Ekonomik düzenlemelerin sürdürülebilmesi için merkezde kalabalık bir bürokrasi sınıfı çalışırken Akad Devleti’nin hakim olduğu bölgelerdeki şehirlerde yaşayanlar ya şehirlerine duydukları aidiyetten ya da eski yönetimi geri istediklerinden siyasi ayaklanmalar çıkartmıştır. Bu ayaklanmaların sosyal olarak birbirinden farklı olan Mezopotamya toplumlarının kültürel olarak çatışmasından kaynaklandığı gibi ayaklanmaları yönetenlerin iktidar isteğinden dolayı da meydana geldiği düşünülmektedir. Mezopotamya’da şehir krallığından ülke krallığına dönüşen yönetim anlayışında krallar, kentindeki halkı koruyan ve hizmet eden olmaktan çıkıp sürekli savaşlarda ya yeni bölgeler fetheden ya da isyanları bastıran yeni bir karaktere bürünmüştür.⁶³

Mezopotamya’da Akad Devleti’yle gelişmeye başlayıp Asur ve Babil Devletleri döneminde olgunlaşan krallık anlayışı ile kralın başarısı ele geçirdiği toprakların büyüklüğüne, köleleştirdiği insanların sayısına, yendiği düşmanların çokluğuna ve kazandığı ganimetlerin fazlalığı ile ölçülmeye başlamıştır. Bu sebepten do-

layı Akad kralları Şarru-kin ve Naram-sin Anadolu'ya kadar seferler düzenlemiş, Aşur Kralı II. Sargon, Doğu Anadolu'nun sarp dağlarını aşmıştır. Zamanla krallar yeni bölgeleri ele geçirmek için birbiri ile yarışmış, önceki krallardan daha başarılı olmak yenileri için övünme mevzusu haline gelmiştir.

*"Akad Kralı Naram-Sin, Barahşi'ye kadar (bütün) Elam'ın topraklarını ve Sedir Ormanı'na kadar Subartu topraklarını (ele geçirdikten sonra) daha da ileriye (Talhat) Talhatum'a gittiğinde o yol krallar arasında hiçbir kral tarafından izlenmemişti. Naram-Sin, Akad kralı, o yolu gitti, (tanrıça) İnanna karşısına rakip çıkarmadı."*⁶⁴

Akad Kralı Naram-Sin'in başarılarını anlattığı metinde, daha önce hiçbir kralın gitmediği yollardan ilerleyerek yeni topraklar ele geçirdiğini anlatarak başarısını ve kahramanlığını ortaya koymaktadır. Kralların birbirinin başarısını geçerek övünmesi Mezopotamya krallarına ait bir gelenek olduğu düşünülse dahi M.Ö. 23. yüzyılda hüküm süren Şarru-kin'den yedi yüzyıl sonra 16. yüzyılda Hitit Kralı I. Hattuşili'nin yıllıklarında Fırat Nehri'nin doğusuna düzenlenen seferler anlatılırken, Kral kendisinden önce bu nehri sadece Şarru-kin'in geçtiğinden fakat onun ele geçiremediği Hahha kentini kendisinin zapt ettiğinden bahsetmektedir. Yönetimleri arasında bu kadar uzun zaman dilimi olmasına rağmen I. Hattuşili'nin Akad Kralı Şarru-kin'in başarısını gölgede bırakması ile övünmesi Mezopotamya'nın bu geleneğinin binyıllar sonra Hititler üzerindeki etkisini göstermektedir.⁶⁵

Mezopotamya kralları sadece savaşlardaki başarıları ile övünmekle kalmayıp tanrıların onlara bahsettiği mükemmellikleri de metinlerinde anlatmışlardır. Bu anlatılar temel de yönettikleri ile krallar arasındaki farkı ortaya koymayı amaçladığı gibi kralların tanrılar tarafından neden seçildiği sorusuna da cevap niteliğindedir.

"Tanrı Marduk, diğer tanrıların efendisi, engin (bir) akıl ve derin (bir) anlayışı hediye olarak (Asurbanipal'e) bana sundu. Tanrı Nabu, evrenin yazıcısı, bana bilgeliğin öğ-

retilerini hediye olarak verdi. Tanrılar Ninurta ve Nergal, benim bedenime eşsiz kahramanlık gücü ve fiziksel dayanıklılık bahşetti. Ben, (Asurbanipal) yazı sanatının gizlenen tüm bilgisi ile Adapa'nın bilgeliğinin sanatını (öğrenmeye) çalıştım. Ben göklerin ve yerlerin uğursuz işaretlerini biliyorum. Bilginlerin meclisinde onlarla tartışabilirim. Ben uzman falcılarla, eğer (fal bakılan) karaciğer cenneti yanıstırıyorsa, tartışabilirim. Karışık bölme (işlemlerini), çözüm bulunamayan çarpma (işlemlerini) çözebilirim ve açığa çıkarması zor Akadça ve şifrelenmiş Sümerce karışık metinleri okurum, selden önceki anlamı gizli, belirsiz ve karanlık olan taşlar üzerindeki yazıtları çözerim.”⁶⁶

Asurbanipal'e ait olan metinde kral, tanrılar Marduk, Nabu, Ninurta ve Nergal'in kendisine hediye olarak verdiği fiziksel güçlerin yanı sıra eski yazıları okuyabilme, fal bakabilme, uğursuz işaretleri anlayabilme, bilginlerle tartışabilme ve sayı bilimlerinin sırlarına erebilme gibi yeteneklerini sayarak kendisine yücelik sağlamaya gayret göstermiştir. Asurbanipal'in bu anlatımı kralların hem dünyevi hem de ilahi bilgiye sahip olması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Asur Kralı Asurbanipal'in Akad ve Sümer dili ile yazılmış metinlerle birlikte Tufan'dan önceki döneme ait taşlardaki yazıtları anlayabildiğini iddia etmesi, Kral Listeleri'nde kadim zamanlara kadar götürülen krallığın ilk dönemlerinden itibaren devam ederek gelen krallık bilgilerine sahip olduğunu göstermek amacını taşımaktadır. Günümüzde en yeni bilginin en doğru ve geçerli olduğu inancının aksine Mezopotamya'da bir bilgin eskiliği ölçüsünde değerli olduğu düşünülmekteydi. Bu nedenden krallar eski yazıları okuyabilmeyi kendileri için övünç vesilesi bilmelerine rağmen bu yazıları okumak için eğitim almaları gerekliydi. Günümüze kadar, okunabilen çivi yazılı metinlerde, bir kralın nasıl eğitildiğine dair Şulgi dönemine ait kısa bir kayıt haricinde bilgiye rastlanmamıştır.

“Benim gençliğimde ^Edubba (tablet okulunda) Sümer ve Akad tabletlerinden yazı sanatını öğrendim, (benden baş-

*ka) hiç bir genç kilin üstüne benim kadar iyi yazmazdı, yazı sanatının öğretildiği yerlerde sayı hesaplamayı (çıkarmayı, toplamayı, aritmetiği) tamamen öğrendim. Nidaba, güzel Nanibgal, bana bilgeliği ve anlayışı cömertçe verdi, kimse-
nin erişemeyeceği usta bir yazman (Şulgi'yim) ben.”⁶⁷*

Hayattayken tanrılaştırılan Mezopotamya krallarından olan Şulgi, genç yaşında almış olduğu eğitimi anlattığı metinde, bir kral olarak her konuda eşsiz bir yeteneğe sahip olduğunu ve bu yeteneğinin iyi bir eğitimle kusursuzlaştığını anlatarak büyük tanrıların neden gözdesi olması gerektiğini vurgulamıştır. Mezopotamya'daki krallar kendilerini övdükleri ya da unvanlarını saydıkları birçok metinde tanrılara en çok saygı gösterenin, sözleriyle tanrıları yatıştıranın ve en uygun şekilde dua edenin kral olduğu vurgulanırken sahip olduğu mükemmellikten dolayı yönetilenlerin saygısını kazandığı da belirtmiştir.

Sahip olduğu insan ötesi mükemmellikleriyle tanrılığa ulaşmaya başlayan Naram-sin, Şulgi, Gudea gibi güçlü kralların varlığıyla, Mezopotamya krallarının birçoğunun yönetici olmaktan çıkıp tanrı gibi emredici hale dönüştüğü çivi yazılı metinlerde görülmektedir.⁶⁸ Bu krallar tek tanrı veya en güçlü tanrı olduğunu iddia etmeseler dahi sahip olduklarına inandıkları tanrısal vasıflarıyla yönettikleri gibi insan olarak sınıflandırılmak istemediklerini anlamaktayız. Hem tanrısal özelliklere sahip olduğuna hem de tanrıların kendilerini görevlendirdiğine inanan Mezopotamya kralları üstün yönleri vurgulamak ve tanrılara olan aidiyetlerini ilan edebilmek için tanrısal isimler veya unvanlar kullanmışlardır.

“Eanatum, Lagaş kralı, Enlil tarafından güç verilen, tanrıça Ninhursag'ın sütüyle beslenen, (savaş tanrıçası) İnanna'nın güzel bir isim verdiği, Enki tarafından bilgelik verilen, güçlü tanrıça Nanşe'nin kalbinde seçtiği, tanrı Ningirsu'nun yabancı toprakları boyunduruğuna bıraktığı.”⁶⁹

Metinde Lagaş Kralı olan Eanatum'a birçok tanrı lütüflarda bulunmuş olmasına karşın isminin tanrıça İnanna tarafından verildiğinin iddia edilmesi kralın sahip olduğu yüce özelliklerinin

yanında isminin de kutsiyetini öne çıkarmak için yapılmış olmalıdır. Mezopotamya'daki metinlerde çok sık karşımıza çıkmasa da sıradan kişilerin tanrıları öven ya da tanrıların seveceğini düşündüğü isimleri kullandığını görmekteyiz. Ancak tanrılar ile insanlar arasında bulunan ve toplumun en yüceltilmiş kişisi konumundaki kralın isminin tanrısal unvanlarla yüceltilmesi bu durumun en ileri örneğidir. Dünyanın farklı coğrafyalarındaki krallar, aynı zamanda unvan da olan çok sayıda ismi kullanmalarına rağmen Mezopotamya kralları kendi adlarını yüceltmek yerine tanrıların isimlerini ve krala bahsettikleri güçleri metinlere kaydettirerek övünmeyi yeğlemiştir.⁷⁰

Mezopotamya'da iktidara geliş şekillerine göre kralları, babasının tahtını devralanlar veya tahtı kendi gücüyle ele geçirenler olarak iki farklı gruba ayırmak mümkündür. Asur ve Babil gibi kurumsallaşmış devletlerin ortaya çıkışına kadar Mezopotamya kralları, yazıtlarında babalarının ve onların babalarının isimlerine çok fazla yer vermemişlerdir. Bunun temel nedeni, krallık kavramının tanrıların hediyesi olarak görülmesi ile soya bağlı kutsallık anlayışının ve hanedanlık sisteminin gelişmemesidir.

“Şamşı-Adad, güçlü kral, evrenin kralı, Asur'un kralı, Asur'un kralı, evrenin kralı (olan) Tiglat-Pileser'in oğlu, (Tiglat-Pileser de) Asur'un kralı, evrenin kralı (olan) Asur-reşa-işi'nin oğlu”⁷¹

“Büyük tanrıların babası Tanrı Asur (ve) onun efendisi (kral) Asur-dan, Tanrı Enlil'in atadığı, Tanrı Asur'un naibi, (Asur-dan da) Tanrı Asur'un naibi, Tanrı Enlil'in atadığı Tiglat-Pileser'in oğlu, (Tiglat-Pileser de) Tanrı Asur'un naibi, Tanrı Enlil'in atadığı Asur-reşa-işi'nin oğlu, (Asur-reşa-işi de) Tanrı Asur'un naibi, Tanrı Enlil'in atadığı Asur-rabi'nin oğlu”⁷²

Asur kralları Şamşı-Adad'a ve Asur-dan'a ait olan metinlerde her iki kral da “evrenin kralı”, Asur'un kralı” “Enlil'in atadığı kral” gibi unvanlara sahip olan atalarını sayarak iktidarlarının meşruiyetini sağlamalarının yanı sıra kral olma hakkının kendilerine miras

yoluyla geçtiğini vurgulamışlardır. Asur ve Babil gibi kalabalık bir memur sınıfına sahip devletlerden önce Mezopotamya kralları kişisel güçleriyle iktidarda kalabilmekte, zayıf krallar ise diğer kralların saldırıları ile ortadan kaldırılmaktaydı. Kralların kişisel eksikliklerini telafi edecek bürokratik olarak gelişmiş bir yönetim sisteminin var olduğu Asur ve Babil Devletleri'nde dirayetli kralların dönemlerinde sınırlar hızla gelişirken; yönetme kabiliyeti zayıf olan kralların zamanında devlet duraklama dönemine girse dahi bürokrasi sınıfının devlet işlerini düzenlemesi çöküşü önlemiştir. Krallığı soy yoluyla miras alan krallar, mevcut yönetim geleneğini devam ettirmeyi kendileri için yeterli görürken, tahiti kendi dirayetiyle ele geçiren krallar meşruluklarını ispatlamak için daha önceki kralların ulaşamadığı hedefleri gerçekleştirmeye gayret göstermişlerdir.

Yaşantısı mitolojik bir anlatı olarak binyıllarca devam eden ve kendisinden önceki hiçbir kralın ulaşamadığı ölçüde büyük bir devlet kuran Şarru-kin, Mezopotamya tarihinde kent devleti kralından ülke devleti kralına dönüşümü temsil etmektedir. Bu dönüşümün temelinde ise Sümer kültürünü benimseyen semitik halkın kendi hayat tarzının üstün yönleri ile Sümer kültürünü bir araya getirip daha gelişmiş bir yönetim anlayışını da barındıran yeni bir medeniyet tasavvurunun oluşturulması yer almaktadır. Bu değişimin en büyük göstergelerinden biri Sümer dönemindeki hiçbir anlatı ile benzeşmeyen ve semitik kökenli olduğu düşünülen Şarru-kin'in mitosudur. Bu mitosta Şarru-kin annesini rahibe olduğunu, babasını bilmediğini, doğumdan sonra annesinin kendisini kamış bir sepette nehre bıraktığını sonrasında Akki isimli biri tarafından büyütüldüğü anlatılmaktadır.

"Nehir beni sürükleyerek Akki'ye götürdü. Akki beni sudan çıkardı, kendi oğlu gibi büyüttü. Akki beni bahçıvan olarak yetiştirdi. Ben bahçıvanken Iştar bana sevgisini bağışladı. Kral oldum (Yaklaşık) kırk yıl boyunca hükmettim. Siyah kafalı insanlara hükmettim. Bronzdan yapılmış baltalarla ele geçirdiğim dağları yönettim. Yüksek bölgeleri ve alçak bölgeleri geçtim. Sulak bölgeleri üç kez kuşattım. Dilmun

(bölgesini) ellerimle yakaladım. Benden sonra gelecek kral neyle karşılaşırsa karşılaşsın ona siyah kafalı insanları yönetmeyi ve hükmetmeyi bıraktım”⁷³

Şarru-kin metnin devamında bir kral olarak başardıklarını anlatarak kendisinden sonraki krallar için miras bıraktığı ülkeyi tasvir etmeye gayret göstermiştir. Bu çabanın sonucunda Şarru-kin hakkında Asur ve Babil dönemlerindeki kayıtlarda başarılarının sonraki krallar tarafından takdir görmüş ve örnek alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Şarru-kin’in yaşamı ve krallığı ile ilgili olan mitosa ait çivi yazılı metinleri yüzyıllar sonra Asur ve Babil krallarının yazdırtması ilk semitik kral olduğu düşünülen Şarru-kin’i yüceltmek amacını da taşıyor olmalıdır.

“Şarru-kin, Akad kralı, tanrıça İştâr’ın muhafızı, dünyanın kralı, toprakların efendisi tanrı An’ın atanmış rahibi, tanrı Enlil’in yöneticisi. Şarru-kin, Uruk kentini ele geçirdi ve onun (koruma) duvarlarını yıktı. O (Şarru-kin) Uruk’taki savaşta zafer kazandı, Uruk Kralı Lugalzaggesi’yi savaşta ele geçirdi ve boynuna bir (ahşap bir) pranga takarak Tanrı Enlil’in kapısına götürdü. Şarru-kin, Akad kralı, Ur kentindeki savaştan zaferle çıktı, şehri ele geçirdi ve (koruma) duvarlarını yıktı. O (Şarru-kin) Eninmar’ı (da) ele geçirdi, (koruma) duvarlarını yıktı. Eninmar’dan ve Lagaş’dan denize kadar tüm bölgeleri ele geçirdi. Silahlarını denizde yıkadı.”⁷⁴

Şarru-kin’in kurmuş olduğu devlete ismini veren ve yeri henüz keşfedilmemesine rağmen günümüzde Bağdat yakınlarında olduğu düşünülen Akad kentinin, Güney ve Kuzey Mezopotamya arasında yer alması stratejik açıdan önem kazanmasına imkan sağlamıştır. Akad kentinin sahip olduğu coğrafi konumun avantajlarını ve oluşturduğu düzenli ordunun üstün savaş yeteneğini kullanan Şarru-kin, Sümer ülkesi olarak tanımlanan Güney Mezopotamya ile Akad ülkesi olarak bilinen Kuzey Mezopotamya’yı bir arada yöneten ilk kral olmayı başarmıştır. Şarru-kin’in bütün Mezopotamya’yı tek bir yönetim altında toplamayı başarmasının temelinde ise ele geçirdiği kentlerin koruma duvarlarını yıkarak

bu kentleri isyan etse dahi kolaylıkla ele geçirebileceği hale dönüştürmesi yani kentin en önemli savunma aracını elinden alması yatmaktadır. Asur ve Babil dönemlerinde bir kral olmasının yanında kahraman olarak düşünülen Şarru-kin'in zamanına tarihlenen metinlerde Şarru-kin, başarılı bir kral olma iddiasında bulunmasının yanı sıra diğer Mezopotamya kralları gibi tanrıların krallığı kendisine verdiklerini vurgulamıştır.

*"Enlil çatık kaşları Kiş'i cennetin boğası gibi yıkıp geçtikten sonra, toz duman içerisindeki güçlü bir boğa gibi Uruk lordunun evini yıktı (ve) sonra Enlil, Akad Kralı Sarru-kin'e kuzeyden güneye egemenliği ve krallığı verdi."*⁷⁵

Metinde, Enlil'in tüm Mezopotamya topraklarını Şarru-kin'in yönetimine verdiği söylenerek tanrılar tarafından kabul edilmiş bir kral vurgusu yapılmış olmasının yanı sıra Akad dilinde "Meşru Kral" anlamına gelen bu ismi seçmesinde iktidara geliş şeklini meşrulaştırmak isteği de bulunmaktadır. Şarru-kin'in mitosunda hayatının ilk dönemlerinde bahçıvan olduğu iddia edilmesine rağmen sonraki dönemlerde Sümer Kral listelerinde Kiş Kralı olan Ur-Zababa'nın sakisi konumuna yükselmiştir. Sonrasında ya Ur-zababa'nın ölümüyle ya da henüz o hayattayken Şarru-kin tahtı ele geçirmiştir. Şarru-kin krallığı aldıktan sonra iktidarını güçlendirmek için bir yandan askeri seferler gerçekleştirirken dini gücü elinde tutabilmek için de kızı Enheduanna'yı Ur kentindeki Sin tapınağının rahibesi yapmıştır. Sümer dilinin ve kültürünün yaşadığı Ur kentindeki kadim tapınağa bir Akadlinin başrahibe olması dini anlam taşıdığı kadar siyasal bir güç gösterisi de olmalıdır. Şarru-kin'in yazdırdığı metinlerde krallığını haklı gerekçelerle aldığı öne sürülse de yaptıklarının kötü olaylara sebep olduğunu iddia eden metinler de bulunmaktadır.

"Ur-Zababa, saki (olan) Şarru-kin'e Esagil'in şarap sunum kabını değiştirmesini emretti: "Onları değiştir" Şarru-kin onları değiştirmede; tersine onları Esagil'e teslim ederken oldukça dikkatliydi. Apsu prensinin oğlu Marduk, ona memnuniyetle baktı ve (ona) (dünyanın) dört bucağının

krallığını verdi. Esagil'e göz kulak oldu. Sarayda ikamet eden herkes vergisini Babil'e getirdi. Fakat tanrı Bel'in (Marduk'un) emirleri ihmal ederek onunla kendisi konuştu. Şarru-kin yeryüzüne (şehrinin temelleri için) kil çukurları kazdı ve Akad (kentinin) önüne yeni bir şehir kurdu ve ona Babil ismini verdi. Şarru-kin'in işlediği günahtan dolayı Enlil emirlerini değiştirdi ve doğudan batıya onun halkı Şarru-kin'e isyan etti ve o artık uyuyamama hastalığına yakalandı. (ya da gözüne uyku girmez hale geldi)"⁷⁶

Şarru-kin'in bazı metinlerde felaketlere neden olduğu, bazı metinler de ise başarılarıyla kutsallaştırıldığı iddia edilse dahi Mezopotamya'yı yaklaşık yarım yüzyıl yönettiği ve büyük değişimlere neden olduğu gerçeği değişmemektedir. Semitik kökenli olan Şarru-kin'in bu yönetimi esnasında yüzyıllar boyunca bağımsız şehir devletleri halinde yaşayan Mezopotamya'yı bir arada yönetebilmek için yeni bir krallık anlayışı geliştirerek; vekil yöneticiler atamış olduğu görülmektedir. Bu yeni krallık sisteminin nasıl işlediği yazılı belgelere yansımamış olmasına rağmen Asur ve Babil devletlerinin bürokratik yapısının öncülü olduğu varsayılabilir. Krallık sisteminde ve yönetim anlayışındaki bu değişim, sosyal ve ticari değişimi de beraberinde getirmiş, birden fazla şehir kralına vergi ödemek zorunda olan ve şehirlerin birbirleri ile olan savaşlarından olumsuz şekilde etkilenen tüccarlar daha rahat bir ticaret ortamına kavuşmuştur. Sümer döneminde tek bir etnik yapı yerleşik hayatın getirdiği kentlere hakimken Şarru-kin ile değişen etnik ve sosyal yapı semitik insanların da dini ve siyasi yönetimin üst düzeylerinde görev alabilmelerinin önünü açmıştır.⁷⁷

Mezopotamya'da hayatın her alanın dünyevi sahibi konumuna yükselen krallar, kutsallaştırılmış ve hatta tanrısallaştırılmış olsa dahi hiçbir zaman tanrıların üzerinde yer almamışlardır. Buna rağmen güçlü krallar kendi kutsallarını oluşturmuşlardır. Bir kralın kendisini kutsallaştırmasının en kolay yolu ise yeni kentler ve tapınaklar inşa etmektir.

"Adan-nirari, Tanrı Enlil'in atadığı, Asur'un naibi, Tanrı

Enlil'in atadığı, Asur'un naibi Arik-din-ili'nin oğlu, (o da) Tanrı Enlil'in atadığı, Asur'un naibi Enlil-nirari'nin oğlu. O zamanlar, benim hanımım Asur'un İştari'nin tapınağını Asur'un naibi, benim atam Şalim-ahum'un (oğlu) Asur'un naibi Ilu-şumma tarafından daha önce inşa ettirdi ve tamamlandı. Bu tapınak harap oldu ve Asur'un naibi İkunum'un oğlu olan Asur'un naibi Sargon (tapınağı) onarttı. O tapınak (sonra) yine harap oldu ve Asur naibi, benim atam, Asur-nirari'nin oğlu olan Asur'un naibi Puzur-asur onu onarttı. Bu tapınak ve onun kuleleri ile bahçesindeki suhuru odası, Tanrıça İştari'nin konaklama yeri olarak isimlendirilen bahçedeki Tanrıça İştari'nin depo odaları ve bahçedeki Tanrı İştari'nin odası harap olmuştu. O zaman Tanrı Enlil'in atadığı, Asur'un naibi, Tanrı Enlil'in atadığı, Asur'un naibi Arik-din-ili'nin oğlu olan Tanrı Enlil'in atadığı, Asur'un naibi Enlil-nirari'nin oğlu Adan-nirari tapınağın zayıf yerlerini yeniden onarttı. Ben (tapınağın) temellerini kireçtaşı kullanarak güçlendirdim, zayıf yerleri ortadan kaldırdım, suhuru odasının kirişlerini destekleriyle birlikte Tanrıça İştari'nin deposunun kirişlerine ve takozlara yeni dayanaklar ekledim. Böylece onu yeniden inşa ettim ve ona anıtsal yazıtlarımı yerleştirdim. Gelecekte daha sonraki bir yönetici, tapınak harap olduğunda ve o onu yeniden inşa ettiğinde benim anıtsal yazıtlarımı ve unvanlarımı da yerlerine yerleştirsin. O zaman Tanrı Asur, kendisine dua edenleri duyacaktır. Birisi benim adımları ve yazıtlarımı kaldırırsa benim efendim Tanrı Asur onun hükümdarlığını yok etsin. Adını ve topraktaki tohumlarını yok etsin. Benim hanımım Tanrıça İştari, onun topraklarına yenilgi getirsin. Düşmanlarının önünde durmasın. Tanrı Adad topraklarını yıldırımlarıyla vursun... (bu metin) Tanrı Sin ayının, ilk gününün, Sa-Adad-niru zamanında yazıldı.¹⁷⁸

Adad-nirari yazdırmış olduğu metinde İştari tapınağının kendi dönemine kadar geçirmiş olduğu inşa faaliyetlerini anlattıktan sonra kendisinin yaptırmış olduğu onarımlardan bahsetmiştir.

Adad-nirari bu onarımları yaptırarak kutsal bir kişi olduğunu vurgulamaya ve kendisine kutsal krallığı veren tanrılara minnetini sunmaya gayret etmiştir. Mezopotamya'daki birçok kral için oldukça sıradan olan bu anlatımın devamında Adad-nirari, gelecekte tapınağı tekrar onartacak olan krala adının silinmemesi ve yazıtının kaldırılmaması uyarısını ilettikten sonra isteğinin gerçekleştirilmemesi halinde kral için arzuladığı kötü temennileri sıralamıştır. Adad-nirari'nin böyle bir anlatım üslubu belirlemesindeki temel etken tanrılar için yaptığı ihtişamlı yapıların ortadan kalkmasının kralın kutsallığına zarar vereceğini düşünmüş olmasıdır. Ayrıca Adad-nirari'nin metninde kendisinden çok önce yaşamış birçok kralın isminin anılması bu kralların da Adad-nirari gibi yazıtlar yazdırarak beddualar sıralamış olmasından ve kralın bu beddualardan korkmasından kaynaklanmış olmalıdır. Bütün bunların yanı sıra, Mezopotamya krallarının kutsaliyetlerini yönetilenlere gösterme fırsatı buldukları tapınak yapıları, kralların güçlerinin ve ihtişamlarının kanıtı olarak da kullanılmıştır. Mezopotamya'da tanrılar için yaptıklarıyla kutsallaşan kralların yanında doğrudan tanrı olan ve kahramanlaştırılarak adına mitoslar yazılan krallar bulunsa dahi bu krallar ileriki bölümlerde incelenecektir.

Mezopotamya'da kutsallaştığı ölçüde güçlendiği düşünülen kralların birçoğu aslında dini yapının içerisinde siyasal kurumsallaşmayı başararak öne çıkmıştır. Kurumsallaşmış otorite olarak tanımlanabilecek krallık yönetimi bürokratik bir işi önceden yapmak için yetiştirilmiş kişilere görev verilmesi ile gerçekleşmiştir. Mezopotamya tarihinde ideal bir yönetim anlayışı ya da sistemleştirilmiş bir yönetim tarzı ortaya çıkmamış krallar kendi isteklerine göre düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerin yönü dinsel açıdan tanrılar daha doğrusu ruhban sınıfı mensupları; siyasi açıdan vekil yöneticiler yani bürokrasi sınıfı tarafından belirlemiştir. Mezopotamya'daki güçlü krallar bu iki gücü de uygun ve dengeli şekilde kullanarak iktidarlarını devam ettirmeyi başarmışlardır. Bu krallar geniş ülkeleri ele geçirerek siyasi, tapınaklar inşa ettirerek dini, ganimetler kazanarak

ekonomik başarılar sağladıklarını iddia etseler dahi bu başarılar kişisel olmaktan çok yönetici ve askeri sınıfa mal edilmelidir. Mezopotamya'da her ne kadar ideal bir yönetim anlayışından söz edilemese dahi Gilgamiş, Şarru-kin, Şulgi ve Hammurabi gibi krallar yönetim anlayışlarıyla kendilerinden sonrakiler için örnek oluşturmuşlardır.⁷⁹

Mezopotamya'da kral olmak kadar önemli olan husus kral olarak kalabilmektir. Genel bir tabirle Mezopotamya'da kral olmak yöneticinin gücünün onda birini alırken kral olarak kalmak ise onda dokuzunu almaktaydı. Bir diğer ifadeyle kral olarak kalmak kral olmaktan daima zor olmuştur. Çünkü kralın çevresinde itaat etmiş gibi görünen herkes aslında onun bir boşluğundan yararlanıp yerine geçmek istemekteydi. Krallar bunu önlemek için hayatlarını inanç üzerinden anlamlandıran insanlara karşı dini gücü bir silah olarak kullanmış, kendilerine dini özellikler katarak tanrıların gücünü hiçbir zaman ellerinden bırakmamıştır. Ayrıca krallar, sahip oldukları orduları kullanarak kendilerine karşı ayaklananları tanrılara isyan etmekle suçlayıp ortadan kaldırmışlardır. Krallar sahip oldukları tüm bu güçlere rağmen tanrılara hesap verme zorunluluklarından ve toplumsal beklentilerden dolayı sorumsuz şekilde davranamamışlardır.

Mitoslar

Bir toplumun en ölmez hafızası olan mitoslar, ilk olarak Mezopotamya'da yazıya geçirildiği için insanlığın ilk mitolojik belgeleri Mezopotamya toplumlarının kültürünü yansıtmaktadır. Yaklaşık üç bin yıl boyunca kullanılan çivi yazısı ile yok olmakta kurtulan Mezopotamya mitosları defalarca kopyalandığı için anlatının ilk hali farklı dönemlerde farklı isimler alan tanrılar ve gelişen inanç sistemi ile değişime uğramıştır. Mitolojik anlatıma derinlik kazandırmak ve mümkün olduğu kadar eski tarihlere götürmek amacıyla dünyanın, peşinden insanın yaratılmasıyla başlayan birçok mitosta tanrılar kadar krallar da anlatılmıştır. Bu anlatımların bir kısmında doğrudan kralların ismi ile yaptıkları zikredilirken bir kısmında ise krallığın varlığı ve gerekliliğine dair imalar bulunmaktadır.¹

"O zamanlarda, yılan yokmuş, akrep yokmuş, sırtlan yokmuş, aslan yokmuş, ne yabani köpek varmış, ne de kurt, ne korku varmış, ne de dehşet, insanın rakibi yokmuş. O günlerde, Şubur-Hamazi ülkesinde, gürültülü dilli Sümer, prenslik me'lerinin yüce ülkesi, Uri, gerekli her şeyin sağlandığı ülke, güvenlik içinde dinlenen Martu ülkesi, bütün evren, üzerlerine titrenen halklar, Enlil'e tek bir dilde şükrederlermiş. (Ama) sonra, cüretkar efendi, cüretkar prens, cüretkar kral, Enki, cüretkar efendi, cüretkar prens, cüretkar kral, Enki, emirlerine güvenilen, bolluğun efendisi, ülkeyi gözeten bilgeliğin efendisi, Tanrıların önderi, bilgelik sahibi, Eridu'nun efendisi, ağızlarındaki sözü değiştirdi, çekişme koydu, bir olan insanın konuşmasına."²

"Enmerkar ile Aratta Kralı" olarak isimlendirilen mitolojik anlatının bir bölümü olan metinde ilk dönemlerde tüm insanlar aynı dili konuşurken sonrasında farklı diller konuşan insanların ortaya çıktığı ve aralarında çatışmaların başladığı anlatılmaktadır. Mezopotamya'ya göç yoluyla gelen Sümer toplumu geldikleri bu

coğrafyada yaşayan Semitik kökenli halklar üzerinde yeni hayat tarzını kullanarak hakimiyet kurmuş ve kendi yaşam alanlarını oluşturmuştur. Sonraki dönemlerde zenginleşen Güney Mezopotamya coğrafyasına göçler yoluyla komşu bölgelerdeki toplumlar gelmiş ve Sümer kültürü ile şekillenen şehirleşmiş hayat tarzını benimsemişlerdir. Semitik kökene sahip bu toplumlar ile Sümerler arasında etnik yönden ve farklı şehirlerde yaşayanlarda aidiyet açısından meydana gelen farklılaşma, tarımın getirdiği zenginliğin paylaşımı ile birleşince çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu çatışmalar ise kralların varlığını zorunlu hale getirmiştir. “Enmerkar ile Aratta Kralı” mitosunda da iki kralın egemenlik mücadelesi anlatılırken aslında toplumların birbirine üstünlük kurması izah edilmektedir.

Mezopotamya’nın yaratılış mitoslarında kralların mücadelesinin bir benzerinin tanrılar arasında gerçekleştiği anlatılmaktadır. Yeryüzündeki şehirleri ele geçirmek için krallar birbirleriyle savaşırken tanrılar ise yeryüzü ve gökyüzü gibi evrenin parçaları için mücadele vermişlerdir.

“Gök yerden uzaklaştıktan sonra, yer gökten ayrıldıktan sonra, insanın adı konduktan sonra; Anu göğü ele geçirdikten sonra, Enlil yeri ele geçirdikten sonra, Ereşkigal, Kur’un ödülü olarak ele geçirilip götürüldükten sonra, o denize açıldıktan sonra, Baba Kur’a doğru denize açıldıktan sonra, Enki Kur’a doğru denize açıldıktan sonra; (Kur) krala ufak taşlar fırlattı, Enki’ye koca taşlar fırlattı; Onun küçük taşları, el kadar taşlar, Onun koca taşları, kamışların taşları, Enki’nin gemisinin omurgası, saldıran kasırgaya benzeyen savaşta yenildi; krala karşı, geminin serenindeki sular, kurt gibi yutuyordu, Enki’ye karşı geminin ardındaki sular aslan gibi vuruyordu.”³

Gılgamış mitosundan alınmış olan metin, anlatının geneli ile alakalı görünmese de katip yaratılıştan sonra meydana gelen tanrıların mücadelesini bir giriş anlatısı olarak kullanmıştır. Bu anlatı gök ve yerin ayrılmasından sonra gök tanrısı An’ın göğü, hava

tanrısı Enlil'in yeri ele geçirmesiyle başladıktan sonra Ereškigal Kur'un da yardımıyla ölümler dünyasını diğer tanrıların rızası olmadan ele geçirmiştir. Bunun üzerine su tanrısı olan Enki gemisiyle Kur'a savaş açmış ve aralarında metnin devamında sonu anlatılmadığı için bilemediğimiz bir savaş meydana gelmiştir.⁴ Mezopotamya inanç sisteminde insanlar arasında olduğu gibi tanrılar arasında da bir krallığın var olduğu görülmektedir. Dönem dönem kral olduğuna inanılan tanrı değişmiş olsa Mezopotamya panteonundaki tüm tanrılar bir hiyerarşi içerisinde sıralanmıştır. Bu durum hem insanlar hem de tanrılar arasında bir yönetim anlayışının var olduğunu vurgulamak amacını taşıyor olmalıdır.

Mezopotamya mitoslarında öne çıkarılan tanrıların ve kralların benzerlik gösterdiği bir başka ortak yön ise her ikisinin de kötülüğe karşı savaşarak insanları koruması olmuştur. Tanrılar kötülüğe meyilli tanrılarla ya da yaratıklarla mücadele ederken, krallar düşman krallarla savaşmıştır. Tanrıların mücadeleleri ile ilgili en dikkat çekici anlatımlardan biri Babil döneminde yazılan ve Semitik unsurlara sahip olan yaratılış mitosu Enuma Elish'deki Marduk ile Tiamat'ın savaşıdır.

Enuma Elish, evrenin yaratılışından önce tatlı su okyanusu olan Apsu ile tuzlu su okyanusu olan Tiamat'ın ve bu iki su kütesinden oluşan bir sis halindeki Mummu'nun varlığının izahı ile başlamıştır. Daha sonra Apsu ve Tiamat erkek ve kız kardeş olan Lahmu ve Lahamu'nun ardından Anşar ve Kişar'ın dünyaya getirişiyle devam etmiştir. Anşar ve Kişar'dan gök tanrısı Anu oluşmuş Anu'da Enki ve Ea ismiyle de bilinen tanrı Nudimmud'a hayat vermiştir. Sonrasında birçok tanrı ortaya çıkınca karmaşa artmış ve Apsu hepsini yok etmek istediye de Ea bir sihir yardımıyla Apsu'yu saf dışı bırakmış onun güçlerini ise kendisi almış fakat Tiamat'a zarar vermemiştir. Anlatım bu esnada babası Ea annesi ise Damkina olan, tanrıların en bilgisi Marduk'un doğumunu müjdelemektedir. Marduk'un doğumundan sonra Tiamat, Apsu'nun intikamı için harekete geçerek savaşmaları için dev yılanlar ve canavarlar yaratmış bunlardan biri olan Kingu'yu ise kendisine eş yapmıştır. Tiamat ve ordusunun saldırısı karşısında Ea ve Anu başarı sağ-

layamayınca Marduk tüm tanrılarının onayıyla asa, taht ve krallık alametleriyle donatılarak savaşa gönderilmiştir.⁵

“Tiamat ile Marduk, tanrılarının en bilgisi yürüdüler birbiri üzerine, teke tek döğüş için yaklaştılar vuruşmak üzere yüce han (Marduk) ağını attı ve onu avladı, salıyerdi yüzüne arkadan gelen kötülük yelini (rüzgarı), Tiamat onu yutmak için ağzını açınca, kötü yeli (ağzından) içeri sürdü. (Böylece) dudaklarını kapatamadı. Vahşi rüzgarları (Tiamat’ın) karnına doldurdu. Karnı şişip gerildi, ağzını genişçe açtı. (Marduk) bir ok attı, ok Tiamat’ın içinden geçerek organlarını kesti, yüreğini böldü. Marduk onu bastırıp yenince (devirdiğinde) (Tiamat’ın) canlılığını yok etti. Cesedini yere attı ve üzerine çıkıp durdu. Marduk Tiamat’ı öldürdükten sonra Tiamat’ın yanındakiler dağıldı, ordusu bozuldu. Yanındaki yardımcı tanrılar korkudan titrediler ve yüzlerini çevirdiler. Canlarını kurtarmak için savaşı bırakıp kaçmak istediler (ama) dört yandan kuşatıldıkları için kaçmaları imkansızdı. Marduk onları hapsedti ve silahlarını kırdı”⁶

Metnin devamında Marduk’un Tiamat’ın yanındaki tanrıları kendi hizmetine aldığı ve sonrasında Tiamat’ın eşi olan Kingu’nun tanrısal bir mahkemede yargılandığı anlatılmaktadır. Evrenin bir çatışma ile ortaya çıktığını anlatan Enuma Eliş’de insanın yaratılışı açıklanırken kötülüğü barındıran Kingu’nun kesilen damarlarından akan kanla insan soyunun yaratıldığı belirtilerek insanların, tanrılarının hizmetkarı olduğu ve insan kanında kötülüğün yer aldığı vurgulanmıştır. Mitoz’un son kısmında ise Marduk’un saltanatına yapılan övgüler ve kutlamalar yer almaktadır. Sümerlerdeki yaratılış mitoslarından farklı olarak Babil versiyonundaki anlatım değişimi, Tanrı Marduk’u Babil’in baş tanrısı konumuna yükseltmek amacıyla, Enuma Eliş’in temel öyküsünün yeniden kurgulanmış olduğunu göstermektedir.

Enuma Eliş’deki Tanrı Marduk’un baş tanrı konumuna yükseltilmesi anlatımının yanında mitos tanrılarının kendi aralarındaki

hierarchy sıralamasını da değiştirmiş Tanrı Marduk'u diğer tanrılar üzerinde kral konumuna yükseltmiştir. Tanrı Marduk'un kral olduğunu vurgulamak için de yeryüzü kralları gibi bir asa, taht ve alametlere sahip olduğu iddia edilmiştir. Mezopotamya kralları kendi varlıklarını yönetilenlere ispatlamak için birçok alamet kullansa dahi bir kralın mitolojik bir karaktere dönüşmesinin ölçütü savaşlarda kazandığı başarılar olmuştur. Tanrı Marduk'un Tiamat'ı yenerek diğer tanrılar üzerinde üst bir konuma yerleşmesi gibi Akad kralı Şarru-kin'in de düzenlediği seferlerde kazandığı başarılarla Mezopotamya'daki diğer kralların çok ötesinde bir konuma ulaşmıştır. Mezopotamya krallarının savaşları ile ilgili mitolojik anlatımlar olmasına rağmen yaptıklarıyla bir efsaneye dönüşecek olan Şarru-kin, Orta Anadolu'daki Puruşhanda kentine düzenlediği seferle binyıllarca hatırlanacak bir başarı elde ederken ardılları tarafından mitolojik bir karaktere dönüştürülmüştür.

"İştar'ın (kahramanı) Akad'ın yönlendiricisi, savaşlar aranan, orta sarayın kralı, savaşçılarına söyledi. Şarru-kin aslanlarını (savaşçıları) (hazırlattı) kuşandırdı. Silahlarıyla birlikte, sarayın ortasında Şarru-kin ağızını açtı, savaşçılarına konuşarak "Savaşçılarım, ... Kaniş'le birlikte (...) ben savaş istiyorum, onlar boyun eğecekler. Şarru-kin'in en iyi savaşçısı söz aldı, tahtların efendisine hitap ederek: Efendim, sefere başlamak istediğin gibi hazırız. Puruşhanda'ya giden yol bir ay uzunluğunda, sarp ve tehlikeli, senin ilerlemek istediğin, benim şikayet ettiğim yol (oldukça uzun) bir görev. Ne zaman gideceğiz? Bir anlık olsa bile dinlenebilecek miyiz? Kollarımızda daha fazla güç kalmadığında ve yolları yürümekten dizlerimizde derman kalmadığında... (O anda) tüccarların sözcüsü ağızını açtı ve konuştu: Tanrınız Zababa'ya, yollarda ilerleyen, bölgede (sizin için) casusluk yapan (biz tüccarlarız). Tahtların efendisi için, güneşin doğuşundan batışına kadar, tüccarların kalpleri kin ve nefret kusuyor. Biz evrenin kralı Şarru-kin adına yemin ederiz. Dizlerimizin üzerine çöktük, büyük bir

şiddetle karşı karşıyayız ve bizler kahraman değiliz. Yol için gerekli olanları kral belirlesin onları biz ödeyelim (fakat) askerlerin masraflarını kral ödesin. Şarru-kin adamlarına altın (versin), biz de gümüş verelim. Tanrınız Zababa'nın istirahat ettiği yerde ihanet olurken biz nasıl işimizi yapalım. Tüccarlar toplandıktan sonra saraya girdiler. Tüccarlar girdikten sonra savaşçılarla yüzleşmediler. Şarru-kin konuştu, savaşın kralı açıkladı: "efsane şehir Puruşhanda senin cesaretini göreceğim", "(O şehrin) yeri neresi, dağları hangisi, hangi Anzu kuşu orada yaşar, hangi Kilili dişi şeytanı (oradaki) ?". Dediniz ki ilerlemek istediğiniz yol bir ay uzaklığında tehlikeli ve sarp. Seyahat etmek istediğini Puruşhanda, benim şikayetçi olduğum (oldukça uzun) bir görev. Oranın yüce dağında lapis lazuli taşları devasa boyutta ve o dağın çevresinde altın var. Tanrı Abzu'nun yedisinden olan elma ağacı, incir ağacı, şimşir ağacı, Urzinnu ağacı bu dağların arasında yer alır."

Şarru-kin'in sefere çıkmasından önce sarayında geçen olayların anlatıldığı metnin bu bölümünde kral, savaşçıları ile seferin zorluğunu tartışırken o anda sarayda olan Akadlı tüccarların kralı savaşa teşvik ettiğinden bahsedilmektedir. Toplumun üst meslek grubunu oluşturan tüccarların kraldan başka topraklarda gasp edilmiş haklarını aramasını istemesi kralın gücünü kabul ettiklerini gösterdiği gibi kralın kendi ülkesini zenginleştiren tüccarlara karşı sorumlu olduğunu da ortaya koymaktadır. Tüccarların bu isteğine karşı askeri sınıfın seferin zorluklarını öne sürmesi daha önce hiçbir kral tarafından gerçekleştirilmemiş, bilinmeyen topraklara karşı yapılacak olan seferin kayıplarını ve getirilerini sorgulamalarından kaynaklanmaktadır. Toplumun en önemli iki sınıfı olan tüccarlar ile askerlerin çıkarlarının çatıştığı bu durumda Kral Şarru-kin'in her iki kesimin beklentilerini karşılayacak bir karar vermesi gerekmektedir. Fakat tüccarlar Şarru-kin'i sefere ikna edebilmek için Tanrı Zababa'yı öne sürmüş ve tanrıya karşı yapılan bir ihanetin ortadan kaldırılması gerektiğini belirtmişlerdir. Tanrı Zababa için yapacağı seferle kutsallaşacak olan Şarru-

kin aynı zamanda ele geçireceği ülkede bulunan değerli taşları, altını ve diğer ganimetleri de düşünerek tüccarların isteğine olumlu yanıt vermiş olmalıdır.

Nur-Daggal ağzını açtı ve savaşçıları ile konuştu: “Bu zamana kadar Şarru-kin bize karşı sefer yapamadı, (nehir) kıyıları, yüksek dağlar ve sel onun gelişini engellesin! Aynı zamanda (gelişini engellemek için) yüce dağlar, sazlıklar ve ormanlar birbirleriyle kenetlensin! (ki o gelemesin). Savaşçıları ona cevap verdi, Nur-daggal’a dediler ki: Daha önce ve sonra hangi kral gelip topraklarımızı gördü (ki o gelsin). Nur-Daggal daha söyleyeceklerini tamamlamadan Şarru-kin onun şehrini kuşattı. (Şehir) duvarının en yüksek yerinde bir gedik açtı, Nur-Daggal’ın şarapla kendinden geçmiş olan adamlarını vurdu. Şarru-kin tahtını (şehrin) kapısının önüne yerleştirdi ve ağzını açtı, savaşçılarına konuşarak açıkladı: “Hadi! Nur-Daggal, Enlil’in gözdesi, bırakalım kendisi harekete geçsin, kendisini alçaltmasına izin verelim, bırakalım da görelim. (Şarru-kin’in) kafasına mücevherlerden yapılmış bir taç takıldı, ayaklarına lapis lazuli’den yapılmış bir tabure konuldu (ve o) 55 vekili ile birlikte oturdu. Sukkallu (elçi ?) ondan önce altın tahta oturtuldu ama kral (Şarru-kin) bir tanrı gibi altın tahta oturtuldu. Nur-Daggal’ı Şarru-kin’den önce oturttu- lar, Şarru-kin ağzını açtı ve Nur-Daggal’a açıkladı: “Hadi! Nur-Daggal, Enlil’in gözdesi, “Nasıl şu ana kadar Şarru-kin bize karşı sefer yapamadı (dersin), (nehir) kıyıları, yüksek dağlar ve sel onun gelişini engellesin! Aynı zamanda (gelişini engellemek için) yüce dağlar, sazlıklar ve ormanlar birbirleriyle kenetlensin, dersin” dedi. Nur-Daggal ağzını açtı ve Şarru-kin’e açıkladı: “Senin için askerinin bura- ya gelişini kim açıklayabilir, o senin tanrın Zababa, Fırat Nehri’nin ötesinin kahramanı, Akad ile hangi ülke kıyaslanabilir? Hangi kral seninle kıyaslanabilir? Senin düşmanın yaşayamaz! Onların düşmanı kalpleri yakan bir alev gibidir, senin muhaliflerin korkar ve ben de sersemleştim.

*Onları geri gönder, (ülkemdeki) tarlalarda çalışacaklar ile meralarda otlatılacaklara şimdi kim yardım edecek?" Onun topraklarında bütün meyve çeşitleri, elma, incir, muşmula, üzüm, fıstık, zeytin, yaban yasemini bulunsa bile geri dönmeyeceğiz. Bu yerde asla vakit kaybetmeyeceğiz. Ürün (vergi) verse bile bırak şehre hakaret edilsin. Gelen her şey arasında iyi olan nedir? Şarru-kin burada kalmak için kural koydu, şehirden göç etmek için emir verdiğinde (ise) tahtını oraya koyalı üç yıl beş ay olmuştu."*⁸

Şarru-kin'e ait olmasına rağmen onun döneminden sonraki kopyalardan oluşturulan metnin devamı Puruşanda Kralı Nur-Daggal'ın kendi askerleri ile konuşmasına, şehrin ele geçirilmesine ve Şarru-kin ile Nur-Daggal'ın karşılıklı diyaloglarına ayrılmıştır. Metnin devamında Puruşanda Kralı Nur-Daggal, Mezopotamya gibi uzak bir bölgeden hiçbir kralın bu güne kadar Orta Anadolu coğrafyasına ulaşamadığını, iki bölgeyi ayıran dağların, nehirlerin ve bataklıkların aşılmasının imkansız olduğunu anlatmaktadır. Şarru-kin, kendisinden önceki hiçbir kralın başaramadığını gerçekleştirmiş ve düşmanı olan kralın iddiasını boşa çıkararak bir anda şehrin önünde belirmiştir. Böylece Şarru-kin kendisi için övünülecek yeni bir merteye kazanmış olmalıdır. Anlatıma göre Akad kralı şehri oldukça kolay şekilde ele geçirerek şehrin kapısının önüne tahtını yerleştirmiş, Nur-Daggal'ın askerleri ve Puruşanda halkı önünde kendisini övmesini sağlamış ya da itirafını dinlemiştir. Metnin son bölümünde ise Şarru-kin'in şehir için yeni kurallar koyduğu belirtilerek, eski kralın hükümlerini kaldırdığı ve Tanrı Zababa'nın adına yeni kurallar koyulduğu açıklanmaktadır. Fakat bu hükümler içerisinde tüccarlarla ilgili herhangi bir kural olduğu belirtilmemiştir. Şarru-kin ele geçirdiği bu şehirde üç yılı aşkın bir süre konakladığı belirtilse de bu sürenin seferin toplam süresi olup olmadığı bilinmemektedir. Şarru-kin'in bu seferine dair metin kralları kahramanlaştıran mitos benzeri anlatımlara verilebilecek en iyi örneklerden biri olduğu gibi daha önce hiçbir kralın başaramadığını başarak kralın meşruiyetini ispatlamasını göstermesi açısından da önem arz etmektedir.⁹

Mezopotamya'da bulunan metinlerin bir kısmı kralları kahramanlaştırmak için yazılmışken bir kısmı da tanrılaştırmak amacını taşımakta olup üslup bakımından ilahlilere, yazılış tarzı bakımından şiirlere benzemektedir. Bu özellikleriyle mitos sayılabilecek olan metinler, festival ya da kutlama törenlerinde anlatının başkahramanı olan kralı övmek için halk huzurunda ve çalgılar eşliğinde okunmuştur. İlahi tarzında yazılmış olan bu metinlere verilebilecek en iyi örneklerden biri Şu-sin'e aittir.

"Saf olanı doğurdu o, saf olanı doğurdu o, saf olanı doğurdu kraliçe, saf olanı doğurdu Abisimti, saf olanı doğurdu kraliçe. Ey güzel uzuvlarla süslü (kraliçem), ey (...) başlı (kraliçem), kraliçem Kubatum, ey (...) saçlı (efendim), efendim Şu-Sin, ey (...) sözlü (efendim), Şulgi oğlu efendim! Bu şarkıyı söylediğim için, bu şarkıyı söylediğim için, efendi bana armağan verdi. Allari-şarkısını söylediğim için efendi bana armağan verdi. Altından bir kolye, lapis taşından mühür, efendi bana armağan etti. Altın yüzük, gümüş yüzük, efendi bana armağan etti. Efendi, armağanların... dolu, yüzünü bana çevir, Şu-Sin, armağanların (...) dolu, yüzünü bana çevir (...) Kent bir ejderha gibi elini kaldırır, efendim Şu-Sin, aslan yavrusu gibi ayaklarına serilir, Şulgi oğlu. Tanrım, şarap dolduran genç kızın tatlıdır içkisi, içkisi gibi tatlıdır dölyatağı da, tatlıdır içkisi, dudakları gibi tatlıdır dölyatağı da, tatlıdır içkisi, tatlıdır karıştırılmış içkisi. Bana iyi davranan Şu-Sin'im, ey (Şu-Sin'im) bana iyi davranan, okşayıp seven, bana iyi davranan Şu-Sin'im, Enlil'in göz bebeği Şu-Sin'im, Kralım, ülkesinin tanrısı!"¹⁰

Metinde kral ve tanrı olan Şu-sin'in sahip olduğu erdemler sayılarak kral yüceltilmiş ve bir tanrı mertebesine yükseltilmiştir. Bu metinler, tapınaklarda veya şehrin meydanlarında ruhban sınıfı tarafından halka, kralın yüceliğini anlatmak için okumuş ve çivi yazılı metinlere kaydedilmiştir. Bu metinler, yönetilenlerin krallarına olan bağlılığını artırmak için kullanıldığı gibi kralı insanların gözünde ulaşılamayacak bir konuma yerleştirmeyi de amaçlamıştır.¹¹

Mezopotamya'daki mitosların iki temel ögesi olan tanrıların ve kralların savaşçı, erdemli ve bilge özelliklerinin yanı sıra neden oldukları kötü durumları da anlatan mitoslar bulunmaktadır. Bu mitoslar tanrıların ve kralların kötü yönlerini vurguladığı gibi onların yanlışlarının neden olacağı sorunları ortaya koymaktadır. Bunlardan biri olan "Erra Mitosu", Nergal olarak da isimlendirilen savaş, hastalık ve yeraltı tanrısı olan Erra'nın yaptığı kötülüklerin insanlar üzerindeki etkiyi anlattığı gibi tanrılar arasındaki iyi – kötü mücadelesini de yansıtmaktadır.¹² Mitos, bir dönem rehavete düşen Tanrı Erra'nın sonrasında silahlarının isteği üzerine harekete geçerek yardımcısı İşum'a kendisine yol göstermesini istemesiyle, Babil tanrılarının en büyüğü olan Marduk ile karşılaşmasına dair anlatımla başlamaktadır. Erra, Babil şehrindeki Esagila tapınağına giderek Marduk'u yeraltına inmesi için kandırır ve bu sürede kendisinin gökyüzü ve yeryüzüne sahip çıkacağını belirtir. Marduk'un gitmesiyle Erra, Babil'i ortadan kaldırma planını gerçekleştirmeye koyularak, kutsal tapınakları kirletir, sarayları harabeye çevirir, şehre kuralık getirir ve insanların arasına kötülük tohumları eker. Bu esnada İşum, Erra'yı engellemek istese de başaramaz. Marduk geri döndüğünde Babil, Sippar, Uruk gibi tüm şehirlerde insanların birbiri ile savaşmakta olduğunu ve hastalıkların yeryüzündeki insanları helak ettiğini görünce kalbindeki sızidan ağlayarak Erra ile ilgili kararını açıklar.

"Savaşçı Erra, sen haklıyı öldürdün, sen, haksızı öldürdün. Sen, sana karşı günah işleyen adamı öldürdün. Sen, sana karşı günah işlemeyen adamı öldürdün. Sen, taklimu adaklarını zamanında yapan ruhban mensubunu öldürdün, sen, krala hizmet eden saray mensubunu öldürdün, sen, verandada oturan yaşlı adamı öldürdün, Sen, yatak odalarındaki genç kızları öldürdün. Bundan böyle sen de (onlar gibi) huzurlu olamayacaksın..."¹³

Tanrı Marduk'un Erra ile olan mücadelesi devam ederken İşum, Erra'yı ikna ederek Kutha'daki tapınağa çekilmeye razı etmiştir. Devamında İşum perişan haldeki insanları bir araya toplamış ve

yaşananların hatırlandıkça refah ve zafer günlerinin değerinin artacağını söyleyerek onlara teselli vermiştir. Mezopotamya'daki mitoslar arasında tanrıların mücadelesinin ya da kötü niyetlerinin insanlara zarar verdiğine dair anlatımların en etkililerinden biri olan Erra mitos, insanların tanrıların onlara sundukları iyiliklere karşı minnettar kalması gerektiğini vurgusu, kötülüklerin ortaya çıkmasıyla neler olabileceğini anlatarak izah etmiştir. Ayrıca mitos, Mezopotamya mitoslarında sıklıkla karşılaşılan tanrıların insanlara karşı öfkesini hastalıklar ve felaketler ile göstereceği anlatımını kuvvetlendirmektedir. Bu anlatımın oldukça etkileyici bir diğer örneği ise Esarhaddon dönemine aittir.

“Vaktiyle, daha önceki kralın yönetiminde Sümer ve Akad döneminde kötü alametler vardı. Yaşayan insanlar, Hayır” anlamına gelen “Evet” şeklinde feryat ettiler, böylece yalan söylediler. Tanrılar ve tanrıçalar ile onların inançlarını ihmal ettiler. Onlar, hiç kimsenin giremeyeceği ve hiç kimsenin yardım alamayacağı tanrıların mekanı olan Esagila tapınağının hazinelerinde el koydular, gümüşünü, altınını ve değerli taşlarını Elam’a verdiler. Kötülükle dolu ve kötülük planlayan Marduk, tanrıların Enlil’i ülkenin yerle bir edilmesine ve içinde yaşayanların soylarının kurutulmasına karar verdi. Bol bir su yatağı olan Arahtu, sel baskını gibi harekete geçti, büyük sel akışı, bir kontrolsüz sel akıntısı ve şiddetli akış serbest bıraktı. Bu sel şehrin üzerinden geçti, kutsal yerleri ve yaşayanları yıkıntıya dönüştürdü. Orada yaşayan tanrı ve tanrıçalar kuşlar gibi uçtu ve göğe yükseldi. Orada yaşayan insanlar başka yerlere sürüklendi ve bilinmeyen bir yerde kendilerini buldular. (Kader tabletine) yazılmasından yetmiş yıl sonra, sürgün sona erince, Marduk insafa geldi, onun kalbi yatıştı, on bir yıl sonra (kader tableti’nin) yeniden yazılmasına karar vererek, sayıları tersine çevirdi.”¹⁴

Metinde tanrıların isteklerini yerine getirmeyen ve yasaklarına uymayan insanların Tanrı Marduk tarafından nasıl cezalandırıldı-

ğı anlatılırken bütün bu olayların eski dönemlerde yaşamış olan bir kralın zamanında gerçekleştiği vurgulanmıştır. Metinde tanrılara karşı yapılan saygısızlığın karşısında insanlar cezalandırılırken insanlarını iyi yönetemeyen kralların da iktidarını kaybettiği görülmektedir. Bu noktadan hareketle tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olan kralların, yönettiklerinin tanrılara karşı davranışlarından sorumlu olduğuna inanıldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Ayrıca mükemmel olan tanrıların yeryüzünde idareyi sağlamakla görevlendirdiği kralların da eşsiz özelliklere sahip olması gerektiği de açıktır. Mezopotamya mitoslarında farklı versiyonlarla tekrarlanan tufan anlatımında eşsiz özelliklere sahip olan ve tanrılar tarafından sevilen kişilerin ya da kralların felaketlerden kurtarıldığı görülmektedir.

“Olağanüstü kuvvetli bütün fırtınalar, bir olup saldırdı, tufan yeryüzünü kapladı, yedi gün, yedi gece boyunca, tufan ülkeyi kasıp kavurdu, koca gemi azametli sulara çarpıp dururken, ışığını yere göğe saçan Utu çıktı. Ziusudra koca geminin bir penceresini açtı, Kral Ziusudra, Utu’nun önünde yerlere kapandı, bir öküz kesti kral, bir koyun kesti. (...) Kral Ziusudra, An ve Enlil’in önünde yerlere kapandı, ona tanrılarinki gibi bir hayat verdiler, tanrılarinki gibi ebedi soluğu onun için yere indirdiler. Böylece kral Ziusudra’yı, insanın ve (...) adının koruyucusunu, geçiş dağında, Dilmun dağında, güneşin doğduğu yere Onlar (An ve Enlil) yerleştirdiler.”¹⁵

Kitab-ı Mukaddes’te Noah, Babil mitoslarında Utnapiştım, olarak isimlendirilen Ziusudra, Sümer dönemindeki anlatıda bir kral olarak yer almaktadır. Farklı dönemlerde değişik isimler almasına rağmen kutsallığa sahip bir kişi olarak karşımıza çıkan Ziusudra, insanlığın yeniden yaşama kavuşmasını temsil etmektedir. Mitosun temel anlatımı, tanrıların çeşitli nedenlerle felaketler gönderdiği insanların içerisinde en mukaddesini kurtarmaları üzerine kurgulanırken bir kral olan Ziusudra’nın seçilmesi, bu seçimin rastgele yapılmadığını göstermesi açısından önemlidir.

İnsanları yöneten ve tanrılara karşı insanları temsil eden Mezopotamya krallarından biri olan Ziusudra, sahip olduğu erdem ve bilgelikten dolayı ödüllendirilerek hiçbir insana verilmeyen ölümsüzlüğe kavuşmuştur. Sümer mitosunda Ziusudra'nın insan adının koruyucusu olduğu yani insan neslinin devamını sağladığı anlatılmaktadır. Mezopotamya mitoslarında ilk insanların çoban ya da çiftçi olduğu özellikle vurgulanmasına rağmen insanın yeniden varoluşunun gerçekleştiği tufan olayından sonraki ilk kişinin kral olması, insan bir kurtarıcının ancak bir kral olabileceğini vurgulaması açısından önemlidir.¹⁶

Mezopotamya'da yeniden başlangıcı temsil eden tufan olayından önceki zamanları anlatan mitoslarda insanların bildiği dünyanın henüz var olmadığı görülmektedir. Evrenin ilk dönemlerini anlatan mitoslarda şehirlerin ve tapınakların yokluğu öne çıkarılarak kralların yönetmediği, insanların yaşamadığı bir dünya tasviri verilmiştir. Bu tasvir, dönem insanları için gelişmiş toplum yaşantısının yani medeniyetin şehirlerle başladığının mitoslarda yer aldığını göstermektedir.

"Kutsal ev yoktu, kutsal bir yerde tanrıların evi yapılmamıştı, hiçbir saz yetişmemişti, hiç ağaç yaratılmamıştı, hiç tuğla koyulmamıştı, hiç tuğla kalıbı inşa edilmemiştir, hiç ev yapılmamıştı, hiç şehir kurulmamıştı, oraya hiçbir yaşayan canlı yerleştirilmemişti. Nippur yapılmamıştı, Ekur (tapınağı) inşa edilmemişti. Uruk yapılmamıştı, Eanna (tapınağı) inşa edilmemişti. Apsu yapılmamıştı, Eridu inşa edilmemişti. Hiç kutsal ev, hiç tanrılar için ev, içinde yaşayanlar yoktu. Her yer (tüm karalar) suydu."¹⁷

İlk şehirlerin kuruluşundan önceki zamanları anlatan mitoslarda tanrısallığa vurgu yapıldığı gibi zikredilen şehirlerin kökenlerini daha kadim zamanlara götürme isteği de bulunmaktadır. Ayrıca Mezopotamya mitoslarında insanların kaderi gibi şehirlerin de kaderinin tanrıların elinde olduğu vurgulanmıştır. Şehirleri krallar yönetse dahi yazgılarının belirlenmesinde tanrıların istekleri her zaman daha ön plana çıkarılmıştır.

*"(Enki) Ur'a geldi. Deniz dibinin kralı Enki, yazgıyı belirledi:
"Ey kent, bakımlı, bol suyla yıkanmış, sağlam yapılı öküz,
ülkenin kutsal bolluk ambarı, dizleri ayırık, dağ gibi yemye-
şil, Haşur ormanı, geniş gölgelik, kahramanca... Senin ku-
sursuz yasalarını o buyurdu, koca dağ Enlil, evrende senin
yüce adını söyler, yazgısını Enki'nin belirlediği kent, kutsal
Ur, göğ'e kadar yükselmelisin."*¹⁸

Mezopotamya'da her şehir birçok tanrıya sahip olmasına rağmen bu tanrılardan biri ya da birkaçı şehir halkının mukaddes bildiği yüceltilmiş tanrı konumundaydı. Bu durum şehri diğerlerinden ayırdığı gibi şehrin tapınağını seçilen tanrının merkezi kült yeri konumuna yükseltilmiştir. Tüm tanrılar arasında yüceltilmiş olan tanrı şehrin kralı için de önemli bir yere sahip olmuş kral yapacağı savaşlarda tanrısının isteklerini uyguladığını öne sürmüştür. Bu durum mitolojik anlatılara yansımış ve kutsal savaşçı kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Kutsal Savaşçılar

Evrene ve insana dair her şeyin dini kökenlerinin bulunduğu inanılan Mezopotamya'da krallık ve kral da kutsallaştırılmıştır. Duyuların yol göstericiliğine ve aklın açıklamalarına itibar edilmeyen Mezopotamya'da savaşlardan barışlara, hastalıklardan rüyalara her olayla ilgili tanrısal yorumlar öne çıkarılmıştır. Olayların bazıları tanrıların lütfu olarak bazıları ise cezalandırması olarak kabul edilmiştir. Tanrılar tarafından seçildiğini öne süren ve yönettiği insanlar arasında en dindar kişi olduğunu iddia eden krallar da kutsallaşarak hem sorgulanmazlık elde etmiş hem de yönettiklerinin itaatini kazanmıştır. Mezopotamya'daki kralların varlığının en önemli gerekçesi olan yönettiklerini korumak ve yeni topraklar ele geçirmek ilk dönemlerde askeri bir amaç taşıırken zamanla tanrısal bir yükümlülük haline dönüşmüştür. Bu sebepten Mezopotamya krallarının birçoğu yazdırmış oldukları metinlerde yaptıkları savaşları ve bu savaşlarda kazandıkları başarıları anlatarak tanrılarının önünde hem görevlerini layıkıyla yaptıklarını vurgulamaya hem de kutsallıklarını artırmaya gayret göstermiştir.¹

"O zamanlarda, yüce tanrıların emriyle, benim egemenliğim benim hakimiyetim ve gücüm daha ileri boyuta ulaştı. Ben kralım, ben efendiyim, ben övgüye değerim, ben soyluyum, ben önemliyim, ben muhteşemim, ben en başta gelenim, ben kahramanım, ben savaşçıyım, ben aslanım ve ben erkeğim. Asurnasirpal, güçlü kral, Asur kralı, Tanrı Sin'in atadığı, Tanrı Anu'nun gözdesi, tanrılar arasında en büyük olan Adad'ın sevdiği (ben) kendine düşman olan bütün topraklara boyun eğdiren acımasız silahım. (Ben) kral savaşta yetenekli, şehirleri ve yüksek toprakları yenilgiye uğratan, savaşta önde giden, (dünyanın) dört bucağının kralı, düşmanlarını yenilgiye uğratan, bütün düşmanlarını parçalayan kral, (dünyanın) dört bucağının ve içerisindeki prenslerin tamamının kralı, kendisine boyun eğmeyenleri

boyun eğmeye zorlayan kral, bütün insanları yöneten, bu kader yüce tanrıların emriyle geldi ve onu benim kaderim olarak belirlediler. Tanrıça İştar'a dualarım ve gönüllü tekliflerimden dolayı rahipliğimi seven hanımım, beni onayladı ve savaş yapmam için karara vardı. O zamanda Asurnasirpal, kibar prens, yüce tanrıların savaşçısı, isteklerine Tanrı Enlil'in yardım ettiği, bu yüzden onun yüce elinin ele geçirdiği ve bütün prenlere boyun eğdirdiği, düşmanlarını ele geçiren, isyancıların kuvvetlerini yerle bir eden”²

Asur kralları tarafından yazdırılan metinlerde geleneksel bir şablon haline gelmiş olan bu anlatım kralın sahip olduğu unvanları vurgulamanın ötesinde kralın kutsaliyetini ispatlamanın bir yolu olarak kullanılmıştır. Metni yazdıran Asur Kralı II. Asurnasirpal iktidarı devraldığında yönetim sistemi açısından ve ordu teşkilatlanması bakımından Asur devleti işleyen bir mekanizma haline dönüşmüştü. Kral ise bu mekanizmanın en tepesinde bulunan ve sınırları Anadolu'nun güneydoğusundan Basra Körfezine, Akdeniz'den Zağros Dağları'na uzanan ülkeyi askeri güçle bir arada tutmak için tanrılar tarafından görevlendirilmiş kutsal bir şahsiyet halini almıştı. II. Asurnasirpal'den günümüze ulaşan metinlerde kralın hayatı boyunca hakimiyeti altında bulunan ulusları bir arada tutabilmek için seferler yaptığını ve askerleri ile birçok zorluğun üstesinden geldiği anlatılmaktadır.

“Asur, yüce lordum, beni ismimle çağıran ve egemenliğimi (dünyanın) dört bucağı üzerinde yücelttiğinde eşsiz adımları yüceltti, (Tanrı Asur) merhametsiz silahını soylu kollarıma bıraktı ve bana düzenli olarak yüce yüksek toprakları yönetmemi emretti. Efendim Asur'un desteğiyle zorlu yollardan yerle bir edilmiş dağlardan askerlerimle birlikte seferime devam ettim ve hiçbir düşman ile karşılaşmadım. Dört bir yanın yargııcı olan Tanrı Şamaş, hakimiyetimin ilk yılında beni korumasına aldı ve beni yüce kraliyet tahtına soylu bir şekilde yükselttiğinde insanları gütmek için bana çobanlık verdi. O zamanda askerlerimi ve savaş arabala-

rımı topladım, benim askerlerim ve savaş arabalarım için uygun olmayan zor yollardan ve sarp dağlardan geçtim ve Tummı topraklarına ilerledim. Tahkim edilmiş şehirleri olan Libe'yi (sonrasında ise) Urinu, Arunu ve Etinu yüce dağları arasında uzanan Surra, Abuqu, Arura ve Arube şehirlerini ele geçirdim. Onların pek çoğunu yok ettim ve onlardan (aldığım) esirleri, eşyaları ve öküzleri (kendi topraklarıma) taşıdım. (Onların) askerleri korktu ve sarp dağlara (doğru) kaçtı. Dağ olağanüstü şekilde dik olduğundan dolayı onları takip etmedim. Dağlar, bir hançerin ucu kadar keskindi ve orada göklerde uçan hiçbir kuş yoktu. Kral olan babalarımın hiç birinin ulaşamadığı dağların içine kalelerini Udini kuşunun yuvası gibi yerleştirmişlerdi. Üç gün boyunca kahraman (olan kral) dağları keşfetti. Onun cesur yüreği savaş aradı. Ayaklarının üzerine yükseldi ve dağın üstesinden geldi, onları kuş yuvası gibi kalelerini ezdi, onların sürülerini yok etti. Onların 200 savaşçısını kılıçtan geçirdi ve bir koyun sürüsü gibi (olan) adamlarını ele geçirdi. Onların kanları ile dağı kırmızı yün gibi boyadım ve geri kalanlarını dağın geçitleri ve akıntıları yuttu. Onları şehirlerini yaktım, yıktım ve yok ettim.”³

Tanrıların verdiği her türlü kutsallığa sahip olduğunu iddia eden II. Asurnasirpal⁴ daha önceki Asur krallarından daha uzak bölgelere ulaşmış ve Asur Devleti'nin geleneksel bir siyaseti haline dönüşen yayılma politikasını devam ettirerek düz Mezopotamya ovalarından dağlık bölgelere uzanan zorlu seferler yapmıştır. Bu seferler sonucunda ele geçirilen bölgelerdeki insanlara Tanrı Asur'un hakimiyetini kabul ettirmek tanrının vekili konumundaki kralın görünürde ki amacı olsa da sürekli inşa faaliyetlerinin yapıldığı merkezi Asur topraklarının köle ihtiyacının ve ekonomik gereksinimlerinin karşılanması daha geçerli bir neden olmalıdır. Mezopotamya topraklarına coğrafi olarak oldukça uzak bölgeleri sürekli elde tutmak isteyen krallar, acımasızlığı ve katliamları ele geçirilen bölgedeki halkın tekrar isyan etmemesi için bir araç olarak kullanmışlardır. Krallar, isyan eden şehirleri yıkmış, insan-

larını ya vahşice öldürerek ya da köleleştirerek diğer tebaalarına gözdağı vermiştir. Aşur metinlerinde bu seferler, tanrısal amaçlara hizmet eder şekilde yansıtılmış ve kralın kendisini övme ve silesi olarak gösterilmişse de temelde ekonomik gelir sağlayan ganimet toplama amacını taşımıştır.⁵

"İyyar ayının on üçüncü gününde Ninova'dan ayrıldım, Dicle Nehri'ni geçtim, Hasamu ve Dihnunu Dağları'nı geçtim ve Bit-Adini adamı (kralı) Ahunu'ua ait olan Lalatu şehrine ulaştım. Efendim Asur'un parlaklığı ile korkudan şaşkına dönerek hayatları kurtarmak için (dağlara) yükseklerle kaçtılar. Şehri yaktım, yıktım ve yok ettim. Lalatu'dan ayrılarak Bit-Adini'nin adamı Ahunu'nun tahkimli şehri olan Til-Barsip şehrine ulaştım. Birliklerinin gücüne güvenen Bit-Adini'nin adamı Ahunu savaşmak için savaş çıkarmak için kavgacı davrandı. Efendilerim Asur ve yüce tanrıların desteği ile onunla savaşım ve onu yendim. Onu şehrine hapsettim. Til-Barsip şehriden ayrılarak Bit-Adini'nin adamı Ahunu'ya ait olan Burmarina şehrine ulaştım, şehri kuşattım ve 300 savaşçı adamını kılıçtan geçirdim. Şehrin önüne kellelerden kuleler diktim. İlerleyişimde Hapinu'dan "Til-abnian" Gaunu'dan "Sarügean" Giri-Adad'dan'dan "Immerinaean" vergi olarak gümüş, altın öküz, koyun ve şarap aldım. Burmarina şehriden ayrılarak Fırat Nehri'ni keçi derisinden yapılmış sallarla geçtim. Katazilu'dan "Kummuhite" vergi olarak gümüş, altın öküz, koyun ve şarap aldım." (Sonra) yine Fırat Nehri'nin karşı kıyısında olan Bit-Adini'nin adamı Ahunu'ya ait şehirlerden biri olan Bit-Paqarahubunu şehrine ulaştım. Topraklarını ele geçirdim ve şehirlerini harabeye çevirdim. 1300 savaşçı adamını kılıçtan geçirerek ovalarına cesetlerini serdim. Paqarahubunu şehriden ayrılarak Mutallu'nun şehri olan Gurgumite'ye geldim. Mutallu'nun şehri olan Gurgumite'den gümüş, altın, öküz, koyun, şarap vergi olarak ve zengin çeyizi ile birlikte kızını (da) aldım."⁶

Mezopotamya tarihi boyunca kralların diğer şehirleri istila etmesinin temelinde ele geçirilen şehirde üretilen artı ürünü ele geçirmek amacı yatmaktaydı. Yerleşik hayatın başlangıcından önce bir hayvanı avlayıp ondan bir kez fayda sağlayan insanlar evcilleştirdikleri hayvanlardan sürekli faydalanmanın yollarını bulmuştur. Zamanla hayvanların gücünü yönlendirerek kendi ihtiyaçları için kullanmayı başaran insanlar, diğer insanları evcilleştirmeyi de öğrenmiştir. Genel bir tanım olarak "köle" denilen evcilleştirilmiş insanlar, efendisine itaat etmesi için güç kullanılarak ikna edildiği gibi çaresizlik de bir kabullendirme yöntemi olmuştur. Efendisine itaat ettiği müddetçe ihtiyaçlarının karşılanacağını ve yaşamına devam edeceğini bilen köleler özellikle tarım arazilerinde, ev işlerinde, tapınak ve saray gibi büyük inşaa faaliyetlerinde çalıştırılmıştır. İnsanların diğer insanları köleleştirdiği Mezopotamya'da krallar ise ele geçirdiği kentleri köleleştirmiştir. Krallar savaşarak aldıkları kentleri yok etmek yerine vergilendirerek ekonomik olarak fayda sağlarken seferlerde ele geçirdiği insanları tanrıların tapınağına köle olarak bağışlayarak kendi kutsallığını artırmaya da gayret göstermiştir.

"Rimuş, dünyanın kralı, Parahşum kralı Abalgamaş ile yaptığı savaştan zaferle çıktı. Zahara, Elam, (Gupin ve Melluhha) ülkeleri savaş için Parahşum'da toplandı ama o (Rimuş) onlara karşı zafer kazandı ve 16212 adamı devirdi ve 4216 kişiyi de esir aldı dahası Elam'ın bütün soylularını ve Elam Kralı Emahsini'yi de esir aldı. Sonrasında orta nehir kenarında, Avan ve Susa (şehirleri) arasında Zahara'nın komutanı Sargapi'yi ve Parahşum'un komutanı Sidga'u'yu esir aldı. Dahası (onların cesetlerinden) şehrin ortasında bir tepe yaptı. Dahası Elam'ın şehirlerini ele geçirdi, duvarlarını yıktı ve Parahşum'un temellerini Elam topraklarından söktü attı. Böylece Rimuş, dünyanın kralı, Elam'a hükmetti. Tanrı Enlil ona zafere giden yolu gösterdi. Elam ve Parahşum'u ele geçirdiğinde 30 mina altın 3600 mina bakır, 300 kadın ve erkek köle aldı ve onları Tanrı Enlil'e (tapınağına) adadı."

Kutsallaştırılan krallar, düşmanlarıyla tanrılar adına savaşlar yapmanın yanı sıra halkının başına gelen felaketlerde insanları için tanrılardan yardım da istemiştir. Bu yardımın bizzat kral tarafından istenmesi ondaki kutsallıktan dolayı tanrılarının onun isteğini geri çevirmeyeceğini düşündüğünden kaynaklanmaktadır. Bu durumun en edebi örneklerinden biri Sin-iddinam'ın Tanrı Utu'dan şehirdeki hastalığın son bulmasını isteğini anlattığı metindir.

"Kralım, efendim, cennet ve dünyanın başyargıcı olan Utu'ya, ulusumun hüküm verici koruyucusu, erdemli tanrı beni affetmeyi seven, duacıları duyan, sonsuz merhametli, hoşgörölü, adaleti seven, doğruluğu seçen, kötü konuşmayı kaldıran yeşilimsi lapis lazuli'den sakalı olan Ningal'ın sakallı oğluna... Karanlıkları aydınlık yapan, avlunun açıcısı, cennetin ve dünyanın kilidi, tek başına muhteşem lider olan ve eşsiz olan efendim, Ningal'den doğan, affedilmişleri koruyan ve kollayan, Ningal'ın savaşçı oğlu, erdemli tanrı, bütün kaderlere karar veren prens, siyah kafalıların babası, kralım, söylediklerimin ötesi var. Larsa Kralı Sin-iddinam'ın söyledikleri bunlar, kalplerinizin tercihi, şehrin Larsa'da veba patlak verdi. Oyunların oynandığı geniş sokaklar sessizlikle doldu. Tanrıların sessiz orduları geri döndü, onlar ipliği kopartılmış gözyaşı gibi işlerini bitirdiler. Sizin gençleriniz koşan domuzlar gibi korktular, yok edildiler, burada durduruldular. İnsanları öz saygılarını kırdılar, onları kendi kendileriyle bitirildiler. Bir günde küçükleri ailelerinden kopardılar, insanların simaları yabancı yüzlere dönüştü..."⁸

Larsa Kralı Sin-iddinam, metinde Tanrı Utu'nun benzersiz özelliklerini saydıktan sonra şehrinin halini etkileyici cümlelerle anlatmaktadır. Mezopotamya toplumlarında günahların sonucu ve tanrıların bir gazabı olarak kabul edilen hastalıklar, şehirlerde temiz su bulma imkanlarının zorlaşması ve kalabalıklaşan nüfus ile bulaşıcı hastalıkların daha hızlı yayılmasıyla, kısa sürede salgın boyutuna dönüşebilmekteydi. Yılın büyük çoğunluğunda hava

sıcaklığının kırk derecenin üzerinde seyrettiği Mezopotamya’da bu salgınlara neden olan mikrobik hastalıklardan ölüm oranın yüksek olduğu bilinmektedir.⁹ Metinde Sin-iddinam, tanrıların sessiz ordusu olarak nitelediği salgının şehrinden uzaklaşması için yönettiklerini, tanrıları huzurunda temsil eden bir kral olarak vazifesini yaparak yakarışının kabul edilmesi için tanrılara isteğini iletmiştir.

Mezopotamya’da krallar tanrılardan beklentilerini dualarla ulaştırırken; tanrıların ise kutsal olduğuna inanılan krallara isteklerini iletme için rüyaları kullandığına inanılmıştır. Mezopotamya toplumları tarafından ilahi özelliklere sahip olduğuna inanılan rüyalar tanrıların sadece krallara değil insanlara da ulaşmasının bir yolu olarak düşünülmüştür. Tanrılar insanlara rüyalarında sadece güzel ve iyi olanı değil başlarına gelecek kötülük ve felaketleri de haber vermiştir. Mezopotamya’daki en etkileyici rüya anlatımlarından biri Gudea’nın rüyasında Tanrı Ningirsu’nun kendisinden tapınak yaptırmasını istemesine dair metindir.

“Cennette ve dünyada sözler (kader) sağlamlaştırıldığında, Lagaş o zaman kendinden emin şekilde gururla yukarı baktı, Enlil anlamlı bakışlarını efendi Ningirsu’ya yöneltti. Şehrimizde her şey olması gerektiği gibi işlemekte, sel yine kıyıya ulaştı, Enlil’in seli yeniden kıyıya ulaştı, sel, karanlık sudan köpüren, ışıldayan beyaz zirveli, büyüleyici, büyük bir dalga (olarak) yeniden kıyıya ulaştı. Enlil’in seli, Dicle Nehri gibidir, (sel) gerçekten tatlı su getirdi. Efendi, eviyile ilgili olarak şöyle söyledi, “Dünyada ve cennette (tapınağım olan) Eninnu’yu açıklayacağım. Olduğu kadar bilge (olan) yönetici aklını kullanacak, o (yönetici) kendisini büyük işler başarmak için harekete geçirecek. O kusursuz erkek keçileri ve boğaları sunmak için yönlendirecek. Kutsal tuğla başkaldırmıştı, aydınlık evi inşa etmek için boyunu yükseltti.” O günde efendisini gördü, Gudea, gece rüyasında efendi Ningirsu’yu gördü ve Ningirsu ona evini inşa etmesini buyurdu. Güçleri en büyük olan (Ningirsu)

*Enninnu'nun (tapınağın) gözlerinin önünde (inşa edilmiş haliyle) durmasına izin verdi. Gudea büyük bir akla sahip olmasına (rağmen) (rüyanın) anlamını kavramaya çalıştı (ama anlamadı). Evet, evet, bunu ona söylemem gerekecek, bu işte o bana yardımcı olur mu? Derinden bir şeyler bana geldi, ben çobanım ama gece rüyasının ne anlama geldiğini anlamadım. (Sonra) rüyamı anneme götürdüm (anlattım)."*¹⁰

Gudea'nın metnin ilk kısmı Lagaş kentinin güzelliğinin tarifi ile başladıktan sonra kralın rüyasında Ningirsu'nun kendisinden Lagaş kentinde "Enninnu" ismi verilecek olan bir tapınak yaptırması isteğini iletmesi ile devam etmektedir. Fakat Gudea bu isteği anlamamış ya da rüyasını yorumlayamamıştır. Bunun üzerinde rüyasını yorumlatmak için yola çıkmıştır.

*"Bana olanını en iyisini bilen Sirara'nın kız kardeşi benim Nanşe'm, rüyaların tercümanı, bana (rüyamın) anlamını aktarır mı? Teknesine ayakbastı, işaret etti (yolunu belirlledi) ve teknesini neşeyle nehirdeki dalgaları yararak Nigin'e giden kanal yoluyla şehri Nigin'e yöneltti. Nehrin üzerinde duran ev (etrafı kanallarla çevrili) Bagara'ya yaklaştığı zaman o (Gudea) saf soğuk su ve ekmek sundu. Bagara'nın efendisine gitti ve ona dua ederek "Savaşçı, şahlanmış aslan, rakibi olmayan, Ningirsu, Abzu'da önemli olan, Nippur'da saygı duyulan, savaşçı, benimle konuş-tun ve ben kendimi bu göreve adadım. Ningirsu, sana evini inşa edeceğim, elimden geldiğince senin için (tapınağını) inşa edeceğim. Fakat Eridu'da doğan eşsiz özelliklere sahip senin kız kardeşin (olan) hanım, tanrılar arasında rüya yorumlayan Sirara'nın kız kardeşi benim Nanşe'm bana yol gösterebilir mi? Duaları duyuldu, efendisi, Gudea'nın (isteklerini) kabul etti, efendi Ningirsu (da) onun dua ve törenlerini kabul etti."*¹¹

Metnin devamında Gudea'nın rüyasının yorumu ortaya çıkmakta ve tapınağın yapılacağını kral, tanrıların huzurunda ilan et-

mektedir. Mezopotamya'nın birçok kralı tanrılar için tapınaklar inşa etmesine rağmen Gudea'nın Ningirsu için Lagaş kentinde Enninnu tapınağını yaptırtmasının bir mitolojik anlatıma dönüş-türülmesinde Kral Gudea'nın kutsallığını ilan etmek amacını ta-şıdığı düşünülmektedir. Ayrıca metinde, Tanrı Ningirsu'nun tüm insanlar arasında Kral Gudea'yı tapınağını inşa etmesi için seç-mesi ve doğrudan rüyasında¹² ona seslenmesi kralın tanrılarının seçilmiş kişisi olduğu vurgusunu öne çıkarmaktadır.

Şulgi ve Naram-sin gibi tanrılaştırılan kralların dönemlerine ben-zer şekilde Gudea'nın iktidarı da, olasılıkla iklim şartlarının uy-gunluğundan dolayı, onlarca yıl çok verimli geçen hasat zama-nına rastlamıştır. Bu dönemde oluşan artı ürünün sonucunda Mezopotamya'daki şehirlerin birçoğunda inşa faaliyetleri devam ederken halkın genelinde bir zenginleşme görülmüştür. Bu zen-ginlik artışı ise kralın kutsallığına bağlanmış ve Gudea tanrı gibi saygı görür hale gelmiştir. Mezopotamya krallarının birçoğu yap-tırdığı tapınaklar ile tanrılarının takdirini kazanarak kutsallaşmayı ve halkın gözünde itibar sahibi olmayı denemişlerse de Lugal-zagesi gibi Sümer topraklarındaki tüm şehirleri ele geçirmeye çalışan krallar, kutsallığı bir kenara bırakıp sadece savaşçı olmayı yeğlemiş, korku ve dehşeti kullanarak insanlara hakimiyetini ka-bullendirmeye çalışmıştır.

*"Umma lideri Lugalzagesi, Ekibira (tapınağını) ateşe verdi. Antasura (tapınağını da) ateşe verdi ve kıymetli metalleri-ni ve lapis-lazuli'leri toplayıp gönderdi. (Lugalzagesi) Tıraş sarayını yağmaladı, Abzubanda (tapınağındaki) Tanrılar Enlil ve Utu'nun kutsal odalarını yağmaladı. Ahuş (tapına-ğını) yağmaladı, kıymetli metalleri ve lapis-lazuli'yi alıp götürdü."*¹³

Umma kentinin yöneticisi olan Lugalzagesi, Ur, Larsa, Girsu ve Lagaş gibi Mezopotamya'nın büyük kentlerini ele geçirirken kentteki tapınağa ve saraya isteyerek ya da askerlerine mani olamayarak zarar verilmesine neden olmuştur. Dahası metne göre Lugalzagesi, tapınaklardaki değerli eşyaları yağmalatmış-

tır. Bu durum savaşların doğal sonucu olmasına rağmen ardılları bu davranışı Mezopotamya'nın tamamında tapınım gören tanrılara yapılan büyük bir saygısızlık olarak düşündüğünden Lugalzagesi ile ilgili anlatımlarda krala karşı bir nefret söyleminin oluşmasına neden olmuştur. İlk dönemlerdeki Mezopotamya krallarının çokça başvurmadığı bu yağma hareketinin temelinde ise Lugalzagesi'nin komşu şehirler Umma ile Lagaş arasında yüzyıllardır süren toprak paylaşım sorunlarının intikamını almak isteğinin bulunduğu düşünülmektedir.¹⁴ Tanrı Asur ve Marduk'un tekleştirildiği Asur ve Babil dönemlerine kadar Mezopotamya'da tanrı adına savaş kavramı gelişmemiş, insanlar arasındaki savaşlar, kralların ve şehirlerin birbiri ile olan mücadelesi olarak düşünülmüştür. Kralın kutsallaştırılmış bir savaşçı haline dönüşmesi ve insanüstü özellikler kazanarak tanrılaştırılması ancak bölgesel devletlerinin ortaya çıkmasından sonra meydana gelmiştir. Henüz hayattayken tanrısal güçler kazanmış ve tüm Sümer ülkesini bir arada yönetmeyi kendisine amaç edinmiş bölgesel bir devlet olarak tanımlanan III. Ur dönemi krallarından olan Şulgi kendi döneminde yazdırdığı metinlerde bu anlayışı açıkça ortaya koymuştur.

"Adım uzak günlere erişsin, (insanların) ağzından düşmesin diye, ünüm ülkenin her yanına yayılsın diye, bütün ülkelerde övüleyim diye, ben (Şulgi) koşucu, gücümü topladım, yola koyuldum, Nippur'dan Ur'a, yolu (yakın) bir (mesafe) gibi aşmaya karar verdim. Yorulmak bilmez bir aslan gibi şahlandım, belime bir kuşak sardım, yilandan kaçan telaşlı bir güvercin gibi açtım kollarımı, dizlerimi gözlerini dağa dikmiş bir Anzu-kuşu gibi açtım. Ülkeye yerleştirdiğim kentler(in sakinleri) etrafımı şardılar, kara kafalı halkım, koyunlar kadar çok, şaşakaldılar bana. Sığınağına gitmek için acele eden dağlı bir çocuk gibi, Utu geniş ışığını insanların evlerinin üstüne saçtığı zaman, Ekişnugal'e girdim, Sin'in evini, koca ahır bollukla doldurdum, öküzleri boğazladım orada, koyunları çoğalttım, davullar, tefler cınlattı ortalığı, hoş ligi-müziği çalındı orada. Ben, Şulgi,

her şeyin çoğaltıcısı, ekmek-sunusunu götürdüm oraya, bir aslan gibi tahtımdan korku salarak, Ninegal'in yüce sarayında, dizlerimi ovaladım, tatlı suda yıkandım, oturdum, ekmek yedim, bir baykuş (ve) bir şahin gibi atıldım, zaferle Nippur'a döndüm.”¹⁵

Şulgi'nin kendisini överek tanrılaştırdığı anlatının bir bölümü olan metinde, Ur ve Nippur'da aynı gün kutlanan “Eşeş” bayramı gününde kralın her iki kentte de bulunabildiğini, bunu başarmak için de sahip olduğu insanüstü güçleri kullandığı anlatılmaktadır. Şulgi, sahip olduğu insanüstü güçlerle kutsallaşarak isminin uzak günlerde yani kendisinden sonra da anılmasını, şanının ülkenin her tarafında kabul edilmesini istediğini belirtmiştir. Mezopotamya'da kralların kutsallaşmasının bir yolu olan insanüstü özelliklere sahip olmak daha sonra mitolojik karakterlere dönüşecek olan birçok kahraman kral da gözükmesine rağmen Şulgi'nin bu özelliklerinin yazdırdığı metinlerde yer alması onun kendisinin de bu üstün güçlere sahip olduğuna inandığını göstermektedir. Aynı şekilde Şulgi insanüstü özelliklerini savaşlarda da kullandığını ve karşısında hiçbir düşmanın duramadığını yine metinlerinde anlatmaktadır.

“An kutsal tacı başıma koydu, Ekur'da lapis lazuli'den asayı elime verdi, ak kürsünün üstünde kurulmuş sağlam tahtımı göğe değin yükseltti, krallığının gücünü yüceltti orada, (böylece) tüm yabancı ülkelere baş eğdirdim. Ülkemi (Sümer topraklarını) güvenli hale getirdim (ve) evrenin dört köşesindeki insanlar başlarını eğip, adımı andı, (benim için) kutsal şarkılar söylediler, yüceliğimi bildirdiler, krallığın soylu gücü, göz bebeğidir o (Şulgi). Tanrı Sin tarafından Ekişnugal dışında tanıtılan, kahramanlık ve iyi bir yaşamla Nunamnir tarafından soylu güçle donatılan, Şulgi, tüm yabancı ülkeleri yıkan, ülkesini güvenli kılan, evrenin me'lerine göre rakipsiz olan, Şulgi, An'ın güvenilir oğlu (olan) (Nanna'nın) göz bebeği, ey Nidaba, şükürler olsun sana”¹⁶

Şulgi, metnin bu bölümünde tanrıların kendisine verdiği kutsal krallık nişanları olan tacından, tahtından ve esasından bahsederek bir kralı diğer insanlardan ayıran alametlere sahip olduğunu ve bu alametlerin bizzat tanrılar tarafından verildiğini anlatmaktadır. Mezopotamya'nın ilk krallarından itibaren kralın yüceliğinin ve ayırımının vurgulanması için kullanılan temel belirteç şehirdeki tapınakların hemen yanında inşa edilen saray olmuştur. Sarayın yanı sıra kralın sürekli yanında taşıdığı ve onu beraberindekilerden ayıran taç, asa, taht, giysiler ve mücevherler de Mezopotamya kralları için hem gösteriş hem de kraliyete sahip olma alametleri haline gelmiştir. Metinde, Şulgi'nin tanrılar tarafından seçildiğini gösteren alametleri kutsallığını gösterirken Sümer topraklarını güvenli hale getirmek ve düşmanlara boyun eğdirmek ise sorumluluğunu ortaya koymaktadır. Şulgi tanrılardan aldığı destekle tüm yabancı ülkelere baş eğdirdiğini ve Sümer topraklarını güvenli hale geldiğini söyleyerek bir kralın en önemli görevi olan yönettiklerinin güvenliğini ve ekonomik ihtiyaçlarını sağladığını belirtmektedir.

Halkın refahı için savaştığını ve tanrıların seçimi ile kutsallaştığını iddia eden kralların gerçek gücü sahip oldukları orduların gücü ile orantılı olmuştur. Bu sebepten krallar devamlı ve donanımlı ordular oluşturmaya çalışmıştır. Güçlü ordunun varlığı ise halkın üretim gücüne ve savaşlarda kazanılan ganimetlerin bolluğuna bağlı olmuştur. Bunlarla birlikte bir kral ancak karşısında bir başka rakip kral kalmadığı ya da tüm işgalci güçleri boyun eğdirdiği zaman tam anlamıyla kral olabileceğinden Mezopotamya krallarının hayatlarının çoğu savaş meydanlarında ve seferlerde geçmiştir.

"Utuhegal, seçkin özel birliklerini sıraya dizdi. Utuhegal, (Uruk'daki) tanrı İşkur'un tapınağından ayrıldıktan sonra dördüncü günde İturungal kanalındaki Nagsu şehrinde kamp kurdu. Beşinci günde ise İli-tappe tapınağında kamp kurdu. Gutı Kralı Tirigan'ın Sümer topraklarına elçi olarak gönderdiği komutanlar olan Ur-Ninazu ve Nabi-Enlil'i esir

aldı ve onların ellerini bağıladı. İli-tappe tapınağından ayrıldıktan sonra altıncı günde Karkar'da kamp kurdu. Tanrı İşkur'a şöyle dua etti: Tanrı İşkur, Tanrı Enlil bana silahını verdi, müttefikim olur musun? O gecenin yarısında Utuhegal kalktı ve şafakta Adab'dan hedefine doğru ilerledi. Orada Gutilere karşı bir tuzak hazırladı ve onlara karşı birliklerine liderlik etti. Güçlü adam Utuhegal onların liderlerini yendi sonra Guti kralı Tirigan tek başına yaya olarak Dabrum'a kaçtı... Dabrum halkı, Utuhegal'ın Tanrı Enlil'in güç verdiği kral olduğunu farkına vardığından dolayı Tirigan'ın gitmesine izin vermedi. Utuhegal'ın elçileri Tirigan'ı karısı ve çocuklarıyla birlikte Dabrum'da yakaladı. Onun ellerini ve gözlerini bağıladılar, Utuhegal onu Tanrı Utu'nun ayaklarının (dibine) yatırdı ve (Utuhegal) ayağı ile boynuna bastı. (Böylece Utuhegal) Gutilerin hakimiyetine son verdi ve Sümer topraklarının krallığını geri getirdi.”¹⁷

Uruk Kralı Utuhegal'e ait olan metinde Mezopotamya topraklarında devam eden Guti istilasını ortadan kaldırmak isteyen kral, Enlil'in kendisini desteklediğini ve güç bahşettiğini belirtmiştir. Hatta Utuhegal, savaş için Enlil'in kendisine silahlarını verdiği belirterek hem kendisini hem de yapmış olduğu savaşı kutsallaştırmaya gayret göstermiştir. Ayrıca Utuhegal savaşa giderken Tanrı İşkur'a dua ederek kendisinin müttefiki olmasını istemiştir. Bu durum Mezopotamya'da tanrıların insanlar arasındaki savaşlarda taraf tuttuğuna ve zaferin ancak tanrıların yardımı ile gerçekleştiğine inanıldığını göstermektedir. Utuhegal, Mezopotamya topraklarının tamamını ele geçirmeyi başaramamış olmasına rağmen Uruk kentini Guti saldırılarından korumayı başarmıştır. Bu başarısını tanrılara adanmak için Guti Kralı Tirigan'ı Tanrı Utu'nun heykelinin önüne kurbanlık bir hayvan gibi elleri ve gözleri bağlı şekilde yatırmıştır. Sonrasında Utuhegal, Guti Kralı Tirigan'ın üzerine ayakları ile basarak kendi hakimiyetini tanrıların huzurunda ilan etmiştir. Metinde, Dabrum şehrinin halkı, Utuhegal'ın Tanrı Enlil'in güç verdiği kral olduğunu fark etmesine dair olan anlatım dikkat çekicidir. Bu anlatım Mezopotamya kentlerinde bir kralın

gücünün ve meşruluğunun kabul edilmesi için tanrılar tarafından seçilmiş olduğuna inanılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

"Bağış sandığını aç ve steli (tableti) iyi oku!

Ben Naram-sin, Şarru-kin'in oğlu, bütün zamanlarda (var olsun) diye (bunu) yazdım. Yüce tanrılar, mağara kuşu (kadar kalabalık) olan birlikler, kuzgun yüzlü insanlar, yarattı. (O insanların) şehirleri tanrıların yarattığı yeryüzünde idi, Tiamat onları emzirdi, anneleri Belet-ili onları büyüttü. (Onlar) dağların içinde büyüdüler, yetişkin oldular, ihtişam kazandılar. Yukarı ülkeleri (Su ülkelerini) yok ettiler, Guti topraklarını yok ettiler, Elam'ı yok ettiler ve deniz kıyısına ulaştılar. Geçiş bölgesindeki insanları öldürdüler, onlar denizin (karşısına) Dilun, Magan, Meluhha'ya geçtiler, denizin ortasında ne varsa öldürdüler. Büyük tanrılara sordum. Yüce tanrıların temennisi bana veya rüyamdaki ruhuma gitme izni vermedi, kendi kendime konuşarak şöyle dedim, hangi aslan kutsallığı bilir, hangi kurt rüya tabircisine danışır, gideceğim, istediğim gibi, bir kaçak gibi, tanrılara ait olanla ilişkimi keseceğim, sadece kendime dayanacağım."¹⁸

Naram-sin'in Kutha efsanesi¹⁹ olarak bilinen metnin bu bölümü, kralın tanrıların isteğinin dışında hareket etmesine dair bir anlatıdır. Bunun yanı sıra Naram-sin, bu anlatı metnin yazdırmasının nedenini "sözlerinin bütün zamanlarda insanlara ulaşması" isteği olarak açıklamaktadır. Naram-sin, Mezopotamya'da yaşayan, yönetimine karşı isyan eden ve birçok bölgeyi ele geçiren insanları, kuzgun gibi yüzleri olan ve mağara kuşu kadar kalabalık ordulardan oluşan bir topluluk olarak nitelendirmiştir. Metnin devamında Naram-sin, bu topluluğun pek çok bölgeyi ele geçirdiğini ve insanları öldürdüğünü belirterek bir kral olarak ne yapması gerektiğini tanrılara sorduğunu fakat tanrılarının ona herhangi bir işaret vermediği gibi rüyasında ona yol göstermediğini belirtmiştir. Bu isyan hareketlerini bastırmak için tanrılardan gelecek olan emirleri bekleyen Naram-sin, doğadaki aslan ve

kurt gibi güçlü hayvanların tanrılara danışma ihtiyacı hissetmediği gibi kendisi de tanrılardan haber beklemesinin anlamsızlığına inanıp kendi kararlarının her şeyin üzerinde olduğunu düşünerek, kibirlenmiştir. Mezopotamya dinlerinin doğru bir davranış olarak görmediği kibire ya da kendi kararlarını tanrılarınkinden üstün tutma yanlısına yönelen Naram-sin, tanrılarla ilişkisini keseceğini ve sadece kendi kararlarını vereceğini belirtmiş, bir noktada kendisini tanrılaştırmıştır.

“İlk yıl geldiğinde onlara karşı 120.000 (kişilik) birliğimi gönderdim, hiçbir canlı dönmedi. İkinci yıl geldiğinde 90.000 (kişilik) birliğimi gönderdim, hiçbir canlı dönmedi. Üçüncü yıl geldiğinde 60.700 (kişilik) birliğimi gönderdim hiçbir canlı dönmedi. Kayıplar karşısında endişeliydim, kafam karıştı, umutsuzdum. Kendi kendime konuşarak dedim ki: “Acaba hükümdarlık için ne bıraktım”. Dördüncü yılın yeni yılı (bayramı) geldiğinde yüce tanrıların (hakimi) Ea (tapınağında) dua ederken, yeni yılın kutsal isteklerinde bulunurken, kutsal istekleri (sıraladım) aradım. Kahinleri çağırdım ve onları suçladım. Yedi kuzunun yedi iç organını (kehanet) için kullandım. Kutsal kamış sunaklar kurdum. Büyük tanrılara sordum. Müthiş bir telaş ve hızla onların ardından gittim. O birliklerin üstesinden geldim. O birlikleri geri getirdim. Kendi kendime konuşarak dedim ki: iç organların, etin veya (karaciğerin) kehaneti olmadan onları öldürmek için elimi uzatmamalıyım. Onları ilgilendiren (olay için) iç organ (kehanetini) icra ettim. Yüce tanrıların isteği onlar (daha önce sefer düzenlediği insanlar) için merhamet buyurdu. Parlayan sabahyıldızı cennetten konuştu: “Şarru-kin’in oğlu Naram-sin, dur kötülüğün tohumlarını yok etmemelisin, gelecek günlerde Enlil onları kötülük için yükseltecek, o (kötülük tohumu) Enlil’in kızgın kalbinde beklemekte.”²⁰

Naram-sin, tanrıların kararlarını göz ardı edip, sahip olduğu orduların gücüne güvenerek, isyan eden topluluğun üzerine birçok

defa kalabalık ordular göndermesine rağmen büyük kayıplar vermiştir. Bu durum karşısında ne yapacağını bilmez hale gelen Naram-sin, yine kendi kendisiyle konuşarak daha doğrusu kendisini sorgulayarak nasıl bir yol izlemesi gerektiğini düşünmüş, metne göre kararından dört yıl sonra Tanrı Ea'nın tapınağındaki Yeni Yıl Bayramı ritüelinde yaptıklarının pişmanlığını ve üzüntüsünü ortaya koyarak tanrılardan isteklerini dualarıyla ve kahinlerin yardımı ile iletmıştır. Naram-sin'in yakarışı üzerine tanrılar kralın savaş açtığı uluslara karşı tanrıların merhamet gösterdiğini, onlarla ilgili olarak kararları olduğunu ve Naram-sin'in tanrıların bu kararına karşı saygısızlık ettiğini iletmislerdir.

Şehir şehre karşı ev eve karşı gelecek, baba babaya, kardeş kardeşe, adam adama, arkadaş arkadaş, hiçbiri bir diğerine doğruyu söylemeyecek, insanlara gerçek olmayan öğretilecek, garip şeyler (öğrenecekler). Bu şehir düşman, onlar öldürür, bir başka düşman şehir bir diğer düşman şehri ele geçirecek. On çeyrek arpa bir mina gümüşe denk geldi, ülkede (hükmedecek) güçlü kral yoktu, yüce tanrılara ben vergi olarak (tutsakları) getirdim, Onları (tutsakları) öldürmek için elimi sürmedim. Yönetici, kral veya herhangi biri, kim olursan ol, krallığı qđlandırmak için, ben bir bağış kutusu yaptım. Emeslam'daki Kutha'da sana bir stel yazdım, Tanrı Nergal'in kült odasına bıraktım onu, bu steli gör, bu stelin kelimelerini dinle!"²¹

Metnin son bölümünde Naram-sin, yaptığı hatayı nasıl telafi ettiğini anlatmıştır. Bu bölümde kralın ele geçirdiği tutsakları tapınağa adadığından ve pişmanlığının bilinmesi için bir metin yazdırarak Tanrı Nergal'in kült odasına bıraktığından bahsedilmiştir. Metindeki Naram-sin'in sonraki dönemlerde krallığının devamı ve tanrıların onu affetmesine dair anlatı, kralların tanrılara karşı yaptığı hataların affedilebileceğini, tanrıların merhametini ve sorgulanmazlığını vurgulaması açısından önemlidir. Bütün bunlara ilave olarak metin, Mezopotamya'da bir dönem yönetim sistemi olarak kullanılan tanrı-kral anlayışının sonraki dönemler-

de bırakılmasının ardından tanrı-kral olan Naram-sin'in yaptıklarının neden olduğu sonuçları ortaya koymak, sonraki kralların böyle bir anlayışa yönelmesini engellemek amacını da taşıyor olmalıdır.

Metnin ilk cümlesi olan "Bağış sandığını aç ve steli (tableti) iyi oku!" ifadesi ve tabletin tapınakta bulunuşu, metnin farklı zamanlarda halka okunduğunu göstermektedir. Günümüze ulaşan metin, Naram-sin'den binlerce yıl sonra yazılmış olsa bile daha önceki tabletlerin kopyası olma ihtimali de mevcuttur. Bir diğer ihtimal ise Naram-sin'den sonraki dönemlerde insanlara doğru yolu göstermek için yazılmış olduğu ve gerçeği yansıtmaktan çok öğüt vermeyi amaçlayan bir metin olmasıdır. Bu açıdan tarihi bir belgeden çok mitos olduğuna inanılan bu anlatı, kralların nasıl kutsallaştırıldığını göstermesi ve Mezopotamya'daki mitolojik anlatımın gelişme aşamalarını ortaya koyması açısından önemlidir. Mezopotamya'da kralların kahramanlaştırıldığı ve insanüstü özellikler kazandığı diğer mitoslara nazaran farklı bir üsluba sahip olan metin ihtimalle tam mitos olmamış tarihi bir anlatı olarak kalmıştır. Mezopotamya'da mitos haline dönüşen tarihsel anlatılar ise kralların kutsallığını insanlara anlatmak ve kralları kahramanlaştırmak için kullanılmıştır.

Mezopotamya'daki bazı krallar, mitoslarda insanüstü güçler kazanarak, kahramanlaştırılmıştır. Birçok kral arasından seçilerek yüceltilen bu kralların neden seçilmiş olduğu ya da her kralın neden bir kahramana dönüşmediğine dair görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler arasında, dönemin refah seviyesinin yüksekliği, ardılları tarafından kabul görmesi, daha önce yapılmamış bir ilki gerçekleştirmesi, tüm toplumca kabul edilen dindarlığı bulunmaktadır. Mezopotamya toplumunun en mükemmel kişileri olan kralların, bir karakter olarak mitoslarda kahramanlaştırılması öncelikle krala duyulan saygıdan kaynaklanmış olmalıdır. Bu saygı, baskı ve korkutma yolu ile elde edilmemiş, insanların güvenlik ve ekonomik ihtiyaçlarının tam manası ile karşılandığı dönemlerin krallarına verilen ayrıcalık olmuştur. Bununla birlikte kralların mitoslarda yer alması o kralların dönemine duyulan özleminden kaynaklanmış olduğu da ileri sürülebilir. Kralların sahip olduğu üstünlüğün ve gücün sınırı ise ölüm ile son bulan yaşantı olmasına rağmen mitoslar, kralları bir noktada ölümsüzleştirmiştir. Ayrıca krallar, yaptırdıkları tapınak, diktiirdikleri heykel ve yazıtlarla ölümü aşmaya çalışmıştır.¹ Mitoslarda kahramanlaştırılan krallar ölüme bir nebze çözüm bulmuş olmasına rağmen Mezopotamya'nın en bilindik mitosunda Gilgameş, arkadaşı Enkidu'nun ölümünden sonra ölümsüzlüğü aramak için yola çıkmış ve Tufan'dan kurtarılan Utnapiştım'den ölümsüzlüğün sırrını istemiştir.

Urşanabî², Gilgameş'a dedi ki, "Ne diye yanakların erimiş? Ne diye yüzün çarpılmış? Ne diye gönlün hoş değil? Ne diye yüzün solmuş? Ne diye gönlün üzgün? Ne diye yüzün uzun yolculuk yapan bir yolcunun yüzüne dönmüş? Ne diye yüzün ayazdan ve güneşin sıcağından çökmüş? Ne diye krallığı bırakıp kırlara düşüyorsun?" Gilgameş, Utnapiştım'e dedi ki, "Utnapiştım, yanaklarım erimesin mi, yüzüm solmasın mı, gönlüm üzgün olmasın mı, yüzüm uzun yolculuk

yapan bir yolcunun yüzüne dönmesin mi, yüzüm ayazdan ve güneşin sıcağından çökmesin mi, krallığı unutup kırlara düşmeyim mi? Benim dostum, dağlarda tek başına dolaşan, yaban eşeğini kovalayan katırcığım! Ey çölün parsı! Dostum Enkidu! Yoldaşım! Dağlarda tek başına dolaşan yaban eşeğini kovalayan katırcığım! Biz, isteğimize kavuşmuş, dağlara tırmanmıştık. Gökyüzünün boğasını yakalamış ve onu öldürmüştük. Kimsenin giremediği yere girmiş, Humbaba'yı yok etmiştik! Dağların yolaklarında aslanları vurmuştuk! Benimle birlikte bütün güçlülere katlanan, çok sevdiğim Enkidu'yu, insanlığın yazgısı yakaladı. Onun için altı gün yedi gece ağladım. Burnundan kurtlar düşünceye kadar, onun gömülmesine razı olmadım. Arkadaşımın başına gelenler, benim de başıma gelecek diye korktum. Ölümden korktuğumdan kırlara düştüm. Arkadaşımı düşünmek, beni daha çok sıktığından kırlarda uzun yolculuk yapıyorum! Enkidu'yu düşünmek, beni daha çok sıktığından, kırlarda uzun yollar yürüyorum! Ah, nasıl susayım? Ah, nasıl süsüyüm? Sevdiğim arkadaşım toprak oldu! Sevdiğim arkadaşım Enkidu toprak oldu! Ben de onun gibi yatmayacak mıyım ve onun gibi sonsuza dek uyumayacak mıyım?"³

Kral listelerinde Uruk kralı olarak yer alan Gilgameş'a ait mitosun ilk bölümlerinde, arkadaşısı Enkidu ile giriştikleri birçok efsanevi mücadeleden başarı ile çıktıktan sonra Enkidu'nun ölümü ile hiç kimsenin yenmeyi başaramadığını düşündüğü ölümü aşmak için Utnapiştım'den yardım istemeye karar vermiş olduğu anlatılmıştır. Metinde edebi bir anlatım ile Utnapiştım, Gilgameş'ın üzgün ve yorgun halini anlatılmış, Gilgameş ise bu durumu ölüm karşısında kaldığı çaresizliğe bağlayarak, insan kaderine isyanını dile getirmiştir. Gilgameş, insan gücünün ötesinde büyük işler başarmış bir kral olsa dahi ölümden kaçamayacağını anladığından beri huzurunun kalmadığını Utnapiştım'e iletmıştır. Anlatı, özelde Gilgameş'ın hayatını, genelde insan yaşamının bir tasvirini yaparak, gençliğinde büyük işler başaranları bile sonrasında

mutlaka ölümün beklediği vurgusunu öne çıkarmıştır. Gilgames, metinde ölümün varlığıyla kral olmanın bile bir anlamının kalmadığını nasıl olsa öleceğini kendisinin ise bu sıkıntıdan kurtulmak için kırlara çıktığını belirterek, ölümü uyanılamayacak bir uyku olarak tanımlamaktadır.

"Gilgames, Utnapiştim'e dedi ki, "Şimdi ben, onların uzak ülke dediği yere Utnapiştim'i görmek için geleceğim. Bütün ülkeleri yürüyerek geçtim. Sarp dağlar aştım. Bütün denizleri geçip geldim. Gözlerim tatlı uykuya doymadı. Her zaman gecelemeden özeğim tükendi. Organlarımı sızı kapladı. Daha Sakiye'nin evine varmadan üstüm başım paralandı. Ayı, sırtlan, aslan, pars, kaplan ve dağ keçisi avladım. Bunların etlerini yiyip derilerini giyiyordum. Çektiğim bu yıkım, artık kapısını kapasın. Zift ve katran bu kapıyı tıkalı tutsun. Artık bana çocuk sevinci verilsin." Utnapiştim, Gilgames'a dedi ki, "Gilgames, sen bir tanrı çocuğu olduğun halde niçin yoksulluğa düştün? Niçin tanrıların ve insanların alınyazılarına karşı geliyorsun? Baban ve annen sana hep iyi şeyler öğretti. Ey Gilgames, niçin aptala döndün? (...) Kızgın ölüm, insanı sinsi sinsi hep arkadan izler. (...) Çalınan da ölen de birdir. Ölümün biçimi çizilmez. Ey insanoğlu, Ey adam; beni kutsadıktan sonra büyük tanrılar olan Anunnaki toplandı. Yazgıyı belirleyen, yemin tanrıçası, onlarla birlikte alınyazısını belirledi. Ölümü ve yaşamı onlarla birlikte saptadı; ama onlar ölümü bildirmedi."4

Mitos, Gilgames'ın yaşamış olduğu bedbaht hayatın betimlenmesiyle devam ederken Utnapiştim, Gilgames'a "Sen bir tanrı çocuğu olduğun halde niçin yoksulluğa düştün? Niçin tanrıların ve insanların alınyazılarına karşı geliyorsun" diyerek tanrıların kararına karşı çıkmanın ve insanların alınyazısına karşı gelmesinin doğru bir davranış olmadığını vurgulamış, tanrıların yaşamı ve ölümü insan için yarattığını fakat ölümün ne zaman geleceğini insanlara bildirmediğini açıklamıştır. Metinde dikkat çeken bir diğer anlatı ise Gilgames'ın bir çocuk sevinci istemesi olup bu istek hayatın tüm ağırlığından kurtulmak, her şeyden habersiz ve

korkusuz yaşama ulaşmak hevesini göstermektedir. Utnapiştım, Gilgamiş'ın ölümsüzlüğü aramak için çıktığı bu yolculuğun boş bir heves olduğunun babası ve annesi tarafından kendisine öğretilmesi gerektiğini çünkü onların iyi şeyler öğrettiğini söylemiştir. Metnin devamında Utnapiştım, tanrıların arasındaki konuşmaları ve sonrasında bir sel felaketi ile insanlığı ortadan kaldırma kararını anlatmış kendisinin, eşinin ve yanına aldığı hayvanların ise yaptığı bir gemi ile kurtulduğundan bahsetmiştir. Sonrasında Utnapiştım, tanrıların kendisi için aldıkları kararla bir tanrı olmasını istediklerini ve ölümsüzlüğü verdiklerini anlatmıştır.

*"Utnapiştım, Gilgamiş'a dedi ki, "Gilgamiş, geldin, yorul-
dun, güçlük çektin. Sana ne verdim ki yurduna dönüyor-
sun? Gilgamiş, sana gizli bir şey açayım. Hiç kimsenin bil-
mediği biricik otun yerini sana söyleyeyim: Bu ot, tıpkı deve
dikenine benzer, ama dikenleri gül dikeni gibi keskindir;
yaklaşana batar. Sen bu otu eline geçirmek istersen, eline
batacağından korkma!" Gilgamiş bunu duyar duymaz de-
rin bir kuyu kazdı. Ayaklarına ağır taşlar bağlayıp kuyuya
indi. Ayağına bağladığı taşlar onu yerin altındaki tatlı su
denizinin dibine kadar batırdı ama otu aldı ve dikenleri el-
lerine battı. Bundan sonra Gilgamiş, ağır taşların ipini ke-
sip yukarı fırladı. Kuyunun suyu onu fırlatıp denizin kıyısına
attı. Gilgamiş, gemici Urşanabi'ye dedi: "Urşanabi, bu ot
büyülü bir ottur; insan bununla gençliği kazanır. Bu ota,
"yaşlı genç olur" denir. Bunu Uruk'a yanımda götürmek
istiyorum. Onu sevdiklerime yediririm. Ve onu parça parça
böleyim. Sonra da kendim yiyip tam çocukluğuma döne-
yim." İki kez yirmi saatten sonra biraz yemek yediler. İki
kez otuz saatten sonra kendilerini akşam dinlenmesine bı-
raktılar. Gilgamiş burada suyu soğuk bir kuyu gördü. Suda
yılanmak için aşağı indi. Bir yılan, otun kokusunu aldı. Ve
taşların yarığından yukarı çıkıp otu götürdü. Gilgamiş geri
döndüğü zaman yılan gömleğini atmıştı! Bu anda Gilga-
miş yere oturmuş ağlıyordu. O, gemici Urşanabi'ye dedi
ki, "Urşanabi kollarım kimin için yoruldu? Kimin için yüre-*

ğimden kanlar boşandı? Kendime iyi bir şey kazandım. Yer aslanı (yılan) için iyilik yapmış oldum”⁵

Utnapiştım, Gılgamış’ın isteğini geri çevirmeyerek ona ölümsüzlük verecek olan otun ne olduğunu ve nasıl bulacağını anlatmıştır. Gılgamış bunu öğrendiğinde derin bir kuyu kazarak otu çıkarmayı başarmıştır. Ölümsüzlük sağlayacak olan otun yeryüzünün derinliklerinde bulunması ve bir insan için ulaşılmasının güçlüğü’nün anlatılması tüm insanlığa bu amaç uğruna yola çıkmamasını öğütmektedir. Gılgamış’ın zorlu yolculuklar ve büyük zahmetler sonucunda elde ettiği ölümsüzlük ya da gençlik otunu bir boşluk anında yılanla kaptırmıştır. Mezopotamya inançlarında hem sinsi-lik hem de kötülüğü barındırdığı düşünülen yılanların her yıl deri değiştirmesinden dolayı öldürülmedikçe ölümsüz olduğuna inanılmaktadır. Bu ölümsüzlüğün ise mitosta, ölümsüzlük otunu yemesinden kaynaklandığı öne sürülürken dünyanın pek çok yerinde kış uykusuna yatan yılanlar hava sıcaklığının oldukça yüksek olduğu Mezopotamya’da yıl boyu etkin olmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Anlatının genelinde Gılgamış’ın yola çıkarak gökyüzünün boğasını yakalayıp öldürmesi ve Humbaba’yı yok etmesi, kahramanın cesaret edebileceği bir girişim olduğu gibi ölümsüzlüğü aramak da ancak kral olan bir kahramanın yapabileceği vurgulanmaktadır.⁶ Mezopotamya’da Gılgamış gibi büyük başarıları anlatılarak kahramanlaştırılan bir diğer kral ise Lugalbanda olup bu Kral hakkında birçok mitos günümüze ulaşmıştır.

“Lugalbanda dağların ücra bir yerindeydi, Zabı Dağı’nın zirvesinde ilerliyordu. Ne öğüt veren anası ne de onunla sohbet edecek babası vardı yanında, ne tanıdığı, değer verdiği bir arkadaşı, ne de güvendiği birisi vardı, kendi kendine şöyle diyordu: “Kuşa layıkıyla davranayım, Anzud kuşuna layıkıyla davranayım, eşine güzel davranayım, Anzud kuşunun eşi, Anzud’un çocuğu şerefine, ziyafet sofrası hazırlayayım”. (...) Lugalbanda, her işin üstesinden gelmeyi biliyordu, tanrılara yaraşır tatlı ekmek hazırladı, en seçkin yiyecekleri, Gizieta-ekmeğine bolca bal döktü. Bunları buzağı gibi (büyük) olan Anzud’un yavrusuna getirdi, yav-

ruya kurutulmuş et verdi, koyunun yağını yedirdi, ağzına tatlı ekmekleri verdi (ve) Anzud'un yavrusunu yuvaya geri koydu. (...) Anzud yuvasına yaklaşırken, gördü ki yuva bir tanrının sarayı gibi döşenmiş, yavrusu yuvada uyuyordu, gözleri sürmeliydi, başından beyaz sedir kokuları geliyordu. Kurutulmuş et, başının üstünde asılı duruyordu, Anzud kuşu, onu (yavrusunu) sağ salim görünce çok sevindi (ve dedi ki,) "Ben nehirlerin kaderini belirleyen prensim, Enlil'in sevgilisi bereketli toprakları koruyan benim, babam Enlil beni buraya getirdi, dağların girişine büyük bir kapı gibi dikti beni. Bir kader tayin edersem, kimse değiştiremez, buyruğuma kimse karşı gelemmez, yuvama bunları yapan her kim ise bir tanrı isen, seninle konuşmak istiyorum, seni dost bellerim, bir insan isen, kaderini ben belirlerim, kimse sana karşı gelemmez bu dağlarda, sen "Anzud'un gücüne güç kattığı kahraman" olacaksın."

Kral listelerine göre Uruk şehrinin üçüncü kralı olan Lugalbanda'nın Tanrıça Ninsun ile evlendiğine ve Gilgameş'in babası olduğuna inanılmaktadır. İsmi "Genç kral" anlamına gelen Lugalbanda'nın mitoslarından biri olan ve "Lugalbanda ile Anzud Kuşu" olarak isimlendirilen mitosun ilk bölümünü oluşturan metin, Kralın Zabı Dağları'ndan şehri Uruk'a dönüşü anlatısını temel almaktadır. Lugalbanda, tek başına Zabı Dağları'ndayken bu dağların hakimi olan ve insanların yazgılarını belirleyen Anzud kuşunun yuvasındaki yavrusuna yiyecekler sunmuş, yuvayı süslemiş ve yavruya bakım yapmış sonrasında ise saklanarak Anzud kuşunu beklemeye başlamıştır. Lugalbanda'nın bu zahmete girmesinde Anzud kuşuna yapmış olduğu iyiliğin karşılığını beklemesi yer almaktadır. Mezopotamya inançlarında insanlar ve tanrılar arasındaki ilişki karşılıklı çıkara dayanmaktadır. Tanrılar insanları kendilerine hizmet etmesi için yaratmışken insanlar da tanrılara eksiksiz şekilde hizmet ederek iyi bir yaşam sağlamalarını garanti altına almaya çalışmıştır. Metinde ise kaderi belirleyen Anzud kuşu, Kral Lugalbanda'ya yapmış olduğu iyiliğin karşılığında kahramanlığı vermiş olması konu edilmiştir.

"Lugalbanda, biraz çekinerek, biraz da sevinçle, kuşu övmeye başladı. "Ey güzel gözlü kuş, bu bölgede doğmuşsun, güzel gözlü Anzud, bu bölgede doğmuşsun, sulak yerlerde yıkanırsın, eğlenirsin, her yerin prensi baban, gökyüzünü ellerine verdi, yeryüzünü ayaklarının dibine serdi, kanatların ağ gibi açılır gökyüzünde". (...) Anzud, Kutsal Lugalbanda'ya dedi ki: "Yaklaş, Lugalbanda değerli taşlarla dolu bir kayık gibi kıymetin artsın; tahıl dolu bir kayık gibi, elma dolu bir kayık gibi, salatalık dolu bir kayık gibi, yığınlar o kadar yüksek ki gölgesi vuruyor, tarlaların hasadıyla güzelce doldurulmuş bir kayık gibi, kerpiç Kulab'a başın dik geri dön." Atalarını seven Lugalbanda kabul etmedi, (Anzud dedi ki,) "İnana'nın sevgili oğlu Sara gibi, güneş ışığı gibi hızlı giden dikenli oklar at, ay ışığı gibi hızlı giden kamış oklar at, o dikenli oklar vurduklarını boynuzlu yılan ısırmış gibi zehirlesin! Baltayla balığı doğrar gibi büyü ile deşsinler, baltayla kesilmiş kütükler gibi bir arada uçsunlar." Atalarını seven Lugalbanda kabul etmedi, (Anzud dedi ki) "Enlil'in oğlu Ninurta, "Savaş Aslanı" miğferini başına taksın, büyük dağlarda yenilmezlik zırhını göğsüne geçirsin. Atalarını seven Lugalbanda kabul etmedi (...) Kutsal Lugalbanda dedi ki, "Bacaklarıma güç gelsin, hiç yorulmayayım, kollarımda güç olsun, uzanabilsin, gücüm hiç azalmasın, güneş gibi, İnana gibi, yolculuk edeyim, İşkur'un yedi fırtınası gibi, ben de bir alev gibi sıçrayayım, şimşek gibi çakayım! Göz diktiğim neresi varsa gideyim, gördüğüm her yere ayak basayım, gönlüm nereyi dilerse oraya gideyim, çarıklarımı canım nerede isterse orada çıkarayım! Güneş, Kulab'a ulaşmama izin verince, bana lanet okuyanın neşesi kalmasın, benimle kavgalı olanlar "Gitsin" demesin! Heykeltıraşlara senin heykellerini yaptıracağım, görenlerin nutku tutulacak, böylece adın Sümer'de yayılacak, büyük tapınaklarda heykellerin görülecek."⁸

Lugalbanda, takdir edileceğini anladığı zaman ortaya çıkarak Anzud kuşunu övmeye başlamıştır. Bunun üzerinde Anzud kuşu

ona bağışlayacağı yücelikleri saymış fakat Lugalbanda pek çok teklifi geri çevirerek şehri Uruk'a daha çabuk ulaşmak, ordusunu ve kardeşlerini bulmak için gerekecek olanların kendisine bağışlanmasını istemiştir. Metnin devamında Anzud kuşunun Lugalbanda'ya istediği insanüstü özellikleri vermesi üzerine kral, hızla askerlerine yetişmesi ve Uruk şehrine ulaşması anlatılmaktadır. Lugalbanda ile Anzud Kuşu mitosu ülkesinden uzaklarda tek başına bir kralın aklını ve yeteneğini kullanarak nasıl bir kahramana dönüştüğünü, yazgısını nasıl yeniden belirlediğini ortaya koyması açısından eşsiz bir anlatı örneği olarak görülmektedir. Anlatının bir diğer güçlü noktası Lugalbanda'nın Kulab'a ulaştığında kendisine kahramanlık bahşeden Anzud kuşunun heykellerini yaptırarak onu ölümsüzleştireceğinden bahsetmesi olup, bu durum kahramanlar gibi Anzud kuşunun da ölümsüzlüğe ulaştırılmak istenmesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir.⁹

Mezopotamya'nın insanüstü güçlere sahip olan kahramanları daima tanrılar ya da bir tanrısal güce sahip varlıklar tarafından başka hiç kimsenin sahip olmadığı özelliklerle yüceleştirilirken tanrılar, onlara sıradan insanlar tarafından başarılması olanaksız görevler vermiştir. Bu görevlerden en zorunun ise insanları yönetmek olduğu düşünülmüş, Mezopotamya'nın güçlü kralları kendilerini yüceltip kahramanlaşmak için neredeyse tüm büyük tanrıların kutsiyetlerini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Krallar, tanrıların ülkelerini yönetme görevini kendilerine verdiklerini ve bu görevi başarabilmeleri için de onları ulaşılmaz özelliklerle donattıklarını metinlerde belirtmiştir.

"Kalbinin coşkuluğunda, (Tanrı) An onu (Lipit-iştar) kral olarak seçti ve asil soyunu kutsadı. "Benim güç bağışladığım Lipit-iştar, başını yukarı kaldır. Yükselen bir fırtınanın önü gibi korkutucu ışıktır. Fırtınanın isyankar bölgeleri ve düşman ülkeleri kuşatsın. Sümer ve Akad ülkesinde adaleti kurdun ve ülkedeki (insanları) mutlu hissettirdin. Enlil'in oğlu Lipit-iştar, gün ışığı kadar parlak olasin! Kurulmuş olan şehirlerde yerleşenler ve yaşayanlar senin liderliğinde bir ittifak oluştursun. Sürü kadar çok olan kara kafalı

*adamlar senin liderliğindeki yolu takip etsinler! Lipit-iştar uzaktaki yabancı ülkelerde bile sen kral olacaksın. Enlil, senin için krallığın ebedi, gösterişli, ulu süslü tahtını içtenlikle kutsadı, o senin için tahtı kalıcı kıldı. Tanrı Suen'in başına koyduğu tacı takmaya asla son verme. Tanrı Enki, kutsal güçlerle seni donatsın. Tanrıça İnanna prensliğün örtüsü ile birlikte seninle olsun. Dost savaşçılar ve Ekur'un koruyucu cinleri yanında olsun. Yemek, şarap ve süt getirip sunduğun (...) Enlil'in yarattığı ve oğlu, her şey senin için güzel olsun."*¹⁰

Gılgamış ve Lugalbanda'nın mitoslarından farklı olarak İsin Kralı Lipit-iştar'ın kendi döneminde yazılmış olduğu düşünülen metin, mitolojik bir anlatı olmasa dahi yazım üslubu ve tanrısal atıfları göz önünde bulundurulduğunda metnin mitolojik anlatımlarda olduğu gibi Kralı kahramanlaştırmayı amaçladığı açıktır. Mezopotamya'nın güçlü krallarının yazdırmış olduğu metinlerde krallar meşruiyetini tanrılardan aldığını, tanrıların kendilerini seçerek yücelttiğini ve hatta tanrıların verdiği silahlarla savaştıklarını öne sürerken Lipit-iştar'ın metninde kral kendisini Mezopotamya'nın en etkili tanrılarından olan Enlil'in oğlu olarak kutsallaştırmaktadır. Mezopotamya mitoslarında kahramanlaştırılan Lugalbanda kutsallığını Tanrıça Ninsun ile evliliği ile elde ederken, Gılgamış kutsallığını annesi Tanrıça Ninsun'dan doğmakla kazanmış fakat Lipit-iştar, Enlil'in oğlu olarak kendisini daha erişilmez bir konuma yükseltmiştir. Soyun babadan devam etmiş inanılan Mezopotamya'da Enlil gibi büyük tanrılardan birinin oğlu olmak Lipit-iştar'a insanüstü özellikler kazandırmış ve bir noktada tanrılaştırmıştır. Lipit-iştar'ın kendisini daha önceki krallardan farklı şekilde yüceltmesi yapmış olduğu kanunların geçerliliğini kalıcılaştırmak amacından kaynaklanmış olduğu ileri sürülebilir. Sami kökenli bir kral olan Lipit-iştar, yönettiği Sümer ve Sami etnik gruplardan oluşan toplum için hazırladığı kanunu, dönemin kutsal ve geçerli dili olarak görülen Sümerce ile yazdırıp kendisini de bir Sümer tanrısı olan Enlil'in oğlu ilan ederek emirlerine itaati artırmaya gayret göstermiştir. Lipit-iştar, Gılgamış gibi

yaratıkları yenmemiş ya da Lugal-banda gibi büyük savaşlardan galibiyetle çıkmamış fakat iki farklı topluluğun bir arada yaşamasını sağlayabilecek bir düzen oluşturduğu için ardılları tarafından kahramanlaşmıştır. Ardılları tarafından yeryüzünde kahramanlaşan Mezopotamya kralların yanı sıra Ur-Nammu gibi öldükten sonra ilahilerde kahramanlaştırılan krallar da bulunmaktadır.

“Ülkenin tamamında (...) saray yıkılmıştı (...) kara-kafalı insanların yaşadıkları yerlerde hızla bir panik yayıldı (...) terk edilmiş yerlerde Sümer ülkesinde (...) şehirler tamamen yıkılmış; halk tamamen panik içerisindeydi. Urim üzerine kötülük geldi ve dürüst çobanın ölmesine sebep oldu. Ur-Nammu, dürüst çobanın ölmesine sebep oldu; dürüst çobanın ölmesine sebep oldu. Çünkü Tanrı An kutsal sözlerini tamamen değiştirdi. (...) Enlil, karar verdiği kaderi tamamen değiştirdi. Ninmah onun (Ur-Nammu) için bir ağıt (yakmaya) başladı. Enki, Eridug’un büyük kapısını kapattı. Nudimmud odasına çekilip hiçbir şey yemeden yattı. Nanna onun (Nudimmud’un) başucunda Tanrı An’ın sözlerini (duyunca) kaşlarını çatı. Utu, gökyüzünde açığa çıkmadı (güneş doğmadı) ve gökyüzü hüznüydü. Anne, oğlundan dolayı bedbahttı, kralın annesi kutsal Ninsun’un, Ur-Nammu’nun değiştirilen kaderinden dolayı “Kalbim” (diyerek) ağlıyordu. (Değişen kader) dürüst çobanı öldürdü, o (Ninsun) eğlencelerin düzenlendiği geniş meydana acı içerisinde ağlıyordu. Mutlulukları (devamlı olan) insanlara tatlı uyku gelmedi, zamanlarını göçüp giden dürüst çoban için söyledikleri ağıtlarla geçirdiler. Enlil’in verdiği emirden artık geri dönüş yoktu, sevgili adamları (Ur-Nammu’nun askerleri) bilgelerini kaybettiler, Ur-Nammu ne kadar merhametsizce terkedilmişti, kırık bir çömlek gibi. O artık yok, onun (sesi) artık bize ulaşmıyor, Ur-Nammu: “Eyvah, bana ne oldu”. Ninsun’un oğlu Ur-Nammu olgunluk çağında Aralı’ye, (ölüler ülkesine) getirildi. Krala eşlik eden askerler gözyaşları döktü (sanki) onların Dilmun kadar yabancı olan bir yerde kayıkları batmıştı.”¹¹

Ur-Nammu'nun ölümünden sonra halka okunması için şiir gibi belirli bir ölçü içerisinde ve tekrarlanan bölümlerle yazılmış olan bu metin, bir ilahi olarak tanımlanmıştır. Metnin ilk bölümü Ur-Nammu'nun ölümüyle şehrindeki insanların üzüntüsünün tasvirine ayrılmış sonrasında Kralın kaderini Tanrı Enlil'in değiştirmesi ile ölümünün gerçekleştiği anlatılmıştır. Ur-Nammu'nun ölümü diğer tanrılar tarafından ıstırap ile karşılanmış fakat Tanrı Enlil'in verdiği karara karşı gelinememiş ve bu karardan geri dönüşün olmadığı metinde belirtilmiştir. Mezopotamya'da ölümden sonrası hakkında bilgi veren ender anlatılardan olan metin, sıradan bir insanın yaşayabileceği diğer dünya betimlemesi yapmayıp tanrısal özellikleri olan kralın yolculuğunu mitos tarzında anlatmıştır. Ur-Nammu ölümünden sonra Aralı olarak isimlendirilen, tanrıların ve ölümlerin bulunduğu bir yere gitmiştir. Mezopotamya inançlarında tüm insanların ölümden sonra Aralı'ya gidip gitmediğini bilmememize rağmen Kral Ur-Nammu, Aralı'ya ulaşmış ve tanrılara hediyeler sunmaya başlamıştır.

"(Ur-Nammu) yeraltı dünyasının yedi büyük kapıcısına hediyeler sundu. Ölmüş olan ünlü krallar ve ölü arınma rahipleri, Lumah rahipleri, Nindigir rahibeleri kralın gelişini insanlara duyurdu, yeraltı dünyasından bir uğultu yükseldi. İnsanlara Ur-Nammu'nun gelişini duyurduklarında yeraltı dünyasında bir uğultu yükseldi. Kral birçok boğa ve koyun kurban verdi. Ur-Nammu, insanları büyük bir ziyafete davet etti. Yeraltı dünyasının yemekleri acı, suyu da tuzlu idi. Dürüst çoban yeraltı dünyasının usullerini iyi biliyordu. Bu yüzden kral yeraltı dünyasının hediyelerini sundu. Ur-Nammu getirebildiği kadar kusursuz boğalar, kusursuz keçi yavruları ve yağlı koyunları yeraltı dünyasının hediyeleri olarak sundu. Çoban Ur-Nammu, yeraltı dünyasının Enlil'i Nergal'e sarayında asa, geniş yay, ok kılıfı, ok ve çok güzel bir hançer ile sırtta taşınacak renkli deri bir çanta sundu. Çoban Ur-Nammu, yeraltı dünyasının kralı Gilgameş sarayında mızrak, eğer kancası için deri çanta, cennet aslanı başlı imitum asası, yere dayanan kalkan, bir

kahraman silahı ve savaş baltası ile Ereşkigala'nın sevdiği bir alet sundu. (...) Kral yeraltı dünyasının hediyelerini düzenli bir şekilde sunduktan sonra, Ur-Nammu yeraltı dünyasının hediyelerini düzenli bir şekilde sunduktan sonra, Ur-Nammu'yu yeraltı dünyasının büyük kürsüsüne oturtular ve ona yeraltı dünyasında bir ikametgah kurdular. Ereşkigala'nın komutasında silahla öldürülen bütün askerler ve suçlu bulunan bütün adamlar kralın emrine verildi. Ur-Nammu ve Gilgameş, Ur-Nammu'nun sevgili kardeşi, yeraltı dünyasının kararları verecek ve yeraltı dünyasının kararlarını açıklayacak.”¹²

Ur-Nammu'nun ölümü ile diğer dünyada yaşadıklarının konu edildiği bu ilahi, yazım üslubu açısından Mezopotamya mitoslarına benzerlik göstermesine rağmen yazım amacının Mezopotamya toplumlarına diğer dünya hakkında bilgi vermek olduğu düşünülmektedir. Mezopotamya'da kozmoloji ve ölümden sonrası ile ilgili mitolojik anlatımlar, ruhban sınıfı mensupları tarafından inanların akıl erdiremediği bu olayları açıklamak amacıyla kullanılmıştır. Ur-Nammu'ya atfedilen bu ilahide ise yeraltı dünyasının usullerini çok iyi bilen kralın yaşarken de bir kahraman olan Gilgameş gibi yeraltı dünyasında kahramanlaşması konu edilmiştir. Ur-Nammu, bir kral olarak geldiği yeraltı dünyasında karar veren bir kahramana dönüşürken cömertliğini kullanmış ve yeraltı dünyasının önde gelenlerine hediyeler sunarak yükselmiş ve tanrılar arasında kendisine yer bulmuştur. Bu anlatının bir diğer etkili yönü ölen kralların yaptıklarının yaşayan krallara örnek olması olup metin, tanrılara gereken hizmeti yapan dindar kralların yeraltı dünyasına gittiklerinde saygı göreceğini açıklamaktadır. Ayrıca Mezopotamya'daki bu tarz ilahiler krallara öğüt vermenin yanı sıra halkın şehre olan aidiyeti pekiştirmek, krallar üzerinden krallığı kutsallaştırmak, dini açıdan değer kazanmış şahsiyetler oluşturmak, yönetilenlerin krallığa baş eğmesini sağlamak amaçlarını da taşımaktadır. Mezopotamya'da yenilmez varlıkları yendiğine, ölümsüzlüğü bulduğuna ve tanrısal özellikler kazandığına dair anlatılarla kahramanlaştırılan krallar bulunduğu gibi diğer

krallarla girdiği mücadeleyi kazanarak mitoslarda kahramanlaşan krallar da vardır.

“Parlayan ovada yükselen kerpiç binaları ile yerden göğe yüksen Kulab şehrinin, adı gökkuşağı olan Uruk, tüm renkleriyle parlayarak göğe ulaşıyor, gökte hilal gibi duruyor, büyük ilahî güçler asalet kattı “Kutsal Dağ” (Uruk’a), uğurlu bir günde kuruldu. Ay gibi ülkeye aydınlık veriyor, güneş gibi ülkenin üzerinde parlıyor, buzağı doğuran sahar-ineği gibi verimli (olan) Uruk’un ismi yabancı ülkelere ulaştı, parlak ışığı, işlenmiş gümüş gibi, Aratta’yı giysi gibi sardı, keten gibi kuşattı. O zamanda “gün” rahip-kral, “gece” kraldı ve “Güneş Tanrısı” (Utu) ilahtı. Aratta kralının veziri Ansigaria’ydı, Kulab Kralı Enmerkar’ın veziri, Namenatuma’ydı. (...) Uruk kralı ve Kulab kralı (olan) Enmerkar ile Aratta Kralı Ensuhkesdana bir yarış (adamin) yaparak (Ensuhkesdana) Uruk ile ilgili bir haber gönderdi: “O bana itaat etsin, boyun eğsin, (eğer) bana itaat ederse, (gerçekten) itaat ettiği zaman; o, Egara Tapınağı’nda İnana ile yaşayabilir.” (...) Ulak, bir dağ keçisi kadar çevikti, şahin gibi uçardı, o gün doğumunda ayrıldı, alaca karanlıkta geri dönmüştür. Gün doğumunda kuşlar gibi ova, bayır aştı, gece dağların iç kısımlarında kendini gizledi. (...) Sarayda, kutsal gipar-odasında kralın huzuruna çıktı: “Aratta Kralı Ensuhkesdana, beni size gönderdi ve dedi ki: “O (Enmerkar) bana itaat etsin, boyun eğsin”¹³

Enmerkar ile Ensuhkesdana arasındaki mücadeleyi konu edinen mitos iki kral arasındaki iddialaşmayı anlatması açısından Mezopotamya’daki kral mitosları arasında önemli bir yere sahiptir. Mitos, yeri ve var olup olmadığı tam olarak bilinmeyen Aratta şehri krallığı ile Uruk arasındaki hakimiyet mücadelesi üzerine kurgulanmıştır. Bu kurgulama, Uruk kentini ve Kral Enmerkar’ı anlatının merkezinde bulundurduğundan mitos, öncelikle kentin yüceltilmiş bir tasviri ile başlamıştır. Sonrasında Aratta Kralı Ensuhkesdana Uruk’a bir elçi gönderdiği ve itaat etmelerini istediği belirtilmiştir. İnsanüstü pek çok ögenin yer aldığı bu anlatının

tarıhsel temelleri, Güney Mezopotamya'nın bataklıklarının hızla kurutulup yeni şehirler ortaya çıkmasıyla ilk ve en gelişmiş kent olan Uruk'a karşı hakimiyet mücadelesi veren şehirlerin varlığında aranmalıdır. Bu şehirler, tarımın yaygınlaşması ile oldukça kısa sürede Fırat ve Dicle'nin kenarındaki küçük yerleşimlerin büyümesi ya da bereketli tarım alanlarının merkezindeki bölgelere yerleşmesiyle oluşurken daha önceden denenmiş ve başarılı olduğu görülmüş olan Uruk sistemini küçük değişikliklerle kendi bünyelerine kopyalamışlardır. Böylece benzer yaşam tarzına ve buna bağlı olarak kültüre sahip, ortak bir dili konuşan fakat farklı kralların yönetimindeki şehirler arasında savaşlar başlamıştır. Bu savaşlarda şehir halkının motivasyonunu sağlamak için bir taraftan tanrıların güçleri kullanılırken diğer taraftan şehri için savaşan krallar kahramanlaştırılmıştır. Böyle bir kahraman olan Enmerkar, mitosun devamında, şehrinin ve kendisinin itaat etmesini isteyen Aratta Kralı Ensuhkesdana karşı bilgeliğini kullanarak bir çözüm üretmeye çalışmıştır.

"(Enmerkar), kil tablet gibi (Aratta kralının sözlerini) yoğurdu, kil tablet okur gibi düşündü, tarttı. (Enmerkar ulağına dedi ki) "O, (Ensuhkesdana) İnana ile lapis lazuli sarayında (Ezagina) yaşayabilir. Ben, İnana gökten yere indiğinde onunla yaşıyorum (...) Doğduğu şehirden (ayrılmaz İnana), (Uruk gibi) iyi bir şehir inşa edilmedi. İnana, Uruk'a yerleşti ve Aratta'ya gelince bununla ne ilgisi var? İnana, kerpiç Kulab'da yaşıyor, kutsal güçlerin dağı ne yapabilir? (...) Enmerkar'ın ulağı, Ensuhkesdana'nın kutsal Gipar sarayındaki en kutsal yere girdi ve (ona) yaklaştı (Enmerkar'ın sözlerini götürdü). Ensuhkesdana bir cevap aradı, Gipar sarayındakileri topladı ve onlara danıştı. "Ona ne diyeceğim? Ona ne diyeceğim? Uruk kralına, Kulab kralına, ne diyeceğim? Onun boğası benim boğamla vuruştı, Uruk'un boğası kazandı. Onun adamı adamımla kapıştı, Uruk'un adamı güçlü çıktı. Savaşçısı savaşçımınla savaştı, Uruk'un savaşçısı kazandı." Oradakiler (Ensuhkesdana'ya) cevap verdi: "Uruk (kralına) ilk haber gönderen, Enmerkar'a ken-

*dini öven sözler söyledin, Enmerkar'ı yola getiremezsin, sen yola gelmelisin, sakın ol!" (...) Ensuhkesdana "şehirim yok olup ben de altında kalmış (kırık) çömlek olacak olsam bile, Uruk kralına asla boyun eğmem" dedi."*¹⁴

Mitosun bu kısmı Ensuhkesdana'nın Enmerkar'ın verdiği cevap karşısında çaresiz kaldığına ve danıştığı saray halkının ise onu yaptığı yanlışlığın bedelini ödemesi için yalnız bıraktığına dair anlatımla başlamıştır. Sonrasında Ensuhkesdana, Uruk kentinin ve kralı Enmerkar'ın birçok konuda kendisine galip gelmesine rağmen boyun eğmeyeceğini anlatmasıyla devam etmiştir. Uruk kentini dürüst bir mücadele ile yenemeyeceğini anlatan Ensuhkesdana, hileye başvurmaya karar vermiş ve Hamazu yıkıldığında Aratta'ya sığınan hünerli bir büyücüyü Uruk kentine büyü yapması için görevlendirmiştir.

*"O gün (olduğunda) büyücü felaket getirdi, ağıl ve ahırda ses seda kesildi, ineklerin sütü çekilmişti, yavruları karanlıkta kalmıştı, yavruları açtı, açlıktan inliyordu. Keçilerin sütü çekilmişti, (yavruları karanlıkta kalmıştı), oğlaklar ve keçiler aç kaldı. (...) Sığirtmacı, sopasını düşürdü, olanları görünce hayretler içinde kaldı. Çoban, değneğini kenara koydu, üzgündü, ağlamaya başladı. Çoban çocuk artık ağıla, ahıra girmedi, başka bir yola gitti. Süt satanlar sokakta bağıramaz oldu, başka bir yola gitti. Nisaba'nın sığirtmacı ve çobanı, aynı ananın çocukları, ağılda, ahırda beraber büyümüşlerdi, ilkinin adı Masgula, diğerinin adı Ur-Edina. Gün doğumuna açılan büyük şehir kapısında, ülkenin gözbebeğinde, toprağa diz çöküp gökyüzündeki Güneş Tanrı-sına yardım için yakardılar: "Arattalı mas-mas büyücüsü, çiftliğimize girdi, ağılda onun yüzünden hayvanlar süt vermiyor, yavruları bile aç kaldı. Ağılda ve ahırda kötü ve yasadık bir şey yaptı, tereyağı ve süt az bulunuyor, o (felaket) getirdi, bizi perişan etti."*¹⁵

Mezopotamya mitoslarında en sık karşılaşılan anlatılardan biri olan felaketler genelde tanrıların insanlara kızması ya da insan-

ların tanrıların isteklerini yerine getirmemesi üzerine verilen cezalar olarak karşımıza çıkarken Enmerkar ile Ensuhkesdana olarak isimlendirilen bu mitosta felaket büyü ile gerçekleşmiştir. Mezopotamya'da dinin, bilimin ve tıbbın bir parçası olarak görülen büyü zamanla mitolojik inanışın üzerine kurulu bir yaşam felsefesi haline gelmiştir. İnananlar için telkin noktasında bir psikolojik beklenti ve inancın gerçekleşmesi açısından değer taşıyan büyü, Mezopotamya'da iyi ve kötü amaçlar için bin yıllarca kullanılmıştır. Mezopotamya'da ruhban sınıfında bulunmalarına rağmen tapınak görevlileri kadar toplumsal saygınlığa sahip olmayan büyücüler ve kahinler ihtimalle usta çıracak yöntemi ile yetişmekteydi. Mitosta, Uruk kentine yapılan bir büyü'nün neticesinde kentteki hayvanların sütten kesilmeleri ve insanların bu felaket karşısındaki çaresizliği anlatılırken dönem insanların hayatlarının tarımdan ve hayvanlardan elde edilen ürünlere ne kadar bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Mezopotamya metinlerinde tanrılara bolluk ve bereket için adaklar adanmasına, sel ve kuraklık gibi doğa olaylarının yaşanmaması için dua edilmesine, hastalıkların iyileşmesi için yalvarılmasına sıklıkla rastlanmasına rağmen mitosta yapılan bu kötü büyü'nün ortadan kalkması için büyü'yü bozacak birinin yardımına başvurulduğu anlatılmaktadır. Bu noktada insanların yaşadığı bu felaketten kurtuluş Uruk kentinin kralı olan ve başarıları ile kahramanlaşan Enmerkar'dan gelmiş ve Kral büyü'nün bozulması ve büyücünün defedilmesi için bilge bir kadın olan Sağburu'yu çağırtmış ya da görevlendirmiştir.

“(Mas-mas büyücüsü) Tanrılar An ve Enlil'in kaderini belirlediği şehre yöneldi, Bilge Kadın Sağburu (ile mas-mas büyücüsü) karşılaştı. İkisi de nehre balçık attı, mas-mas büyücüsü, büyük bir sazan çıkardı, Bilge Kadın Sağburu, bir kartal çıkardı, kartal sazani kaptı ve dağlara uçtu. İkinci kez nehre balçık attılar, mas-mas büyücüsü, bir koyun ve kuzu çıkardı, Bilge Kadın Sağburu, bir kurt çıkardı, kurt, koyun ve kuzuyu kaptı ve çöle kaçtı. Üçüncü kez nehre balçık attılar, mas-mas büyücüsü, bir inek ve buzağı çıkardı, Bilge Kadın Sağburu, bir aslan çıkardı, aslan, ineği ve buzağını

kaptı ve büyük kamış ormanına götürdü. (...) Mas-mas büyücüsünün yüzü karardı, aklı karıştı, Bilge Kadın Sağburu ona dedi ki: "Mas-mas büyücüsü, büyüde çok ustasın; fakat senin (iyi) duyguların nerede (neden akıl erdiremedin)? Tanrıça Nisaba'nın şehri, An ve Enlil'in kaderini belirlediği şehir, kadim şehre, Tanrıça Ninlil'in çok sevdiği şehir olan Eres'e nasıl gitmeyi ve büyücülük yapmayı düşünürsün?" Mas-mas büyücüsü "Oraya bütün bunları bilmeden gittim, büyüklüğünüzü kabul ediyorum, acımasız olmayın bana" diye cevap verdi. (...) Ensuhkesdana bu olayı duyunca, Enmerkar'a (haber gönderdi ve) dedi ki: "İnana'nın sevgili-si sensin, sensin yüce olansın, İnana kutsal kucağı için seni seçmiş, sen onun sevdiğisin, batıdan doğuya kadar büyük kral sensin, ben senden sonra geliyorum. Doğuştan dengin değilim, büyük kardeşim sensin, sonsuza dek benden yücesin" (Böylece) Enmerkar ve Ensuhkesdana arasındaki boy ölçüşmede (adamin'de), Enmerkar üstün geldi, Tanrıça Nisaba'ya övgüler olsun!"¹⁶

Mitos'un son bölümü büyücü ile bilge bir kadın olarak tanımlanan Sağburu'nun karşılaşmasına ve Sağburu'nun yani Enmerkar'ın üstünlüğünün ortaya çıkmasına ayrılmıştır. Metinde kötü tarafı temsil eden büyücünün aksine Sağburu bir büyücü olarak tanımlanmamış bunun yerine sihirli güçleri olan bilge bir kadın olarak tasvir edilmiştir. Bu durum mitosun temel kurgusu olan iyi ile kötü arasındaki mücadelede anlatının kahramanı ve yüceltilen kişisi olan Uruk Kralı Enmerkar ile onunla birlikte olan Sağburu'yu iyi taraf olarak gösterme amacını taşımaktadır. Büyücü ile Sağburu'nun nehrin iki yakasında karşı karşıya gelecek maharetlerini göstermesi ve her seferde Sağburu'nun üstün çıkması üzerine büyücü kaybettiğini kabul etmiştir. Bu kabulle-niştikten sonra Sağburu, "Mas-mas büyücüsü, büyüde çok ustasın; ama senin (iyi) duyguların (erdemlerin) nerede?" demiş, onun büyü yapmada başarılı olmasına rağmen dindar bir kişi olmadığını, tanrılara karşı geldiğini vurgulamıştır. İki kral arasında başlayan mücadelede Sağburu'nun büyücüyü yenip iyiliğin kötülüğe

galip gelmesiyle bu tür mitosların amaçlarından biri olan iyi olmanın erdemli bir davranış olduğu ve tanrıların nezdinde daha değerli görüldüğü öğüdü insanlara ulaştırılmıştır. Mitosun insanlara ulaştırmayı amaçladığı bir başka mesaj ise kahraman olan bir kralın hile ve büyü ile başarılı olmayı kendisi için bir yol olarak belirlememesi gerektiği ancak dürüst, dindar ve erdemli olmanın gerçek yüceliği getireceğine dair anlatımdır. Metinde Aratta Kralı Ensuhkesdana, Uruk kentine yokluk ve yıkım getirerek amacına ulaşmayı isterken; Uruk Kralı Enmerkar, gücünün ve aklının birleşimi olan bilgeliğini kullanarak başarıya ulaşan bir kahraman olarak tasvir edilmiştir.

Uruk'un kahraman kralları olan Lugalbanda, Gilgamiş ve Enmerkar'ın diğer krallara verilmeyen bir şöhreti hak ederek kahramanlaştırılmasında Uruk kentinin surlarını yaptırmış ya da onartırmış olması da bulunmaktadır. Kral listelerinde Enmerkar için "Mes-kiag-gasher'in oğlu En-me(r)-kar Uruk kralı, Uruk kentini inşa ettiren, kral oldu ve 420 yıl hüküm sürdü" ifadesi bulunmakta; Gilgamiş mitosunda ise "(Gilgamiş), Uruk kentinin duvarlarını (surlarını) inşa ettirdi" denilmektedir. Uruk kentinin koruma duvarlarının ilk kez hangi kral tarafından yaptırıldığını bilmememize rağmen komşu şehirler ile çölden gelen yağmacıların yaptığı ve şehir ahalisini mağdur eden saldırıları engelleyen bu kralların halkın gözünde kahraman seviyesine yükseltilmiş olması kabul edilebilir görülmektedir. Mezopotamya mitoslarında kahramanlaştırılan Enmerkar, Gilgamiş ve Lugalbanda gibi krallar metinlerde kişi veya kral işareti yerine tanrı işareti kullanılarak yazılması onların insan olmanın ötesinde kahramanlaştırılmış olduğunun göstergesidir. Mezopotamya'nın kahraman kralları bu medeniyetin ilk dönemlerine ait olup Akad döneminin güçlü kralları tanrılaşmış Asur ve Babil kralları ise en güçlü tanrının temsilcisi haline dönüşmüştür.

Mezopotamya'da şehir ile başlayıp devlet ile devam eden yönetim anlayışında değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Değişimler, her dönem zamanın getirdiği yeniliklere uyum sağlamak amacıyla sisteminin tekrar ve tekrar revize edilmesi iken dönüşüm daha ani ve kalıcı düzenlemeler şeklinde gerçekleşmiştir.

Mezopotamya'daki ilk büyük dönüşüm, insanlık tarihinin de en kalıcı şekillenişini oluşturan tarım toplumuna geçiş aşaması olmuştur. Tarım toplumuna geçişin sosyal dinamikleri günümüzün toplumsal değerlerini oluşturduğu gibi insanoğlunun en kalıcı üretim biçiminin dönüşümünü beraberinde getirmiştir. Tarımsal üretimin devamlılığını yaşamın temel amacı olarak benimseyen insan toplulukları için düzenli ve planlı bir üretim tarzı olan tarımın yapılabilmesi örgütlü toplumun varlığını gerektirmiştir. İnsanlığın ilk örgütlü toplumları ise bir emredenlerden bir de emir alanlardan oluşan iki grubun ortak menfaatleri üzerinde anlaşarak bir arada yaşaması ile oluşmuştur. Bu toplumsal düzende tarımı idare eden ve bilge kişiler konumunda bulunanlar ile emeğini kiralayarak yaşamını idare ettirenler aynı şehirde planlı bir hayatı paylaşmıştır.

Mezopotamya'daki planlı şehir hayatının ortaya çıkışıyla şehirler, en örgütlü sınıf olan ruhban sınıfı mensuplarının idaresinde bir süre kaldıktan sonra şehirlerin yönetimini askeri güce sahip krallar devralmıştır. İkinci büyük dönüşüm olarak düşünülen bu iktidar değişiminin temelinde şehir mekanizmasının düzenin yanı sıra güvenliğe ihtiyaç duyması yer almaktadır. Bu dönüşüm ile yönetici olan ruhban sınıfı mensuplarının yerine sorgusuz emretme gücüne sahip krallar ortaya çıkmıştır. Sorgulanmazlığı, tanrıların yeryüzündeki en büyük rahibi olmasından kaynaklanan krallar, Mezopotamya'da bölgesel devletlerin kuruluşuna kadar birbiri ile sürekli savaşarak üstünlüklerini diğer toplumlara kabul ettirmek istemişlerdir.

Aynı dili konuşan ve benzer kültürün temsilcileri olan Sümer toplumunun kralları arasındaki savaşlar devam ederken şehirlerde oluşan tarımsal hayatın getirdiği işgücü ihtiyacından dolayı çölde yaşayan Semitik kökenli küçük gruplar yavaş yavaş şehirlere yerleşmeye başlamış, şehir yöneticileri ise ilave işgücü sağlayan bu insanların gelişine kayıtsız kalmıştır. Farklı bir kültüre sahip Semitik insanların şehirlerde yaşamaya başlamasıyla Mezopotamya'da yeni bir dönüşüm meydana gelmiş ilk dönemlerde toplumun alt seviyelerinde yer aldığı düşünülen bu Sami topluluklarından Şargon ve Naram-sin gibi krallar ortaya çıkmıştır. Bu krallar da öncekiler gibi tanrısal gücü kendileri için bir meşrulaştırma aracı olarak kullanmış olmalarının yanı sıra kendilerini tanrılara bağlamış ve hatta tanrılaşmıştır. Mezopotamya'daki bir diğer büyük dönüşümlerden bir olan tanrı – kral anlayışının temelinde ruhban sınıfının kralın üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak, Semitik toplumun daha zor sağlanan itaatini temin etmek ve etnik açıdan farklılaşan insanları bir arada tutmak amaçları yer almaktadır. Akad kralları ile başlayan bu anlayış Mısır'da olduğu gibi bir gelenek halini almamış sadece iddiasına karşı çıkılamaz birkaç kralın dönemi ile sınırlı kalmıştır. Bu durumun temel nedenin ise tanrı – kral anlayışının toplumda bir karşılık bulmamış olmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir.

İktidarlarını tanrısal kaynaklara bağlamayı bir yönetim anlayışı haline getirmiş olan Mezopotamya kralları önceki dönemlerde yaşamış güçlü kralları mitoslarda kahramanlaştırıp krallık kurumunun dini temellerini sağlamlaştırmışlardır. Özellikle Uruk kentinin Sümer kökenli kralları olan Gilgameş, Lugalbanda ve Enmerkar gibi krallara ait mitoslarda Sümer inancına atıfta bulunularak yönetilenlerin dini duygularını etkileyip krallığın kutsallığını yüceltmek amacı bariz şekilde ortaya çıkmaktadır.

Sümer ülkesinin güçlü kralları olan Gilgameş, Lugalbanda ve Enmerkar kahramanlaşırken Akad ülkesinin güçlü kralları olan Şargon ve Naram-sin tanrılaşmıştır. Bu iki toplum arasındaki bu değişim onların etnik yapılarına bağlı olarak değişen kültür ile

alakalıyken Asur ve Babil döneminde kralların tanrı naibi olarak kalması da bu toplumların kültür ve krallığı kabullenişinden kaynaklanmıştır. İhtimalle Mezopotamya'daki yönetim anlayışında yaşanan en büyük dönüşüm, önceki dönemlere kıyasla daha büyük devletleri idare eden Asur ve Babil krallarının tanrılık iddiasında bulunmak yerine yücelterek tekleştirdikleri tanrının naibi olmalarıdır. Asur ve Babil krallık anlayışındaki bu büyük değişimin temelinde, tanrılaşan kralın başarısı dönemi ile sınırlı kalırken öne çıkarılan tanrıya naip olan tüm kralların ise gücü eşit şekilde paylaşmış olması bulunmaktadır. Ayrıca Asur ve Babil krallıklarında devlet mekanizmasının gelişmiş olması ve önceki kralların güçlerini ruhban sınıfı mensupları ile paylaşırken bu kralların sahip olduğu ve emrinde çalışan bağımsız bir bürokrasi sınıfının varlığı da önemli bir etkidir.

Mezopotamya'nın hem tanrı hem de kahraman olan son büyük kralı ise III. Alexander ya da daha bilinen ismiyle Büyük İskender olmuştur. Mezopotamya'da doğmamış olmasına rağmen "Asya Kralı" olan, Babil kentini kendisine başkent yapan, Tanrılar Zeus ve Amon'un oğlu unvanlarına sahip Büyük İskender, hayatı ile mitolojik bir kahraman haline gelmiştir.

Liderler

- 1 Toplumsal liderliğin oluşumu ve liderlik tanımlamaları için, Sadler, Philip Sadler (2003). *Leadership*. Kogan Page. 5 – 15.; Rost, J. C. (1993). *Leadership for the Twenty-first Century*. Greenwood Publishing. 6 – 8. Liderlik kavramının gelişimi ve teorileri için, McFarland, A. S. (1969). *Power and Leadership in Pluralist Systems*. Stanford University Press. 154 – 176.
- 2 Maryanski, A., Machalek, R., & Turner, J. H. (2015). *Handbook on Evolution and Society: Toward an Evolutionary Social Science*. Routledge. 577.; Bender, Barbara (1978). "Gatherer-hunter to Farmer: A Social Perspective" *World Archaeology*, 10 / 2, 204 – 222.
- 3 Lee, J. A. (1977). "Leader Power for Managing Change" *Academy of Management Review*, 2 / 1, 73 – 80.; Frangipane, Marcella (2007). "Different Types of Egalitarian Societies and the Development of Inequality in Early Mesopotamia" *World Archaeology*, 39 / 2, 151-176.; Plog, S. & Braun, D. P. (1984). "Some Issues in the Archaeology of "Tribal" Social Systems" *American Antiquity*, 49 / 3, 619 – 625.; Saitta, D. J. (1983). "On the Evolution of "Tribal" Social Networks" *American Antiquity*, 48 / 4, 820 – 824.
- 4 Schmidt, Klaus (2007). *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 102 – 148.; Dietric, Olivier & Notroff, Jens (2015). *A Sanctuary, or so Fair a House? In Defense of an Archaeology of Cult at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe*. 75 – 87, (Ed. Nicola Laneri) *Defining The Sacred*. Oxbow Books. Göbeklitepe'nin inşa edildiği dönemdeki sosyal yapı için, Özdöl, Serap (2011). "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26 / 1, 173 – 199.; Acemoglu, Daron & Robinson, James (2009). "Foundations of Societal Inequality" *Science*, 326 / 5953, 678 – 679. Banning, E. B. (2001). "So Fair a House Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of the Near East" *Current Anthropology*, 52 / 5 639 – 640. Kuzey Mezopotamya'daki dini merkezlerin varlığı için, Kornienko, T. V. (2009). "Notes on the Cult Buildings of Northern Mesopotamia in the Aceramic Neolithic Period" *Journal of Near Eastern Studies*, 68 / 2, 81 – 102.;

- 5 Mellaart, James (1967) *Çatalhöyük*. Thames & Hudson.; Mellaart, James (1988). *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 75 – 76.; Akurgal, Ekrem (1998). *Anadolu Kültür Tarihi*. Tübitak. 5 – 8.; Barber, E. J. W. (2010). "Yet More Evidence from Çatalhöyük" *American Journal of Archaeology*, 114 / 2, 343 – 345.
- 6 Çatalhöyük ve tarıma geçiş evresindeki diğer yerleşmeler için, Akkermans, P. M. M. G. & Schwartz, G. M. (2003). *The Archaeology of Syria. From Complex to Early Urban Societies (c. 16,000–300 BC)*. Cambridge University Press. 102 – 105.; Matthews, Roger (2003). *The Archaeology of Mesopotamia: Theories and Approaches*. Routledge. 35 – 47.; Meskell, Lynn (2008). "The Nature of the Beast: Curating Animals and Ancestors at Çatalhöyük" *World Archaeology*, 40 / 3, 373 – 389. Çatalhöyük ve dönemindeki yerleşimlerin tarıma geçişi ile değişen sosyal ve ekonomik yapı için, Mithen, Steven (2007). *Did Farming Arise from a Misapplication of Social Intelligence?* 362 – 366, (Ed. Nathan Emery, Nicola Clayton & Chris Frith). *Social Intelligence: from Brain to Culture*. Oxford University Press.; Simmons, A. H. (2007). *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*. University of Arizona Press. 184 – 225.; Hodder, Ian (2005). "Socialization and Feasting at Çatalhöyük: A Response to Adams" *American Antiquity*, 70 / 1, 189 – 191.
- 7 Mumford, Lewis (2007). *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. Ayrıntı Yayınları. 119 – 120.; Natuf Kültürü hakkında daha geniş bilgi için, Maisels, C. K. (1993). *The Near East: Archaeology in the Cradle of Civilization*. Routledge. 52 – 103.; Boyd, Brian (2006). "On "Sedentism" in the Later Epipalaeolithic (Natufian) Levant" *World Archaeology*, 38 / 2, 164 – 178.; Bittel, Kurt (1945). *Ön Asya, Tarih Öncesi Çağları Mısır, Filistin, Suriye*. (Çev. Halet Çambel). İstanbul Üniversitesi Yayınları. 63.; Kuijt, Ian & Goodale, Nathan (2009). "Daily Practice and the Organization of Space at the Dawn of Agriculture: A Case Study from the Near East". *American Antiquity*, 74 / 3, 403 – 422.; Childe, V. G. (1971). *Doğu'nun Prehistoryası*. (Çev. Şevket Aziz Kansu). Türk Tarih Kurumu Basımevi. 32 – 39.; Kuijt, Ian (2004). "Pre-Pottery Neolithic A and Late Natufian at 'Iraq ed-Dubb, Jordan" *Journal of Field Archaeology*, 29 / 3 - 4, 291 – 308.
- 8 Buzul çağıının sona ermesi ile ilgili tartışmalar için; Zebrowski, Ernest (2011). *Curiosity Guides: Global Climate Change*. Charles-

- bridge Publishing.; 90 – 91.; Sauer, C. O (1957). "The End of the Ice Age and Its Witnesses" *Geographical Review*, 47 / 1, 29 – 43.
- 9 Belfer-Cohen, A. & Goring-Morris, A. N. (2011). "Becoming Farmers: the Inside Story" *Current Anthropology*, 52 / 4, 209 – 220.; Akkermans, P. M. M. G. & Schwartz, G. M. (2003). *The Archaeology of Syria. From Complex to Early Urban Societies (C. 16,000–300 BC)*. Cambridge University Press. 43 – 87.; Rosen, A. M. & Rivera-Collazo, I. (2012). "Climate Change, Adaptive Cycles, and the Persistence of Foraging Economies During the Late Pleistocene/Holocene Transition in the Levant" *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109 / 10, 3640-3645.; Esin, Ufuk (1979). İlk Üretimçiliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa (M.Ö. 10.500 – 7000). İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları. 33 – 40.; Zeder, M. A. (2011). "The Origins of Agriculture in the Near East" *Current Anthropology*, 52 / 4, 221 – 235.
- 10 Mellaart, James (1988). *Yakındoğu'nun En Eski Uygarlıkları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 13.; Simmons, A. H. (2007). *The Neolithic Revolution in the Near East: Transforming the Human Landscape*. University of Arizona Press. 3 – 43.; Putterman, Louis (2008). "Agriculture, Diffusion and Development: Ripple Effects of the Neolithic Revolution" *Economica*, 75 / 300, 729 – 748.
- 11 Nissen, H. J. (2004). Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000). Arkeoloji Sanat Yayınları. 42 – 45.; Kenyon, K. M. (1951). "Some Notes on the History of Jericho in the Second Millennium BC." *Palestine Exploration Quarterly*, 83 / 2, 101 – 138.; Roaf, Michael (1996). Mezopotamya ve Eski Yakındoğu. (Çev. Zülal Kılıç). İletişim Yayınları. 31.; McC Adams, Robert (2007). *The Evolution of Urban Society*. Aldine Transaction. 38 – 39.
- 12 Saran, Nephan (1992). *Antropoloji*. İnkılap Yayınları. 215 – 216.; Mellaart, James (1975). *The Neolithic of the Near East*. Thames and Hudson. 50.; Issar, A. S. & Zohar, Mattanyah (2007). *Climate Change: Environment and History of the Near East*. Springer. 57 – 59.; Wenke, R. J. & Olszewski, D. J. (2007). *Patterns in Prehistory: Humankind's First Three Million Years*. Oxford University Press. 256 – 258.
- 13 Chadwick, Robert (2005). *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*. Equinox Publishing. 23 – 26.; Gabriel, R. A. (2007). *Soldiers' Lives Through History - The Ancient World*. Greenwood Publishing. 5 – 7.; Goring-Morris, A. N. & Belfer-Cohen, A.

- (2008). *A Roof Over One's Head: Developments in Near Eastern Residential Architecture Across the Epipalaeolithic – Neolithic Transition*. 274 – 277, (Ed. Bocquet-Appel, Jean-Pierre, Ofer Bar-Yosef). *The Neolithic Demographic Transition and its Consequences*. Springer.
- 14 Rothman, M. S. (2001). *The Local and the Regional: An Introduction*. 5 – 13, (Ed. M. S. Rothman) *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-cultural Interactions in the Era of State Formation*. James Currey Publishers.; Gruber, J. W. (1948). "Irrigation and Land Use in Ancient Mesopotamia" *Agricultural History*, 22 /2, 69 – 77.; Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*. Arkeoloji Sanat Yayınları. 24 – 32.; Postgate, J. N. (2015). *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*. Routledge. 74 – 79.
- 15 Şehirlerin kuruluşu ile ilgili teoriler için, Liverani, Mario (2006). *Uruk: The First City*. Equinox Publishing.; Van de Mieroop, Marc (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Clarendon Press. 23 – 32.; Childe, V. G. (1952). "The Birth of Civilisation" *Past & Present*, 2, 1 – 10.; Speiser, E. A. (1930). *Mesopotamian Origins: The Basic Population of the Near East*. University of Pennsylvania Press. 59 – 85. Tarım ile şehirleşme arasındaki ilişkiler hakkındaki teoriler için, Mazoyer, Marcel & Roudart, Laurence (2006). *A History of World Agriculture: from the Neolithic Age to the Current Crisis*. Earthscan.; Chadwick, Robert (1996). *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*. Equinox Publishing. 20 – 27.; Mumford, Lewis (2007). *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. Ayrıntı Yayınları. 22 – 27. Şehirlerin oluşumunun kültürel antropoloji açısından tespiti için, Bodley, J. H. (2011). *Cultural Anthropology: Tribes, States, and the Global System*. AltaMira Press.
- 16 Yoffee, Norman (1995). "Political Economy in Early Mesopotamian States" *Annual Review of Anthropology*, 24 /1, 281 – 311.; McC Adams, Robert (1978). "Strategies of Maximization, Stability, and Resilience in Mesopotamian Society, Settlement, and Agriculture" *Proceedings of the American Philosophical Society*, 122 / 5, 329 – 335.; Nissen, H. J. & Heine, Peter (2009). *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History*. University of Chicago Press. 11 – 12.; Sterba, R. L. (1976). "The Organization and Management of the Temple Corporations in Ancient Mesopotamia" *Academy of Management Re-*

- view, 1 / 3, 16 – 26.; Leemans, W. F. (1975). "The Role of Landlease in Mesopotamia in the Early Second Millennium BC." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18 / 1, 134 – 145.; Nissen, H. J. (2011). *The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 BC*. University of Chicago Press. 6 – 14.
- 17 Pollock, Susan (2004). *Ancient Mesopotamia The Eden That Never Was*. Cambridge University Press. 45 – 48.; Hallo, W. W. & Simpson, W. K. (1998). *The Ancient Near East: A History*. Harcourt Brace College Publishers. 9 – 14.; Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. University of Chicago Press. 110 – 114.
 - 18 Charvat, Petr (2013). *The Birth of the State: Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China*. Karolinum Press. 130 – 138.; Westenholz, Aage (2002). *The Sumerian City-state*. 23 – 31, (Ed. M. H. Hansen) *A Comparative Study of Six City-State Cultures*. C. A. Retzels Forlag. Van de Mierop, Marc (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Clarendon Press. 101 – 105.
 - 19 Bu konu "Ruhban Sınıfı Mensupları" bölümünde daha geniş şekilde açıklanacaktır. Tapınakların ve ruhban sınıfı mensuplarının şehir yönetiminde etkisi için, Sassoon, John (1993). *From Sumer to Jerusalem: The Forbidden Hypothesis*. Intellect Books. 37 – 40.; Foster, Benjamin (1981). "A New Look at the Sumerian Temple State" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24 / 3, 225 – 241.
 - 20 Frankfort, Henri (1948). *Kingship and the Gods*. University of Chicago Press. 223 – 226.; Chahin, Mekerlich (1996). *Before the Greeks*. The Lutterworth Press. 9.; Garfinkle, S. J. (2013). *Ancient Near Eastern City-States*. 107 – 110, (Ed. P. F. Bang & Walter Scheidel) *The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean*. Oxford University Press.; Yoffee, Norman (1979). "The Decline and Rise of Mesopotamian Civilization: An Ethnoarchaeological Perspective on the Evolution of Social Complexity" *American Antiquity*, 44 / 1, 5 – 35.
 - 21 McC Adams, Robert (1981). *Heartland of Cities*. The University of Chicago Press. 130 – 141; Maisels, C. K. (1993). *Early Civilization of The Old World*. Routledge. 336 – 341.; Stone, E. C. (2013). *The Organisation Of A Sumerian Town: The Physical Remains Of Ancient Social Systems* 156 – 174. (Ed. Harriet Crawford). *The Sumerian*

World. Routledge.; Wolf, E. R. (1967). "Understanding Civilizations: A Review Article" *Comparative Studies in Society and History*, 9 / 4, 446 – 465.; Postgate, J. N. (1995). *Royal Ideology and State Administration in Sumer and Akkad*. 395 – 411, (Ed. J. M. Sasson) Civilization of the Ancient Near East. 1. Cilt. Charles Scribner's Sons.

- 22 Kabile yaşam tarzı ve kavramsallaştırılması için, Crawford, Harriet (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Arkadaş Yayınevi. 12 – 14.; Khazanov, A. M. (2009). *Specific Characteristics of Chalcolithic and Bronze Age Pastoralism in the Near East*. 119 – 127, (Ed. Jeffrey Szuchman) Nomads, Tribes and The State in the Ancient Near East: Cross – Disciplinary Perspectives. The University of Chicago Press.; Rowton, Michael (1974). "Enclosed Nomadism" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 17 / 1, 1 – 30.
- 23 Mezopotamya'daki göçebe kabilelerin sosyal hayatı ve yönetim anlayışı için, Lees, S. H. & Bates, D. G. (1974). "The Origins of Specialized Nomadic Pastoralism: A Systemic Model" *American Antiquity*, 39 / 2, 187 – 193.; Rowton, M. B. (1981). *Economic and Political Factors in Ancient Nomadism*. 25 – 36, (Ed. Castillo, J. S.) Nomads and Sedentary Peoples. (XXX. International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa). El Colegio de Mexico.; Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Publishing. 112 – 119.; Lönnqvist, Minna (2010). *How to Control Nomads*. 115 – 139, (Ed. L. Kogan vd) City Administration in the Ancient Near East (Rencontre Assyriologique Internationale 2007). Eisenbrauns.; Orlin, L. L. (2007). *Life and Thought in the Ancient Near East*. University of Michigan Press. 69 – 71.; Alizadeh, Abbas (2008). *Prehistoric Mobile Pastoralists in South – Central and Southwestern Iran*. 129 – 136, (Ed. Jeffrey Szuchman) Nomads, Tribes and The State in the Ancient Near East: Cross – Disciplinary Perspectives. The University of Chicago Press.; Edzard, D. O. (1981). *Mesopotamian Nomads in the Third Millennium B.C*. 37 – 45. (Ed. Castillo, J. S.) Nomads and Sedentary Peoples. (XXX. International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa). El Colegio de Mexico.

Yönetme - Yönetilme

- 1 Mezopotamya'daki yönetim anlayışının ortaya çıkışı ve şekillenmesi için, Frangipane, Marcella (2001). *Centralization Processes in Greater Mesopotamia*. 307 – 347, (Ed. M. S. Rothman) Uruk Mesopota-

- mia & Its Neighbors: Cross-cultural Interactions in the Era of State Formation. James Currey Publishers.; Charvat, Petr (2013). *The Birth of the State: Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China*. Karolinum Press. 130 – 142.; Yoffee, Norman (2004). *Myths of the Archaic State. Evolution of the Earliest Cities, States, and Civilizations*. Cambridge University Press. 53 – 62.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 33 – 46.; McMahon, Augusta (2005). *From Seden-tism to States, 10, 000–3000 BCE*. 20 – 29, (Ed. D. C. Snell) A Companion to the Ancient Near East. Blackwell.; Pauketat, T. R. (2007). *Chieftdoms and Other Archaeological Delusions*. Altamira Press. 186 – 191.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 173 – 176.
- 2 Van de Mieroop, Marc (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Clarendon Press. 118 – 129.; Oppenheim, A. L. (1967). "A New Look at the Structure of Mesopotamian Society" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 10 / 1, 1 – 16.; Diakonoff, I. M. (1991). *Early Antiquity*. The University of Chicago Press. 67 – 83.; Jacobsen, Thorkild (1943). "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia" *Journal of Near Eastern Studies*, 2 / 3, 159 – 172.; McC Adams, Robert (2007). *The Evolution of Urban Society*. Aldine Transaction.; Van de Mieroop, Marc (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*. (Çev. Sinem Gül). Dost Kitabevi. 39 – 49.; Liverani, Mario (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 61 – 88.; Steinert, Ulrike (2014). *City Streets: Reflections on Urban Society in the Cuneiform Sources of the Second and First Millennium BCE*. 123 – 169, (Ed. N. N. May & Ulrike Steinert) *The Fabric of Cities: Aspects of Urbanism, Urban Topography and Society in Mesopotamia, Greece and Rome*. Brill.; Thrupp, S. L. (1961). "The Creativity of Cities: A Review Article" *Comparative Studies in Society and History*, 4 / 1, 53 – 64.; Yoffee, Norman (1995). "Political Economy in Early Mesopotamian States" *Annual Review of Anthropology*, 24 / 1, 281 – 311.; Watson, Adam (2009). *The Evolution of International Society: A Comparative Historical Analysis*. Routledge. 18 – 23.
 - 3 Toplumsal sınıflaşmanın ortaya çıkışıyla şehir devletlerinde ekonomi ve yönetim sisteminin gelişimi için, Gates, Charles (2011). *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece and Rome*. Routledge. 28 – 29.; Oppenheim, A.

- L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. University of Chicago Press. 125 – 142.; Crawford, Harriet (2015). *Ur The City of the Moon God*. Bloomsbury Publishing. 45 – 58.; Michalowski, Piotr (1991). *Charisma and Control: on Continuity and Change in Early Mesopotamian Bureaucratic Systems*. 45 – 57, (Ed. McGuire Gibson & Robert D. B.) *The Organization of Power Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*. The Oriental Institute of the University of Chicago.; Charvat, Petr (2013). *Mesopotamia Before History*. Routledge. 156 – 178.; Van de Mieroop, Marc (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Clarendon Press. 142 – 149.; Wilkinson, T. J., Christiansen, J. H. vd. (2007). "Urbanization within a Dynamic Environment: Modeling Bronze Age Communities in Upper Mesopotamia" *American Anthropologist*, 109 / 1, 52 – 68.; Carneiro, R. L. (1970). *A Theory of the Origin of the State: Traditional Theories of State Origins are Considered and Rejected in Favor of a New Ecological Hypothesis*. 433 – 445, (Ed. J. A. Hall). *The State Critical Concepts*. Routledge.; Tosi, Maurizio (1975). "The Dialectics of State Formation in Mesopotamia, Iran, and Central Asia" *Dialectical Anthropology*, 1 / 1, 173 – 180.
- 4 M.Ö. 705 – 680 yılları arasında hüküm süren Sanherib dönemi ve seferleri için, Olmstead, A. T. (1923). *History of Assyria*. Charles Scribner's. 283 – 337.; Hallo, W. W. & Simpson, W. K. (1998). *The Ancient Near East: A History*. Harcourt Brace College Publishers. 134 – 140.; Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 179 – 187.; Grayson, A. K. & Novotny, Jamie (2012). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1*. Eisenbrauns. 1 – 18.; Langdon, Stephen (1903). "Evidence for an Advance on Egypt by Sennacherib in the Campaign of 701-700 B.C." *Journal of the American Oriental Society*, 24, 265 – 274.; Luckenbill, D. D. (1924). *The Annals of Sennacherib*. The University of Chicago. 9 – 19.; Brinkman, J. A. (1973). "Sennacherib's Babylonian Problem: An Interpretation" *Journal of Cuneiform Studies*, 25 / 2, 89 – 95.; Levine, L. D. (1973). "The Second Campaign of Sennacherib" *Journal of Near Eastern Studies*, 32 / 3, 312 – 317.; Matty, N. K. (2016). *Sennacherib's Campaign Against Judah and Jerusalem in 701 BC: A Historical Reconstruction*. Walter de Gruyter.; McLaughlin, J. L. (2012). *The Ancient Near East*. Abingdon Press. 18 – 20.
- 5 Metnin diğer çevirileri için, Luckenbill, D. D. (1924). *The Annals of Sennacherib*. The University of Chicago. 115 – 116.; Grayson, A. K.

- & Novotny, Jamie (2012). *The Royal Inscriptions of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC), Part 1*. Eisenbrauns. 92 – 94.; Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 179.
- 6 Mezopotamya'daki bürokrasi sınıfının gelişimi için, Pollock, Susan (2004). *Ancient Mesopotamia The Eden That Never Was*. Cambridge University Press. 149 – 172.; Civil, Miguel (1991). *Ur III Bureaucracy: Quantitative Aspects*. 35 – 44. (Ed. McGuire Gibson & R. D. Biggs). *The Organization of Power: Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*. The Oriental Institute of the University of Chicago.; Garfinkle, S. J. (2008). *Was The Ur III State Bureaucratic? Patrimonialism and Bureaucracy in the Ur III Period*. 55 – 62, (Ed. S. J. Garfinkle & J. C. Johnson) *The Growth of an Early State in Mesopotamia: Studies in Ur III Administration: Proceedings of the First and Second Ur III Workshops at the 49th and 51st Rencontre Assyriologique Internationale*. Consenjo Superior de Investigaciones Cientificas.; Oppenheim, A. L. (1959). "On an Operational Device in Mesopotamian Bureaucracy" *Journal of Near Eastern Studies*, 18 / 2, 121 – 128.; Pollock, Susan (1992). "Bureaucrats and Managers, Peasants and Pastoralists, Imperialists and Traders: Research on the Uruk and Jemdet Nasr Periods in Mesopotamia" *Journal of World Prehistory*, 6 / 3, 297 – 336.
- 7 Bu konu "Krallar" bölümünde daha geniş şekilde açıklanacaktır. Mezopotamya'daki kral listeleri ve oluşturulma nedenleri için, Jacobsen, Thorkild (1939). *The Sumerian King List*. The University of Chicago.; Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Publishing. 20 – 34.; Rowton, M. B. (1960). "The Date of the Sumerian King List" *Journal of Near Eastern Studies*, 19 / 2, 156 – 162.; Diakonoff, I. M. (1991). *Early Antiquity*. The University of Chicago Press. 74 – 75.; Gelb, I. J. (1954). "Two Assyrian King Lists" *Journal of Near Eastern Studies*, 13 / 4, 209 – 230.
- 8 M.Ö. 2340 – 2284 yılları arasında hüküm süren Şarru-kin ya da daha bilinen ismi ile Sargon dönemi için, Foster, B. R. (2015). *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*. Routledge. 1 – 6.; Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*. Arkeoloji Sanat Yayınları. 191 – 198.; Nardo, Don (2007). *Ancient Mesopotamia*. Greenhaven Press. 242.; Kinal, Füzüzan (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 75 – 78.; Westenholz, J. G. (1983). "Heroes of Akkad" *Journal of*

- the American Oriental Society*, 103 / 1, 327 – 336.; Smith, Sidney (1928). *Early History of Assyria: to 1000 BC*. Chatto & Windus Press. 81 – 101.; Kramer, S. N. (1988). *In the World of Sumer: An Autobiography*. Wayne State University Press. 105 – 106; Kuiper, Kathleen (2010). *Mesopotamia: The World's Earliest Civilization*. The Rosen Publishing. 54 – 57.
- 9 Metnin diğer çevirileri ve yorumlar için, Westenholz, J. G. (1997). *Legends of the Kings of Akkade The Text*. Eisenbrauns. 36 – 49.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 62 – 63.; Gregory, J. P. (2016). "Sargon of Akkad: The Father of Empire Building" *Proceedings of The National Conference On Undergraduate Research (NCUR) 2016 University of North Carolina Asheville*. 447 – 451.; Nigosian, S. A. (2004). *From Ancient Writings to Sacred Texts: The Old Testament and Apocrypha*. The Johns Hopkins University Press. 54 – 58.
- 10 Metnin diğer çevirileri için; Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de Başlar*. (Çev. Kaan İren). Kabalıcı Yayınevi. 119.; Heimpel, Wolfgang (1981). "The Nanshe Hymn" *Journal of Cuneiform Studies*, 33 / 2, 65 – 139.; ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section4/tr4141.htm/> (11.04.2017).
- 11 Foster, B. R. (1995). *Social Reforms in Ancient Mesopotamia*. 165 – 177. (Ed. K. D. Irani & M. Silver). In *Social Justice in the Ancient World*, Greenwood Press.; Kramer, S. N. (1988). *In the World of Sumer: An Autobiography*. Wayne State University Press. 116 – 117; Darling, L. T. (2013). *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*. Routledge. 15 – 31.; Bertman, Stephen (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press. 70.
- 12 Metnin diğer çevirileri ve yorumları için; Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de Başlar*. (Çev. Kaan İren). Kabalıcı Yayınevi. 48.; Kramer, S. N. & Jacobsen, Thorkild (1949). "Gilgamesh and Agga" *American Journal of Archaeology*, 53 / 1, 1 – 18. Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 44 – 47.
- 13 Mezopotamya medeniyetlerindeki danışma kurulları ve işlevleri hakkındaki görüşler için, Evans, Geoffrey (1958). "Ancient Mesopo-

tamian Assemblies" *Journal of the American Oriental Society*, 78 / 1, 1 – 11.; Nemët-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Publishing. 107 – 108.; Diakonoff, I. M. (1991). *Early Antiquity*. The University of Chicago Press. 75 – 77.; Mason, Paul (1956). "The Legal Side of Parliamentary Procedure" *Communication Quarterly*, 4 /4, 9 – 14.

- 14 M.Ö. 2112 – 2095 yılları arasında hüküm süren Ur-Nammu Mezopotamya'nın kanun yapan kralları arasında önemli bir yere sahiptir. Ur- Nammu, Mezopotamya'daki Akad otoritesini ortadan kaldıran Gutilerin gücünü kırmış ve Ur kenti merkez olmak üzere yeni bir iktidar oluşturmayı başarmıştır. Ur-Nammu'nun bir diğer öne çıkan yönü ise döneminde pek çok dini yapının inşa ettirilmesi ve ya yenilenmesi olup, bu durum Kralın, Sümer dini anlayışını yeniden geliştirmeye ve Akad dönemindeki Semitik dini inanışa üstün getirme gayreti olarak yorumlanabilir. Ur-Nammu ve dönemi için, McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 81 – 83.; Nardo, Don (2007). *Ancient Mesopotamia*. Greenhaven Press. 311.; Frayne, Douglas. (1997). *Ur III Period (2112-2004 BC)*. *The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Early Periods*; 3/2. Springer. 9 – 20.; Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Culture*. Routledge. 79 – 80.
- 15 M.Ö. 2094 – 2047 yılları arasında hüküm süren Şulgi için, Hallo, W. W. & Simpson, W. K. (1998). *The Ancient Near East: A History*. Harcourt Brace College Publishers. 75 – 80.; Wallenfels, R. S. & Sasson, J. M. (2000). *The Ancient Near East*. 4. Cilt. Charles Scribner's Sons. 82 – 83.; Van de Mieroop, Marc (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*. (Çev. Sinem Gül). Dost Kitabevi. 103 – 106.; Middleton, John (2015). *World Monarchies and Dynasties*. Routledge. 856.; Potts, D. T. (2015). *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge University Press. 124 – 133.
- 16 Metnin diğer çevirileri ve yorumları için; Liverani, Mario (2013). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 167 – 168.; Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de Başlar*. (Çev. Kaan İren). Kabcacı Yayınevi. 341 – 342.; Ehrlich, C. S. (2009). *From an Antique Land: an Introduction to Ancient Near Eastern Literature*. Rowman & Littlefield Publishers. 57.; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 149 – 150.
- 17 Pollock, Susan (2004). *Ancient Mesopotamia The Eden That Never Was*. Cambridge University Press. 173 – 191.; Harmanşah, Ömür

- (2013). *Cities and the Shaping of Memory in the Ancient Near East*. Cambridge University Press.; Heinz, Marlies (2013). *Public Buildings, Palaces and Temples*. 179 – 200. (Ed. Harriet Crawford). The Sumerian World. Routledge.; Trigger, B. G. (1990). "Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour" *World Archaeology*, 22 / 2, 119 – 132.; Van de Mieroop, Marc (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Clarendon Press. 34 – 40.
- 18 M.Ö. 1114 – 1076 yılları arasında hüküm süren I. Tiglat-pileser dönemi ve seferleri için, Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 111 – 118.; Ikeda, Yutaka. (1984). "Assyrian Kings and the Mediterranean Sea. The Twelfth to Ninth Centuries BC." *Abr-nahrain*, 23, 22 – 31.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu – I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 470 – 474.; Olmstead, A. T. (1917). "Tiglath-Pileser I and His Wars" *Journal of the American Oriental Society*, 37, 169 – 185.
- 19 Metnin diğer çevirileri için; Grayson, A. K. (1976). *Assyrian Royal Inscriptions, Part 2: From Tiglath-pileser I to Ashur-nasir-apli II*. Otto Harrassowitz. 16.; Kuhrt, Amélie (2013). *Eskiçağlar'da Yakındoğu-I, (M.Ö. 3000 – 330)*, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 470 – 471.; Grayson, A. K. (1991). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (1114-859 BC)*. (Vol. 2). University of Toronto Press. 26.
- 20 M.Ö. 1417 – 1409 yılları arasında hüküm süren Aşur Kralı Asur-bel-nişeşu dönemi için, Leick, Gwendolyn (2001). *Who's Who in the Ancient Near East*. Routledge. 27.; Smith, Sidney (1928). *Early History of Assyria: to 1000 BC*. Chatto & Windus Press. 234 – 235.; Bertman, Stephen (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press. 78.; Jhons, C. H. W. (2012). *Ancient Assyria*. Cambridge University Press. 49.
- 21 M.Ö. 1974–1935 yılları arasında hüküm süren Asur kralı I. Erişu için, Liverani, Mario (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 212.; Luckenbill, D. D. (1912). "Inscriptions of Early Assyrian Rulers" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 28 / 3, 153 – 203.; Diakonoff, I. M. (1991). *Early Antiquity*. The University of Chicago Press. 235 – 236.; Barjamovic, Gojko (2011). *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*. Museum Tusculanum Press. 10.; Edwards, I. E. S., Gadd, C. J. & Hammond, N. G. L. (1971). *The Cambridge Ancient*

History Vol. 1, Part 2. Early History of the Middle East. Cambridge University Press. 708 – 711.

- 22 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC) (Vol. 1).* University of Toronto Press. 99 – 100.
- 23 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC) (Vol. 1).* University of Toronto Press. 22.
- 24 Mezopotamya ve Antik Yunan dünyasında yönetim olgusunun oluşumu, karşılaştırması ve ideal devlet anlayışı için, Kınal, Füzuran (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi.* A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 119 – 124.; Maisels, C. K. (1993). *Early Civilization of The Old World.* Routledge. 165 – 169.; Richardson, Seth (2012). "Early Mesopotamia: the Presumptive State" *Past & Present*, 215 /1, 3 – 49.; Lapidus, I. M. (1986). "Cities and Societies A Comparative Study of the Emergence of Urban Civilization in Mesopotamia and Greece" *Journal of Urban History*, 12 / 3, 257 – 292.; Bonnard, Andre (2004). *Antik Yunan Uygarlığı III, Euripides'ten İskenderiye'ye.* Evrensel Basım Yayın. 89 – 103.; Bluck, R. S. (1959). "Plato's "Ideal" State" *The Classical Quarterly*, 9 / 2, 166 – 168.; Brisson, Luc (2013). *Plato's View on Greek Government.* 93 – 104, (Ed. Hans Beck) *A Companion to Ancient Greek Government.* John Wiley & Sons.

Ruhban Sınıfı Mensupları

- 1 Mezopotamya'da ruhban sınıfının ortaya çıkışı ve tapınak merkezli idare anlayışı için, Westenholz, J. G. (2013). *In the Service of the Gods: the Ministering Clergy*, 246 – 274. (Ed. Harriet Crawford). *The Sumerian World.* Routledge.; Childe, V. G. (1950). "The Urban Revolution" *The Town Planning Review*, 21 / 1, 3 – 17.; Mumford, Lewis (2007). *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği.* Ayrıntı Yayınları. 54 – 56.; Kraus, F. R. (1990). "The Role of Temples from the Third Dynasty of Ur to the First Dynasty of Babylon" *Monographs on the Ancient Near East.* Undena Publications. 2 / 4, 1 – 20.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives.* Abc-Clio Press. 200 – 203.; Mercer, S. A. B. (1922). "Divine Service in Early Lagash" *Journal of the American Oriental Society*, 42, 91 – 104.; Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000).* Arkeoloji Sanat Yayınları. 171 – 172.; Adams, R. M. (1956). "Some

- Hypotheses on the Development of Early Civilizations" *American Antiquity*, 21 / 3, 227 – 232.; Crawford, Harriet (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Arkadaş Yayınevi. 62 – 68.
- 2 Mezopotamya'daki tanrı eksenli hayat ve tapınak merkezli sosyal yaşam için, Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. University of Chicago Press. 95 – 97.; Landsberger, Benno (1945). "Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları" (Çev. Mebrure Tosun). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3 / 2, 137 – 158.; Roman, M. S. (2014). *Considerations on the Sumerian Hieratic City-State*. 9 – 17, (Ed. A. S. Luca) Romanian Cultural History Review Supplement of Brukenthal. Acta Musei.; Sterba, R. L. (1976). "The Organization and Management of the Temple Corporations in Ancient Mesopotamia" *Academy of Management Review*, 1 / 3, 16 – 26.; Frankfort, Henri (1948). *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*. University of Chicago Press. 221 – 222.; Schmökel, Hartmuth (1973). "Sümer Dini" (Çev. M. T. Özdemir) *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19 / 1, 197 / 217.; Schneider, T. J. (2011). *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*. William B. Eerdmans Publishing. 66 – 90.; Postgate, J. N. (2015). *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*. Routledge. 109 – 136.
- 3 Tapınakların tarımsal üretimdeki rolü için, Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Publishing. 256 – 261.; Steinkeller, Piotr (1981). "The Renting of Fields in Early Mesopotamia and the Development of the Concept of "Interest" in Sumerian" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24 / 2, 113 – 145.; Diakonoff, I. M. (1975). "The Rural Community in the Ancient Near East" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18 / 2, 121 – 133.; Chahin, Mekerdich (1996). *Before the Greeks*. The Lutterworth Press. 6 – 8.; Makkay, Janos (1983). "The Origins of the "Temple-Economy" as seen in the Light of Prehistoric Evidence" *Iraq*, 45 / 1, 1 – 6.; Stone, E. C. (2005). *Mesopotamian Cities and Countryside*. 144 – 150, (Ed. D. C. Snell) A Companion to the Ancient Near East. Blackwell.; Hole, Frank (1966). "Investigating the Origins of Mesopotamian Civilization" *Science*, 153 / 3736, 605 – 611.; Leemans, W. F. (1975). "The Role of Landlease in Mesopotamia in the Early Second Millennium BC." *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18 / 1, 134 – 145.

- 4 Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume II. Historical Records of Assyria from Sargon to the End.* The University of Chicago Press. 67.
- 5 M.Ö. 721 – 705 yılları arasında hüküm süren Asur Kralı II. Sargon, hegemonal devlet anlayışını öne çıkararak Ön Asya'yı bir yönetim altına toplamak için seferler yapmıştır. II. Sargon ve seferleri için, Olmstead, A. T. E. (1960). *History of Assyria.* University of Chicago Press. 258 – 282.; Melville, S. C. (2016). *The Campaigns of Sargon II, King of Assyria, 721–705 BC.* University of Oklahoma Press.; Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular.* Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 165 – 179.; Saggs, H. W. F. (1965). *Everyday Life in Babylonia & Assyria.* B.T. Batsford. 61 – 66.; Lie, A. G. (1929). *The Inscriptions of Sargon II King Of Assyria Part I The Annals.* Librairie Orientaliste Paul Geuthner.; Hallo, W. W. & Simpson, W. K. (1998). *The Ancient Near East: A History.* Harcourt Brace College Publishers. 134 – 137.; Younger, K. L. (2003). *Recent Study on Sargon II, King of Assyria: Implications for Biblical Studies.* 288 – 329. (Ed. M. W. Chavalas & K. L. Younger) Mesopotamia and the Bible: Comparative Explorations. Sheffield Academic Press.
- 6 Ruhban sınıfının ekonomik gücü ve sosyal hayata etkisi için, Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character.* The University of Chicago Press. 73 – 85.; Cripps, E. L. (2007). *Land Tenure and Social Stratification in Ancient Mesopotamia: Third Millennium Sumer Before the Ur III Dynasty.* Archaeopress.; Sterba, R. L. (1976). The "Organization and Management of the Temple Corporations in Ancient Mesopotamia" *Academy of Management Review*, 1 /3, 16 – 26.; Kınal, Füzün (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi.* A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 171 – 173.; Liverani, Mario (2005). *The Near East: The Bronze Age.* 47 – 57 (Ed. J. G. Manning & Ian Morris). The Ancient Economy. Stanford University Press.; Diakov, V. & Kovalev, S. (2014). *İlkçağ Tarihi.* 1. Cilt Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan, (Çev. Özdemir İnce). Yordam Yayınları. 87 – 88.; Charvat, Petr (2013). *Mesopotamia Before History.* Routledge. 258 – 259.; Van de Mieroop, Marc (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi.* (Çev. Sinem Gül). Dost Kitabevi. 45 – 49.; McNeill, W. H. (2009). *The Rise of the West: A History of the Human Community.* University of Chicago Press. 33 – 34.
- 7 Son yıllarda daha kabul gören ismiyle "Uruinimgina" için, Delaporte, Louis (2013). *Mesopotamia.* Routledge. 21 – 23.; Kınal, Füzün

- (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 60 – 62.; King, L. W. (1923). *A History of Sumer and Akkad*. Chatto & Windus Press. 158 – 191.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 76.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakınoğu (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 50 – 51.; Chadwick, Robert (2005). *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*. Equinox Publishing. 42.; Yoffee, Norman (1988). *Context and Authority in Early Mesopotamian Law*. 95 – 114, (Ed. Cohen, Ronald & Toland, J. D.) *State Formation and Political Legitimacy*. Transaction Press.; Ehrlich, C. S. (2009). *From an Antique Land: an Introduction to Ancient Near Eastern Literature*. Rowman & Littlefield Publishers. 70.; Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya, Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*. Arkeoloji Sanat Yayınları. 170 – 172.; Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümerde Başlar*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalıcı Yayınları. 69 – 75.
- 8 Metnin diğeri çevirileri için, Frayne, D. R. (2008). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume I: Presargonic Period (2700 – 2350)*. University of Toronto Press. 259 – 261.; Liverani, Mario (2013). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 113 – 114.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 317 – 318.
- 9 Metnin diğeri çevirileri için, Frayne, D. R. (2008). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume I: Presargonic Period (2700 – 2350)*. University of Toronto Press. 261 – 265.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 318 – 319.; Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 24 – 29.
- 10 Mezopotamya'daki saray – tapınak ilişkisi için, Childe, V. G. (1971). *Doğunun Prehistoryası*. (Çev. Ş. A. Kansu). Türk Tarih Kurumu Yayınları. 141 – 144.; Zettler, R. L. (2003). "Reconstructing the World of Ancient Mesopotamia: Divided Beginnings and Holistic History" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46 / 1, 3 – 45.; Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Publishing. 217 – 221.; Emberling, Geoff (2015). *Mesopotamian Cities and Urban Process, 3500 – 1600 BCE*. 235 – 273.

- (Ed. Norman Yoffee). The Cambridge World History. Cambridge University Press.; Sallaberger, Walther (2007). *The Palace and the Temple in Bablonia*. 265 – 275, (Ed. Gwendolyn Leick) The Babylonian World. Routledge.; Schneider, T. J. (2011). *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*. William B. Eerdmans Publishing. 117 – 125.; Liverani, Mario (2006). *Uruk: The First City*. Equinox Publishing. 59 – 62.
- 11 Metnin diğer çevirileri için, Frankfort, Henri (1948). *Kingship and the Gods*. University of Chicago Press. 267.; Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Volume II. Historical Records of Assyria from Sargon to the End*. The University of Chicago Press. 271.
- 12 Bu konu “Krallar” bölümünde daha geniş şekilde açıklanacaktır.

Şehirleşme

- 1 Tarım ile başlayan şehirleşme için, Adams, Robert McC. & Nissen, H. J. (1972). *The Uruk Countryside The Natural Setting of Urban Societies*. The University of Chicago Press. 1 – 35.; Zeder, M. A. (1994). “After the Revolution: Post-Neolithic Subsistence in Northern Mesopotamia” *American Anthropologist*, 96 / 1, 97 – 126.; Crawford, Harriet (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Arkadaş Yayınevi. 38 – 41.; Banning, E. B. (1997). *Spatial Perspectives on Early Urban Development in Mesopotamia*. 17 – 34, (Ed. W. E. Aufrecht, S. W. Gauley & N. A. Mirau). *Urbanism in Antiquity: From Mesopotamia to Crete*. Sheffield Academic Press.; Oates, Joan, McMahon, Augusta, Karsgaard, Philip, Al Quntar, Salam, & Ur, Jason (2007). “Early Mesopotamian Urbanism: A New View from the North” *Antiquity*, 81 / 313, 585 – 600.; Köroğlu, Kemalettin (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*. İletişim Yayınları. 65 – 68.; Pollock, Susan (2004). *Ancient Mesopotamia The Eden That Never Was*. Cambridge University Press. 28 – 44.; Wilkinson, T. J., Christiansen, J. H. vd. (2007). “Urbanization within a Dynamic Environment: Modeling Bronze Age Communities in Upper Mesopotamia” *American Anthropologist*, 109 / 1, 52 – 68.
- 2 Mezopotamya’nın göçebe toplulukları ve sahip oldukları yaşam tarzı için, Wachholtz, Rolf (1996). *Socio-economics of Bedouin Farming Systems in Dry Areas of Northern Syria*. Wissenschaftsverlag Vauk Kiel.; Postgate, J. N. (2015). *Early Mesopotamia Society and Econo-*

my at the Dawn of History. Routledge. 4 – 6.; Frangipane, Marcella (2007). "Different Types of Egalitarian Societies and the Development of Inequality in Early Mesopotamia" *World Archaeology*, 39 / 2, 151 – 176.; Zarins, Juris (1990). "Early Pastoral Nomadism and the Settlement of Lower Mesopotamia" *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 280, 31 – 65.; Lees, S. H. & Bates, D. G. (1974). "The Origins of Specialized Nomadic Pastoralism: A Systemic Model" *American Antiquity*, 39 / 2, 187 – 193.; Flannery, K. V. (1965). "The Ecology of Early Food Production in Mesopotamia" *Science*, 147, 1247 – 1256.; Childe, V. G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan, İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*. (Çev. Filiz Ofloğlu). Varlık Yayınları. 50 – 51.; Leemans, W. F. (1957). "The Contribution of the Nomads to the Babylonian Population" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 1 / 1, 138 – 145.; Moscati, Sabatino (1959). *The Semites in Ancient History*. University of Wales Press. 44 – 48.; Gelb, I. J. (1961). "The Early History of the West Semitic Peoples" *Journal of Cuneiform Studies*, 15 / 1, 27 – 47.

- 3 Şehir hayatının getirdiği uzmanlaşma, mesleki örgütlenme ve sınıflı toplum yapısı için, Childe, V. G. (2009). *Tarihte Neler Oldu*. Kırmızı Yayınları. 105 – 127.; Van de Mieroop, Marc (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*. (Çev. Sinem Gül). Dost Kitabevi. 45 – 49.; Zettler, R. L. (1996). *Gordon Childe and the Socioeconomic Position of Craft Specialists in Early Mesopotamia*. 17 – 23, (Ed. Bernard Wai-les). *Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe*. The University of Pennsylvania Museum.; Wilkinson, T. J., Christiansen, J. H. vd. (2007). "Urbanization within a Dynamic Environment: Modeling Bronze Age Communities in Upper Mesopotamia" *American Anthropologist*, 109 / 1, 52 – 68.; Crawford, Harriet (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Arkadaş Yayınevi. 18 – 19.; Diakonoff, I. M. (1975). "The Rural Community in the Ancient Near East" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18 / 2, 121 – 133.; Matthews, Roger (2003). *The Archaeology of Mesopotamia: Theories and Approaches*. Routledge. 93 – 102.; Bernbeck, Reinhard (2009). "Class Conflict in Ancient Mesopotamia: Between Knowledge of History and Historicising Knowledge" *Anthropology of the Middle East*, 4 / 1, 33 – 64.; Ur, J. A. (2010). "Cycles of Civilization in Northern Mesopotamia, 4400–2000 BC." *Journal of Archaeological Research*, 18 / 4, 387 – 431.;

Liverani, Mario (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 61 – 73.

- 4 Metnin diğer çevirileri için, Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yaşadığımız – I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 93.; ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.2.2.3#> / (11.04.2017).; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 138.; Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 121.
- 5 Tapınak merkezli şehir yaşamı için, Hundley, M. B. (2013). *Gods in Dwellings: Temples and Divine Presence in the Ancient Near East*. Society of Biblical Literature. 49 – 84.; Van de Mieroop, Marc (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Clarendon Press. 101 – 113.; Foster, Benjamin (1981). "A New Look at the Sumerian Temple State" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24 / 3, 225 – 241.; Mumford, Lewis (2007). *Tarih Boyunca Kent, Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. Ayrıntı Yayınları. 54 – 56.; Leick, Gwendolyn (2002). *Mesopotamia: The Invention of the City*. Penguin. 39 – 51.; Adams, R. M. (1960). "The Origin of Cities" *Scientific American*, 203 / 3, 153 – 172.; Stone, E. C. (1997) City States and their Centers: The Mesopotamian Example. 15 – 26, (Ed. D. Nichols & T. Charleton) *The Archaeology of City States*. Smithsonian Institution.; Oppenheim, A. L. (1967). "A New Look at the Structure of Mesopotamian Society" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 10 / 1, 1 – 16.; Nissen, H. J. & Heine, Peter (2009). *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History*. University of Chicago Press. 42 – 58.; Dawson, Christopher (2013). *Religion and Culture*. CUA Press. 66 – 68.; Emberling, Geoff (2015). *Mesopotamian Cities and Urban Process, 3500 – 1600 BCE*. 235 – 273. (Ed. Norman Yoffee). *The Cambridge World History*. Cambridge University Press.
- 6 Frayne, D. R. (2008). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume I: Presargonic Period (2700 – 2350)*. University of Toronto Press. 103 – 104.
- 7 M.Ö. 2495 – 2475 yılları arası hüküm süren Ur-Nanşe için, Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 51.; Edwards, I. E. S.,

- Gadd, C. J. & Hammond, N. G. L. (1970). *The Cambridge Ancient History Vol. I, Part 1. Early History of the Middle East*. Cambridge University Press. 222 – 224.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Ya-
kındağı – I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür
Yayınları. 43 – 44.; Bertman, Stephen (2005). *Handbook to Life in
Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press. 109.
- 8 M.Ö. 2217 – 2193 yılları arası hüküm süren Akad Kralı Şar-kali-şarri
için, Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Cul-
ture*. Routledge. 76 – 77.; Hallo, W. W. & Simpson, W. K. (1998). *The
Ancient Near East: A History*. Harcourt Brace College Publishers. 61
– 63.; Foster, B. R. (2015). *The Age of Agade: Inventing Empire in
Ancient Mesopotamia*. Routledge. 72 – 79.
- 9 Frayne, D. R. (1993). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early
Periods / Volume II: Sargonic and Gutian Periods (2334 – 2113
BC)* University of Toronto Press. 188.
- 10 M.Ö. 2046 – 2038 yılları arası hüküm süren III. Ur Kralı Amar-Suena
ya da Amar-sin için, Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient
Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Rout-
ledge. 113 – 115.; Hallo, W. W. (1980). "Royal Titles from the Meso-
potamian Periphery" *Anatolian Studies*, 30, 189 – 195.; Bertman,
Stephen (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford
University Press. 75.
- 11 Frayne, D. R. (1997). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early
Periods / Volume III / II: Ur III Period (2112-2004 BC)* University of
Toronto Press. 253.
- 12 Aile yapısı ve ailenin üretim gücü için, Postgate, J. N. (2015). *Early
Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*. Rout-
ledge. 88 – 108.; Otto, Adelheid (2013). *How to Reconstruct Daily
Life in a Near Eastern Settlement: Possibilities and Constraints of
a Combined Archaeological, Historical and Scientific Approach*. 61
– 82. (Ed. Miriam Müller). *Household Studies in Complex Societi-
es*. The Oriental Institute of University of Chicago.; Bottero, Jean
(2001). *Everyday Life in Ancient Mesopotamia*. The Johns Hopkins
University Press. 114 – 125.; Pollock, Susan, Pope, Melody & Co-
ursey, Cheryl (1996). "Household Production at the Uruk Mound,
Abu Salabikh, Iraq" *American Journal of Archaeology*, 100/ 4, 683
– 698.; Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of
a Dead Civilization*. University of Chicago Press. 83 – 86.; Neumann,

- Hans (2010). *Slavery in Private Households Toward the End of the Third Millennium BC*. 21 – 32. (Ed. Laura Culbertson). *Slaves and Households in the Near East*. The Oriental Institute of University of Chicago.; Pollock, Susan (2004). *Ancient Mesopotamia The Eden That Never Was*. Cambridge University Press. 22 – 24.; Ellison, Rosemary (1984). "Methods of Food Preparation in Mesopotamia (c. 3000-600 BC)" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 27 / 1, 89 – 98.; Van Driel, Govert (1999). *Capital Formation and Investment in an Institutional Context in Ancient Mesopotamia*. 25 – 42. (Ed. J. G. Dercksen) *Trade and Finance in Ancient Mesopotamia*. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut.
- 13 Kanun anlayışının gelişimi ve gelenekselleşmesi için, Westbrook, Raymond (2003). *A History of Ancient Near Eastern Law. Volume I*. Brill. 141 – 181.; Bilgiç, Emin (1963). "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi" *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21 / 3-4, 103 – 119.; Johnston, S. I. (2004). *Religions of the Ancient World: A Guide*. Harvard University Press. 516 – 519.; VerSteeg, Russ (2000). *Early Mesopotamian Law*. Carolina Academic Press.; Dinçol, Belkıs (2003). *Eski Önyasya Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza*. Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.; Jacobsen, Thorkild (1943). "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia" *Journal of Near Eastern Studies*, 2 / 3, 159 – 172.; Nardo, Don (2007). *Ancient Mesopotamia*. Greenhaven Press. 161 – 163.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 157 – 158.; Kinal, Füzuan (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 133 – 146.; Goetze, Albrecht (1949). "Mesopotamian Laws and the Historian" *Journal of the American Oriental Society*, 69 / 3, 115 – 120.
- 14 Metnin diğer çevirileri için, Frayne, D. R. (1997). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume III / II: Ur III Period (2112-2004 BC)* University of Toronto Press. 48.; Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 38 – 39.; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 523.; Finkelstein J. J. (2011) *The Laws of Ur Nammu*. 180, (Ed. J. B. Pritchard). *The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures*. Princeton University Press.

- 15 Metnin diğer çevirileri için, Liverani, Mario (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 194.; Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 61.; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 159.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 336.
- 16 Ur kentindeki Ay tanrısı tapınağının kapısına verilen isim, Shepperson, Mary (2012). "The Rays of Šamaš: Light in Mesopotamian Architecture and Legal Practice" *Iraq*, 74, 51 – 64.; Shepperson, Mary (2009). "Planning for the Sun: Urban Forms as a Mesopotamian Response to the Sun" *World Archaeology*, 41 / 3, 363 – 378.
- 17 Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakınoğu (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 86.
- 18 Ticari hayatın oluşumu ve şehirleşmeye yansımaları için, Parkins, Helen (1998). *Time for Change? Shaping the Future of the Ancient Economy*. 1 – 11, (Ed. Helen Parkins & Christopher Smith). Trade, Trades and the Ancient City. Routledge.; Tyumevev, A. M. (1969). *The State Economy of Ancient Sumer*. 70 – 87, (Ed. I. M. Diakonoff). Ancient Mesopotamia, Socio-economic History. Nauka Publishing.; Adams, R. M. (1974). "Anthropological Perspectives on Ancient Trade" *Current Anthropology*, 15 / 3, 239 – 258.; Crawford, Harriet (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Arkadaş Yayınevi. 186 – 202.; Crawford, H. E. (1973). "Mesopotamia's Invisible Exports in the Third Millennium BC." *World Archaeology*, 5 / 2, 232 – 241.; Klengel, Horst (2001). *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*, (Çev. Nesrin Oral). Telos Yayıncılık. 78 – 96.; Edens, Christopher (1992). "Dynamics of Trade in the Ancient Mesopotamian "World System"" *American Anthropologist*, 94 / 1, 118 – 139.; Kinal, Füzün (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 157 – 176.; Potts, T. F. (1993). "Patterns of Trade in Third-millennium BC Mesopotamia and Iran" *World Archaeology*, 24 / 3, 379 – 402.
- 19 Mezopotamya şehir devletlerinde zanaata dayalı seçkin üretim için, Crawford, Harriet (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Arkadaş Yayınevi. 166 – 185.; Stein, G. J. & James, B. M. (1993). "The Organizational Context of Specialized Craft Production in Early

Mesopotamian States" In *Research in Economic Anthropology*, 14, 29 – 59.; Bairoch, Paul & Braider, Christopher (1991). *Cities and Economic Development: from the Dawn of History to the Present*. University of Chicago Press. 25 – 26.; Zettler, R. L. (1996). *Gordon Childe and the Socioeconomic Position of Craft Specialists in Early Mesopotamia*. 17 – 23, (Ed. Bernard Wailes). *Craft Specialization and Social Evolution: In Memory of V. Gordon Childe*. The University of Pennsylvania Museum.; Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümerde Başlar*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalcı Yayınları. 153 – 154.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. ABC-CLIO Press. 62 – 63.; Haas, Jonathan (Ed.) (2001). *From Leaders to Rulers*. Springer. 216 – 226.; Childe, V. G. (2006). *Kendini Yaratan İnsan, İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi*. (Çev. Filiz Ofluoğlu). Varlık Yayınları. 63 – 64.

- 20 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC) (Vol. 1)*. University of Toronto Press. 189.
- 21 M.Ö. 1263 – 1234 ya da M.Ö. 1274 – 1245 yılları arasında hüküm süren Asur Kralı Salmanasar dönemi için, Bertman, Stephen (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press. 103.; Chahin, Mack (2001). *The Kingdom of Armenia: A History*. Curzon Press. 34 – 38.; Edwards, I. E. S., Gadd, C. J. & Hammond, N. G. L. (2000). *The Cambridge Ancient History Vol. II, Part 2. History of the Middle East and the Aegean Region 1380 – 1000 BC*. Cambridge University Press. 279 – 282.; Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 94 – 98.; Smith, Sidney (1928). *Early History of Assyria: to 1000 BC*. Chatto & Windus Press. 275 – 282.
- 22 Kölelik anlayışı ve vasıfsız işçilerin kullanımı için, Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. University of Chicago Press. 74 – 77.; Chadwick, Robert (2005). *First Civilizations: Ancient Mesopotamia and Ancient Egypt*. Equinox Publishing. 64.; Adams, R. M. (2010). "Slavery and Freedom in the Third Dynasty of Ur: Implications of the Garshana Archives" *Cuneiform Digital Library Journal*, 2. (http://cdli.ucla.edu/pubs/cdlj/2010/cdlj2010_002.html); Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 77 – 88.; Culbertson, Laura (2010). *A Life-Course Approach to Household Slaves in the Late Third Millennium BC*. 33 – 48. (Ed. Laura Culbertson). *Slaves and Households in the Near East*. The Ori-

- ental Institute of University of Chicago.; Gelb, I. J. (1973). "Prisoners of War in Early Mesopotamia" *Journal of Near Eastern Studies*, 32 / 2, 70 – 98.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 156.
- 23 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC) (Vol. 1)*. University of Toronto Press. 270.
- 24 M.Ö. 1243 – 1208 yılları arası hüküm süren Asur Kralı I. Tukulti Ninurta için, Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 465 – 469.; Aruz, Joan, Benzel, K. B. & Evans, J. M. (2008). *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium BC*. Metropolitan Museum of Art. 207 – 209.; Lambert, W. G. (1976). "Tukulti-Ninurta I and the Assyrian King List" *Iraq*, 38 / 2, 85 – 94.; Arnold, B. T. (2004). *Who Were the Babylonians?* Society of Biblical Literature 78.
- 25 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC) (Vol. 1)*. University of Toronto Press. 49.
- 26 M.Ö. 1809 – 1781 ya da M.Ö. 1811 – 1776 hüküm süren Asur kralı I. Şamşi-Adad için, Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 168 – 170.; Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 36 – 48.; Van de Mieroop, Marc (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*. (Çev. Sinem Gül). Dost Kitabevi. 133 – 136.; Luckenbill, D. D. (1912). "Inscriptions of Early Assyrian Rulers" *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 28 / 3, 153 – 203.; Liverani, Mario (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 226 – 227.

Krallar

- 1 Mezopotamya'da kralların ortaya çıkışı için, Crawford, Harriet (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Arkadaş Yayınevi. 31 – 32.; Hallo, W. W. (1957). *Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis*. American Oriental Society. 11 – 32.; Maisels, C. K. (1993). *Early Civilization of The Old World*. Routledge. 166.; Maeda, Tohru (1985). "King as a Law Giver" in the Ur III Dynasty". *Orient*, 21, 31 – 45.; Selz, G. J. (2012). *The Divine Prototypes*. 13 – 31, (Ed. Nicole Brish). Religion and Power – Divine

- Kingship in the Ancient World and Beyond. The Oriental Institute of the University of Chicago.; Lutz, H. F. "Kingship in Babylonia, Assyria and Egypt" *American Anthropologist*, 26 / 4, 435 – 453.; McC Adams, Robert (2007). *The Evolution of Urban Society*. Aldine Transaction. 137.; Johnston, S. I. (2004). *Religions of the Ancient World: A Guide*. Harvard University Press. 167.; Maeda, Tohru (1981). "King of Kish" in Pre-Sarogonic Sumer" *Orient*, 17, 1 – 17.; Liverani, Mario (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 106.
- 2 Karlsson, Mattias (2016). *Relations of Power in Early Neo-Assyrian State Ideology*. Walter de Gruyter. 75 – 78.; Smith, Sidney (1928). *Early History of Assyria: to 1000 BC*. Chatto & Windus Press. 45 – 48.
 - 3 Metnin diğer çevirileri için, Frayne, D. R. (2008). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume I: Presargonic Period (2700 – 2350)*. University of Toronto Press. 435 – 436.; Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 12 – 13.; Öz, Esmâ & Albayrak, İrfan (2015) "Çivi yazılı Belge ve Kitabelerde Kral-ları Tanımlayan Unvan ve Sıfatlar", *History Studies*, 7 / 1, 139 – 151.
 - 4 M.Ö. 2294 – 2270 yılları arası hüküm süren Lugalzaggesi için, Crawford, Harriet (2015). *Sümer ve Sümerler*. (Çev. Nihal Uzun). Arkadaş Yayınevi. 34 – 35.; Maeda, Tohru (2005). "Royal Inscriptions of Lugalzaggesi and Sargon" *Orient*, 40, 3 – 30.; Larsen, M. T. (1979). *The Tradition of Empire in Mesopotamia*. 75 – 124, (Ed. M. T. Larsen). Power And Propaganda. Akademisk Forlag.; Kinal, Füzûzan (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 61 – 62.; Nissen, H. J. & Heine, Peter (2009). *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History*. University of Chicago Press. 60.
 - 5 Arnold, B. T. (2004). *Who Were the Babylonians?* Society of Biblical Literature 32.; Ivan Hrusa (2006). *Theological Background of the Mesopotamian Kingship*. 51 – 62, (Ed. Manfred Oeming & Petr Slama). A King like All the Nations? Lit Verlag.; Trigger, B. G. (2003). *Understanding Early Civilizations: A Comparative Study*. Cambridge University Press. 117.
 - 6 Liverani, Mario (2006). *Uruk: The First City*. Equinox Publishing.; Algaze, Guillermo (2005). *The Uruk World System: The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*. University of Chicago Press. 115 – 119.; Wright, H. T. (2005). *Cultural Action in the*

- Uruk World*. 123 – 147, (Ed. M. S. Rothman) *Uruk Mesopotamia & Its Neighbors: Cross-cultural Interactions in the Era of State Formation*. James Currey Publishers.; Adams, Robert McC. & Nissen, H. J. (1972). *The Uruk Countryside The Natural Setting of Urban Societies*. The University of Chicago Press. 9 – 33.
- 7 Kralların kanun yapma yetkisi kazanması hakkındaki görüşler ve kanunların oluşturulma sistematığının gelişimi için, Bilgiç, Emin (1963). “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi” *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21 / 3-4, 103 – 119.; Jackson, S. A. (2008). *A Comparison of Ancient Near Eastern Law Collections Prior to the First Millennium BC*. Gorgias Press. 1 – 17.; Kılıç, Yusuf & Eser, Elvan (2016). “Eski Mezopotamya Hukukunda Dini Normlar” *Belgi*, 11, 133 – 150.; Roth, M. T. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Society of Biblical Literature. 4 – 7.; Goetze, Albrecht (1949). “Mesopotamian Laws and the Historian” *Journal of the American Oriental Society*, 69, 3, 115 – 120.; Wright, D. P. (2009). *Inventing God’s Law: How the Covenant Code of the Bible Used and Revised the Laws of Hammurabi*. Oxford University Press. 3 – 7.
- 8 Lipit İhtar ile birlikte değişmeye başlayan kanun anlayışının kralların yönetimine yansımaları için, Steele, F. R. (1947). “The Lipit-Ishtar Law Code” *American Journal of Archaeology*, 51 / 2, 158 – 164.; Versteeg, Russ (2000). *Early Mesopotamian Law*. Carolina Academic Press. 24 – 26.; Lohfink, Norbert (1991). “Poverty in the Laws of the Ancient Near East and of the Bible” *Theological Studies*, 52 / 1, 34 – 50.; Bilgiç, Emin (1963). “Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An’anesi” *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21 / 3-4, 103 – 119.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 87 – 88.
- 9 Metnin diğer çevirileri için, Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 181. Richardson, M. E. J. (2004). *Hammurabi’s Laws: Text, Translation and Glossary*. Sheffield Academic Press. 28 – 29.; Harper R. F. (1904). *The Code of Hammurabi, King of Babylon: About 2250 BC*. University of Chicago Press. 2 – 3.
- 10 Wright, D. P. (2009). *Inventing God’s Law: How the Covenant Code of the Bible Used and Revised the Laws of Hammurabi*. Oxford University Press. 77.; Van de Mieroop, Marc (2008). *King Hammurabi*

of Babylon: A Biography. John Wiley & Sons. 99 – 110.; Lyon, D. G. (1904). "Structure of the Hammurabi Code" *American Oriental Society*. 25, 248 – 265.; K ro  lu, Kemalettin (2006). Eski Mezopotamya Tarihi Ba langı tan Perslere Kadar. İletişim Yayınları. 107 – 109.; Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Culture*. Routledge. 76.; Price, I. M. (1932). "The Relation of Certain Gods to Equity and Justice in Early Babylonia" *Journal of the American Oriental Society*, 52 /2, 174 – 178.

- 11 Metnin di er çevirileri için, Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Sadu a Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 181.; Harper R. F. (1904). *The Code of Hammurabi, King of Babylon: About 2250 BC*. University of Chicago Press. 2 – 3.; Richardson, M. E. J. (2004). *Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary*. Sheffield Academic Press. 28 – 31.; Roth, M. T. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Society of Biblical Literature. 76.
- 12 Metnin di er çevirileri için, Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Sadu a Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 182.; Richardson, M. E. J. (2004). *Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary*. Sheffield Academic Press. 30 – 31.; Roth, M. T. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Society of Biblical Literature. 77.; Harper R. F. (1904). *The Code of Hammurabi, King of Babylon: About 2250 BC*. University of Chicago Press. 4 – 5.
- 13 Metnin di er çevirileri için, Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Sadu a Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 184 – 185.; Richardson, M. E. J. (2004). *Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary*. Sheffield Academic Press. 38 – 41.; Harper R. F. (1904). *The Code of Hammurabi, King of Babylon: About 2250 BC*. University of Chicago Press. 6 – 9.; Roth, M. T. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Society of Biblical Literature. 80 – 81.
- 14 Charpin, Dominique (2010). *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*. University of Chicago Press. 83 – 96.; Speiser, E. A. (1963). "Cuneiform Law and the History of Civilization" *Proceedings of the American Philosophical Society*, 107 / 6, 536 – 541.; Jackson, S. A. (2008). *A Comparison of Ancient Near Eastern Law Collections Prior to the First Millennium BC*. Gorgias Press. 19 – 23.;

- Postgate, J. N. (2015). *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*. Routledge. 288 – 291.
- 15 Metnin diğer çevirileri ve yorumlar için, Luckenbill, D. D. (1976). *Assyrian Royal Inscriptions II From Tiglath-pileser I to Ashur-nasir-apli II*, Otto Harrassowitz. 42 – 43.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakınoğu I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 477.
- 16 Metnin diğer çevirileri için, Jacobsen, Thorkild (1939). *The Sumerian King List*. The University of Chicago. 71 – 77.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 328.
- 17 Bottero, Jean (2005). *Eski Yakınoğu-Sümer'den Kutsal Kitap'a*. Dost Kitabevi. 55.; Milstein, S. J. (2016). *Tracking the Master Scribe: Revision Through Introduction in Biblical and Mesopotamian Literature*. Oxford University Press. 45.
- 18 Jacobsen, Thorkild (1939). *The Sumerian King List*. The University of Chicago. 128.; Lyle, Anthony. (2012). *Ancient History: A Revised Chronology: An Updated Revision of Ancient History Based On New Archaeology – I*. AuthorHouse. 70 – 73.; Maisels, C. K. (1993). *Early Civilization of The Old World*. Routledge. 350 – 352.
- 19 Sümer Kral Listeleri'nin oluşumu ve gelişimi için, Rowton, M. B. (1960). "The Date of the Sumerian King List" *Journal of Near Eastern Studies*, 19 / 2, 156 – 162.; Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Culture*. Routledge. 43 – 46.; Michalowski, Piotr (1983). "History as Charter Some Observations on the Sumerian King List" *Journal of the American Oriental Society*, 103 / 1, 237 – 248.; Köroğlu, Kemalettin (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*. İletişim Yayınları. 61 – 65.; Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Publishing. 20 – 21.; Holland, G. S. (2009). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Rowman & Littlefield. 136.
- 20 Metnin diğer çevirileri için, Jacobsen, Thorkild (1939). *The Sumerian King List*. The University of Chicago. 77 – 85.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 328.
- 21 Metnin diğer çevirileri için, Jacobsen, Thorkild (1939). *The Sumerian King List*. The University of Chicago. 85 – 95.; Kramer, S. N. (1971).

The Sumerians Their History, Culture and Character. The University of Chicago Press. 328 – 329.

- 22 M.Ö. 2630 – 2600 yılları arasında hüküm sürdüğü düşünülen Enmebaragesi için, Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 45 – 47.; Veldhuis, Niek (2004). *Religion, Literature, and Scholarship: The Sumerian Composition of Nanéše and the Birds, with a Catalogue of Sumerian Bird Names*. Brill. 73.; Leick, Gwendolyn (2001). *Who's Who in the Ancient Near East*. Routledge. 103.
- 23 M.Ö. 2750 – 2600 yılları arasındaki bir dönemde hüküm sürdüğü düşünülen Lugalbanda için, Leick, Gwendolyn (2002). *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. Routledge. 111 – 112.; Falkowitz, R. S. (1983). "Notes on" Lugalbanda and Enmerkar". *Journal of the American Oriental Society*, 103 / 1, 103 – 114.; Kramer, S. N. (1988). *In the World of Sumer: An Autobiography*. Wayne State University Press. 75 – 90.
- 24 Metnin diğer çevirileri için, Jacobsen, Thorkild (1939). *The Sumerian King List*. The University of Chicago. 107 – 113.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 330.
- 25 Jacobsen, Thorkild (1939). *The Sumerian King List*. The University of Chicago. 141 – 142.; Marchesi, Gianni (2010). The Sumerian King List and the Early History of Mesopotamia. 231 – 248, (Ed. M. G. Biga & M. Liverani). Ana Turri Gimilli: Studi Dedicati al Padre Werner R. Mayer, SJ da Amici e Allievi. Quaderni di Vicino Oriente.
- 26 Metnin diğer çevirileri için, Tosun, Mebrure & Yalvaç, Kadriye (1975). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. 37 – 40.; Kitchen, K. A., & Lawrence, P. J. N. (2012). *Treaty, Law and Covenant in the Ancient Near East*. Harrassowitz Verlag. 53 – 59.; Finkelstein, J. J. (2011) *The Laws of Ur Nammu*. 180, (Ed. J. B. Pritchard). The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures. Princeton University Press.; Roth, M. T. (1997). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Society of Biblical Literature. 15 – 17.
- 27 Ur- Nammu kanunlarında sosyal adalet anlayışı ve Ur-Nammu kanununun önemi için, Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 73 – 85.; Fensham, F. C. (1962). "Widow, Orphan, and the Poor in An-

- cient Near Eastern Legal and Wisdom Literature" *Journal of Near Eastern Studies*, 21 / 2, 129 – 139.; Bilgiç, Emin (1963). "Eski Mezopotamya Kavimlerinde Kanun Anlayışı ve An'anesi" *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 21 / 3-4, 103 – 119.; Tetlow, E. M. (2004). *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society I*. Continuum. 10 – 14.; Kramer, S. N. (1983). "The Ur-Nammu Law Code: Who Was its Author?" *Orientalia*, 52 / 4, 453 – 456.
- 28 Mezopotamya'daki adaletli kral anlayışı için, Nemet-Nejat, K. R. (1998). *Daily Life in Ancient Mesopotamia*. Greenwood Publishing. 221 – 224.; Jacobsen, Thorkild (1943). "Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia" *Journal of Near Eastern Studies*, 2 / 3, 159 – 172.; Darling, L. T. (2013). *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*. Routledge. 15 – 31.; Foster, B. R. (2005). Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature. CDL Press. 80 – 81.; Yang, Zhi (1991). "King of Justice" *Aula Orientalis* 9 / 1, 243 – 249.
- 29 Metnin diğer çevirileri için, ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; [http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.1.8.2.1#/\(14.07.2017\).](http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.1.8.2.1#/(14.07.2017).); Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 16.; Adalı, S. F. & Görgü, A. T. (2016). *Sümer Kral Destanları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 50 – 51.; Vanstiphout, Herman (2003). *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Society of Biblical Literature. 116 – 117.
- 30 Metnin diğer çevirileri için, Postgate, J. N. (2015). *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*. Routledge. 239.; Frayne, D. R. (1990). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume IV: Old Babylonian Period (2003 – 1595)*. University of Toronto Press. 87 – 90.
- 31 Metnin diğer çevirileri için; Westbrook, Raymond & Beckman, Gary (2003). *A History of Ancient Near Eastern Law*. Brill. 886 – 887.; Kuhrt, Amélie (2013). *Eskiçağlar'da Yakındoğu-II*, (M.Ö. 3000 – 330), Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 170.; Pongratz-Leisten, Beate (2015). *Religion and Ideology in Assyria*. Walter de Gruyter. 214 -215.
- 32 Metnin diğer çevirileri için, Postgate, J. N. (2015). *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*. Routledge. 278.; Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümerde Başlar*. (Çev. Hamide Koyukan).

Kabalcı Yayınları. 83 – 84.; Van de Mieroop, Marc (1997). *The Ancient Mesopotamian City*. Clarendon Press. 101 – 113.

- 33 M.Ö. 1923 – 1896 yılları arası hüküm süren Ur-Ninurta için, Kramer, S. N. (1988). *In the World of Sumer: An Autobiography*. Wayne State University Press. 113 – 115; Kinal, Füzün (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 108 – 109.
- 34 Mezopotamya'daki kutsal krallık ve seçilmiş kral anlayışı için, Bottero, Jean (1995). *Mesopotamia: Writing, reasoning, and the Gods*. University of Chicago Press. 212 – 216.; Jones, Philip (2005). *Divine and Non-Divine Kingship*. 330 – 342, (Ed. D. C. Snell) *A Companion to the Ancient Near East*. Blackwell.; Brisch, Nicole (2013). "Of Gods and Kings: Divine Kingship in Ancient Mesopotamia" *Religion Compass*, 7 / 2, 37 – 46.; Darling, L. T. (2013). *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*. Routledge. 15 – 27.; Lutz, H. F. (1924). "Kingship in Babylonia, Assyria, and Egypt" *American Anthropologist*, 26 / 4, 435 – 453.; Pongratz-Leisten, Beate (2015). *Religion and Ideology in Assyria*. Walter de Gruyter. 214 -215.; Frankfort, Henri (1948). *Kingship and the Gods*. University of Chicago Press. 287.
- 35 Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu – I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 94.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 137.; Anagnostou-Laoutides, Eva (2016). *In the Garden of the Gods: Models of Kingship from the Sumerians to the Seleucids*. Routledge. 90.
- 36 Postgate, J. N. (2015). *Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History*. Routledge. 187.
- 37 Metnin diğer çevirileri için; Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC) (Vol. 1)*. University of Toronto Press. 21.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu – I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 109 – 110.
- 38 Hallo, W. W. (2010). *The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres*. Brill. 343.
- 39 M.Ö. 1849 – 1843 yılları arasında hüküm süren Sin-iddinam için, Kuhrt, Amélie (2013). *Eskiçağlar'da Yakındoğu-I, (M.Ö. 3000 – 330)*,

- Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 103 – 104.; Leick, Gwendolyn (2001). *Who's Who in the Ancient Near East*. Routledge. 156.; Bertman, Stephen (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press. 105.
- 40 Metnin diğer çevirileri için; ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; [http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr215.htm/\(23.07.2017\).](http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr215.htm/(23.07.2017).); Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu – I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 73 – 74.; Cooper, J. S. (1983). *The Curse of Agade*. Johns Hopkins University Press. 57 – 59.
- 41 Gutı istilası ve tanrısal cezalandırma için, Cooper, J. S. (1993). *Paradigm and Propaganda: The Dynasty of Akkade in the 21st Century*. 11 – 23. (Ed. Mario Liverani). Akkad The First World Empire Structure, Ideology, Traditions. History of the Ancient Near East Studies-V. Sargon Srl.; Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlılarıyla Mezopotamya, Yakın Doğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İ.Ö. 9000-2000)*. Arkeoloji Sanat Yayınları. 201 – 202.; Foster, B. R. (2015). *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*. Routledge. 153 – 155.; Hundley, M. B. (2013). "Here a God, There a God: An Examination of the Divine in Ancient Mesopotamia" *Altorientalische Forschungen*, 40 /1, 68 – 107.; Fleming, D. E. (2003). "Ur: After the Gods Abandoned Us" *The Classical World*, 97 / 1, 5 – 18.; Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Culture*. Routledge. 76 – 79.; Westenholz, J. G. (2014). *Historical Events and the Process of Their Transformation in Akkadian Heroic Traditions*. 26 – 50, (Ed. David Konstan & K. A. Raaflaub). Epic and History. Wiley-Blackwell.; Nissen, H. J. & Heine, Peter (2009). *From Mesopotamia to Iraq: A Concise History*. University of Chicago Press. 66.; Pollock, Susan (2004). *Ancient Mesopotamia The Eden That Never Was*. Cambridge University Press. 191.
- 42 Metnin diğer çevirileri için, Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 65.; McC Adams, Robert (2007). *The Evolution of Urban Society*. Aldine Transaction. 150.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 56.
- 43 Mezopotamya'daki kralların aynı zamanda kutsal savaşçılar olması "Kutsal Savaşçılar" bölümünde açıklanacaktır.

- 44 Mezopotamya toplumlarında kralların yükümlülükleri ve toplumsal sözleşme anlayışı için, Oppenheim, A. L. (1977). *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. University of Chicago Press. 102 – 105.; Suter, C. E. (2013). *Kings and Queens Representation and Reality*, 201 – 226. (Ed. Harriet Crawford). The Sumerian World. Routledge.; Darling, L. T. (2013). *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*. Routledge. 25 – 27.; Holland, G. S. (2009). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Rowman & Littlefield. 132 – 133.; Foster, B. R. (1993). *Management and Administration in the Sargonic Period*. 25 – 38. (Ed. Mario Liverani). Akkad The First World Empire Structure, Ideology, Traditions. History of the Ancient Near East Studies- V. Sargon Srl.; Garfinkle, S. J. (2013). *Ancient Near Eastern City-States*. 107 – 110, (Ed. P. F. Bang & Walter Scheidel) The Oxford Handbook of the State in the Ancient Near East and Mediterranean. Oxford University Press.; Liverani, Mario (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 107.
- 45 Hallo, W. W. (2010). *The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres*. Brill. 201.
- 46 Mezopotamya krallarının taşıdığı unvanlar için, Hallo, W. W. (1980). "Royal Titles from the Mesopotamian Periphery" *Anatolian Studies*, 30, 189 – 195.; Hrusa, Ivan (2015). *Theological Background of the Mesopotamian Kingship*. 51 – 61, (Ed. Manfred Oeming & Petr Slama) A King Like All the Nations? Lit Verlag.; Maisels, C. K. (1993). *Early Civilization of The Old World*. Routledge. 166.; Roaf, Michael (2013). *Mesopotamian Kings and the Built Enviroment*. 331 - 360, (Ed. J. A. Hill, Philip Jones & A. J. Morales). Experiencing Power, Generating Authority Cosmos, Politics and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia. University of Pennsylvania Press.; Jacobsen, Thorkild (1957). "Early Political Development in Mesopotamia" *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, 52 / 1, 91 – 140.; Jacobsen, Thorkild (1939). "The Assumed Conflict Between Sumerians and Semites in Early Mesopotamian History" *Journal of the American Oriental Society*, 59 / 4, 485 – 495.; Charvat, Petr (2013). *The Birth of the State: Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China*. Karolinum Press. 297 – 300.; Johnston, S. I. (2004). *Religions of the Ancient World: A Guide*. Harvard University Press. 167 – 172.

- 47 Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858 – 745 BC.)* (Vol. 3). University of Toronto Press. 26.
- 48 Reichel, Clemens (2012). *The King is Dead, Long Live the King: The Last Days of The Su-sin Cult at Ešnunna and Its Aftermath*. 135 – 136, (Ed. Nicole Brish). Religion and Power – Divine Kingship in the Ancient World and Beyond. The Oriental Institute of the University of Chicago.
- 49 Metnin diğer çevirileri için, Frayne, D. R. (1990). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume IV: Old Babylonian Period (2003 – 1595)*. University of Toronto Press. 49.; Espak, Peeter (2010). *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*. Tartu University Press. 105.
- 50 Frayne, D. R. (1990). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume IV: Old Babylonian Period (2003 – 1595)*. University of Toronto Press. 79.
- 51 Frayne, D. R. (1990). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume IV: Old Babylonian Period (2003 – 1595)*. University of Toronto Press. 98.
- 52 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)* (Vol. 1). University of Toronto Press. 192.
- 53 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)* (Vol. 1). University of Toronto Press. 234.
- 54 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)* (Vol. 1). University of Toronto Press. 244.
- 55 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC)* (Vol. 1). University of Toronto Press. 254.
- 56 M.Ö. 2037 – 2029 yılları arasında hüküm süren Su-sin için, Leick, Gwendolyn (2001). *Who's Who in the Ancient Near East*. Routledge. 153 – 154.; Bertman, Stephen (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press. 105.; Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 115 – 117.
- 57 M.Ö. 1934 – 1924 yılları arasında hüküm süren Lipit-İştar için, Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Culture*. Routledge. 94.; Nardo, Don (2007). *Ancient Mesopotamia*. Greenhaven Press. 242.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 87 – 88.

- 58 M.Ö. 1860 – 1837 yılları arasında hüküm süren Enlil-bani için, King, L. W. (1923). *A History of Sumer and Akkad*. Chatto & Windus Press. 312.; Kinal, Füzuran (1983). *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınları. 109.; Olmstead, A. T. (1923). *History of Assyria*. Charles Scribner's. 456.
- 59 M.Ö. 1827 – 1817 yılları arasında hüküm süren Sin-Magir veya Su-en-Magir için, Leick, Gwendolyn (2001). *Who's Who in the Ancient Near East*. Routledge. 156 – 157.; Charpin, Dominique (2010). *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*. University of Chicago Press. 51.
- 60 Çoban unvanının kökeni ve kullanılma sebepleri için, Laniak, T. S. (2006). *Shepherds After My Own Heart: Pastoral Traditions and Leadership in the Bible*. InterVarsity Press. 58 – 67.; Reed, Stephanie, (2007). *Blurring the Edges: A Reconsideration of the Treatment of Enemies in Ashurbanipal's Reliefs*. 101 – 130. (Ed. Jack Cheng & M. H. Feldman). *Ancient Near Eastern Art in Context: Studies in Honor of Irene J. Winter by Her Students*. Brill.; Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Culture*. Routledge. 53 – 55.; Maeda, Tohru (1985). "King as a Law Giver" in the Ur III Dynasty". *Orient*, 21, 31 – 45.; Roux, Georges (1992). *Ancient Iraq*. Penguin. 133 – 134.
- 61 Metnin diğer çevirileri için, Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 64.; Magid, Glenn (2006). *Sumerian Early Dynastic Royal Inscriptions*. 10, (Ed. M. V. Chavalas). *The Ancient Near East - Historical Sources in Translation*, Blackwell Publishing.
- 62 Metnin diğer çevirileri için, Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 76.; Foster, B. R. (2015). *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*. Routledge. 322.
- 63 Mezopotamya'da Akad krallık tarzı ve merkezileşme için, Chavalas, Mark (2005). *The Age of Empires 3100 – 900 BCE*. 34 – 46, (Ed. D. C. Snell) *A Companion to the Ancient Near East*. Blackwell.; Gregory, J. P. (2016). "Sargon of Akkad: The Father of Empire Building" *Proceedings of The National Conference On Undergraduate Research*. 447 – 451.; Liverani, Mario (1993). *Model and Actualization of Akkad in the Historical Tradition*. 41 – 67. (Ed. Mario Liverani). *Akkad The First World Empire Structure, Ideology, Traditions*. His-

- tory of the Ancient Near East Studies- V. Sargon Srl.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 76 – 79.; Grayson, A. K. (1974). "The Empire of Sargon of Akkad" *Archiv für Orientforschung*, 25, 56 – 64.; Kuiper, Kathleen (2010). *Mesopotamia: The World's Earliest Civilization*. The Rosen Publishing. 54 – 57.; Köroğlu, Kemalettin (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar*. İletişim Yayınları. 84 – 85.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 69 – 70.; Nissen, H. J. (2011). *The Early History of the Ancient Near East, 9000-2000 BC*. University of Chicago Press. 165 – 170.
- 64 Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 71.
- 65 Güterbock, H. G. (1964). "Sargon of Akkad Mentioned by Hattuşili I of Hatti" *Journal of Cuneiform Studies*, 18 / 1, 1 – 6.; Albright, W. F. (1923). "The Epic of the King of Battle: Sargon of Akkad in Cappadocia" *Journal of the Society of Oriental Research*, 7 / 1, 1-20.; Beckman, Gary (2001). *Sargon and Naram-Sin in Hatti: Reflections of Mesopotamian Antiquity among the Hittites*. 85 – 91. (Ed. D. Kuhn & H. Stahl). *Die Gegenwart des Altertums: Formen und Funktionen des Altertumsbezugs in den Hochkulturen der Alten Welt*. Edition Forum.; Van De Mieroop, Marc (2000). "Sargon of Agade and his Successors in Anatolia" *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 42, 133 – 159. Macqueen, J. G. (2001). *Hititler: ve Hitit Çağında Anadolu*. Arkadaş Yayınevi. 30.; Torri, Giulia (2009). "Sargon, Anitta, and the Hittite Kings Against Puruşhanda" *Altorientalische Forschungen*, 36 / 1, 110 – 118.; King, L. W. (1923). *A History of Sumer and Akkad*. Chatto & Windus Press. 25 – 40.
- 66 Charpin, Dominique (2010). *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*. University of Chicago Press. 9.
- 67 Metnin diğer çevirileri için; Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümerde Başlar*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalıcı Yayınları. 334 – 335.; Kramer, S. N. (1979). *From the Poetry of Sumer: Creation, Glorification, Adoration*. University of California Press. 63.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu – I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 90.
- 68 Mezopotamya'daki tanrıların evladı kral ve tanrı-kral anlayışı için, Brisch, Nicole (2013). "Of Gods and Kings: Divine Kingship in An-

- cient Mesopotamia" *Religion Compass*, 7 / 2, 37 – 46.; Frankfort, Henri (1948). *Kingship and the Gods*. University of Chicago Press. 299 – 301.; Schneider, T. J. (2011). *An Introduction to Ancient Mesopotamian Religion*. W. B. Eerdmans Publishing. 117 – 125.; Klein, Jacob (1995). "Shulgi of Ur: King of a Neo-Sumerian Empire" *Civilizations of the Ancient Near East*, 2, 843 – 857.; Brisch, Nicole (2006). "The Priestess and the King: The Divine Kingship of Šū-Sîn of Ur" *Journal of the American Oriental Society*, 126 / 2, 161 – 176.; Glassman, R. M. (2017). *The Origins of Democracy in Tribes, City-States and Nation-States*. Springer. 378 – 380.; Collins, A. Y. & Collins, J. J. (2008). *King and Messiah as Son of God: Divine, Human, and Angelic Messianic Figures in Biblical and Related Literature*. W. B. Eerdmans Publishing. 7 – 9.; Van De Mierop, Marc (2013). *Democracy and the Rule of Law, the Assembly and the First Law Code*. 277 – 289. (Ed. Harriet Crawford). *The Sumerian World*. Routledge.; Johnston, S. I. (2004). *Ancient Religions*. Harvard University Press. 167 – 168.
- 69 Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 52.
- 70 Kralların tanrısai unvanlarla yüceltilmesi için, Darling, L. T. (2013). *A History of Social Justice and Political Power in the Middle East: The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization*. Routledge. 19 – 22.; Winter, I. J. (2010). *On Art in the Ancient Near East Volume I: Of the First Millennium BCE. (Royal Rhetoric and the Development of Historical Narrative in Neo-Assyrian Reliefs)*. Brill. 29 – 30.; Bertman, Stephen (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press. 63 – 69.; Arnold, B. T. (2004). *Who Were the Babylonians?* *Society of Biblical Literature* 23 – 26.; Potts, D. T. (2015). *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge University Press. 97 – 98.; Lutz, H. F. "Kingship in Babylonia, Assyria and Egypt" *American Anthropologist*, 26 / 4, 435 – 453.; Hallo, W. W. (1957). *Early Mesopotamian Royal Titles: A Philologic and Historical Analysis*. American Oriental Society. 11 – 32.
- 71 Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114 – 859 BC.) (Vol. 2)*. University of Toronto Press. 118.
- 72 Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114 – 859 BC.) (Vol. 2)*. University of Toronto Press. 139.

- 73 Metnin diğer çevirileri için; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 119.; Kuhrt, Amelie (1995). *Eski Çağ'da Yakındoğu – I (M.Ö. 3000 – 330)*. (Çev. Dilek Şendil). İş Bankası Kültür Yayınları. 62 – 63.; Van de Mieroop, Marc (2005). *Cuneiform Texts and the Writing of History*. Routledge. 77 – 78.
- 74 Metnin diğer çevirileri için; Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 52.; Foster, B. R. (2015). *The Age of Agade: Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*. Routledge. 321– 322.; Foster, B. R. (2005). *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. CDL Press. 57 – 58.
- 75 Metnin diğer çevirileri için; Van de Mieroop, Marc (2005). *Cuneiform Texts and the Writing of History*. Routledge. 64.; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 647.; Cooper, J. S. (1983). *The Curse of Agade*. Johns Hopkins University Press. 51.
- 76 Metnin diğer çevirileri için; Van de Mieroop, Marc (2005). *Cuneiform Texts and the Writing of History*. Routledge. 72.; Grayson, A. K. (1975). *Assyrian and Babylonian Chronicles*. Eisenbrauns. 148.
- 77 Mezopotamya'da bürokrasi sınıfı ve vekil yöneticiler için, Glassman, R. M. (2017). *The Origins of Democracy in Tribes, City-States and Nation-States*. Springer. 380 – 382.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 176 – 181.; Pollock, Susan (2004). *Ancient Mesopotamia The Eden That Never Was*. Cambridge University Press. 169 – 171.; Michalowski, Piotr (1991). *Charisma and Control: on Continuity and Change in Early Mesopotamian Bureaucratic Systems*. 45 – 57, (Ed. McGuire Gibson & Robert D. B.) *The Organization of Power Aspects of Bureaucracy in the Ancient Near East*. The Oriental Institute of the University of Chicago.; Oppenheim, A. L. (1959). "On an Operational Device in Mesopotamian Bureaucracy" *Journal of Near Eastern Studies*, 18 / 2, 121 – 128.; Postgate, Nicholas (2014). *Bronze Age Bureaucracy: Writing and the Practice of Government in Assyria*. Cambridge University Press.
- 78 Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC) (Vol. 1)*. University of Toronto Press. 150 – 151.

- 79 Mezopotamya krallarının sonrakilere örnek oluşturmaları için, Kramer, S. N. (1974). *Kingship in Sumer and Akkad: the Ideal King*. 163 – 176. (Ed. P. Garelli). XIX. Rencontre Assyriologique. Geuthner.; Roaf, Michael (2013). *Mesopotamian Kings and the Built Environment*. 331 – 360, (Ed. J. A. Hill, Philip Jones & A. J. Morales). Experiencing Power, Generating Authority Cosmos, Politics and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia. University of Pennsylvania Press.; Holland, G. S. (2009). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Rowman & Littlefield. 136.; Ataç, M. A. (2010). *The Mythology of Kingship in Neo-Assyrian Art*. Cambridge University Press. 125 – 129.

Mitoslar

- 1 Mitoslarda krallığın ve kralların yer alması için, Davila, J. R. (1995). "The Flood Hero as King and Priest" *Journal of Near Eastern Studies*, 54 / 3, 199 – 214.; Diakonoff, I. M. (1991). *Early Antiquity*. The University of Chicago Press. 84 – 87.; Suter, C. E. (2013). *Kings and Queens Representation and Reality*, 201 – 226. (Ed. Harriet Crawford). The Sumerian World. Routledge.; Lambert, W. G. (2016). *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays*. Mohr Siebeck. 229 – 231.
- 2 Metnin diğer çevirileri için, ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/cgi-bin/etcsl.cgi?text=t.1.8.2.3#> (31.07.2017).; Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümerde Başlar*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalcı Yayınları. 430 – 431.; Adalı, S. F. & Görgü, A. T. (2016). *Sümer Kral Destanları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 8 – 9.
- 3 Metnin diğer çevirileri için, Kramer, S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalcı Yayınları. 80.; Jacobsen, Thorkild (2008). *Toward the Image of Tammuz and Other Essays on Mesopotamian History and Culture*. Wipf and Stock Publishers. 121 – 122.; Gadotti, Alhena (2014). *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*. Walter de Gruyter. 10 – 15.
- 4 Mezopotamya'daki yaratılış mitosları için, Dalley, Stephanie (Ed.). (2000). *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*. Oxford University Press. 228 – 278.; Lambert, W. G.

- (2016). *Ancient Mesopotamian Religion and Mythology: Selected Essays*. Mohr Siebeck. 134 – 147.; Horowitz, Wayne (1998). *Mesopotamian Cosmic Geography*. Eisenbrauns. 107 – 148.; Oshima, Takayoshi (2007). The Babyloian God Marduk. 348 – 360, (Ed. Gwendolyn Leick) *The Babylonian World*. Routledge.; Espak, Peeter (2010). *The God Enki in Sumerian Royal Ideology and Mythology*. Tartu University Press. 160 – 214.; Bottero, Jean (2001). *Everyday Life in Ancient Mesopotamia*. The Johns Hopkins University Press. 74 – 77.; Foster, B. R. (2005). Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature. CDL Press. 436 – 438.
- 5 Heidel, Alexander. (1951). *The Babylonian Genesis: the Story of the Creation*. University of Chicago Press. 3 – 13.; Silverstein, Adam (2006). "The Book of Esther and the Enūma Elish" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69 / 2, 209 – 223.; McLaughlin, J. L. (2012). *The Ancient Near East*. Abingdon Press. 8 – 9.; Jacobsen, Thorkild (1968). "The Battle Between Marduk and Tiamat" *Journal of the American Oriental Society*, 88 / 1, 104 – 108.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. ABC-CLIO Press. 213 – 214.
- 6 Metnin diğer çevirileri için, Heidel, Alexander (2000). *Enuma Elish: Babil Yaradılış Destanı*. Ayraç Yayınları. 63 – 65.; King, L. W. (Ed.) (1999). *Enuma Elish: The Seven Tablets of Creation: Or the Babylonian and Assyrian Legends Concerning the Creation of the World and of Mankind*. Book Tree. 68 – 76.
- 7 Metnin diğer çevirileri için, Westenholz, J. G. (1997). *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*. Eisenbrauns. 109 – 123.; Van De Mieroop, Marc (2000). "Sargon of Agade and his Successors in Anatolia". *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*. 42, 133 – 159.; Chavalas, M. W. (2006). *The Ancient Near East. Historical Sources in Translation*. Blackwell. 27 – 28.
- 8 Metnin diğer çevirileri için, Westenholz, J. G. (1997). *Legends of the Kings of Akkade: The Texts*. Eisenbrauns. 123 – 133.; Van De Mieroop, Marc (2000). "Sargon of Agade and his Successors in Anatolia". *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*. 42, 133 – 159.; Chavalas, M. W. (2006). *The Ancient Near East. Historical Sources in Translation*. Blackwell. 28 – 29.
- 9 Aubet, M. E. (2013). *Commerce and Colonization in the Ancient Near East*. Cambridge University Press. 310 – 311.; Yiğit, Turgut

- (2017). "Akkadlar Devrinde Anadolu'nun Siyasal Yapısı" *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 40 / 4, 13 – 28.; Westenholz, J. G. (1998). "Relations Between Mesopotamia and Anatolia in the Age of the Sargonic Kings" XXXIV. *Uluslararası Assirioloji Kongresi (1987)*, 5 – 22.; Bachvarova, M. R. (2016). *From Hittite to Homer: the Anatolian Background of Ancient Greek Epic*. Cambridge University Press. 171 – 174.; Bryce, Trevor (2005). *The Kingdom of the Hittites*. Oxford University Press. 38 – 39.; Westenholz, J. G. (1983). "Heroes of Akkad" *Journal of the American Oriental Society*, 103 / 1, 327 – 336.; Collins, B. J. (2012). *The Hittites and Their World*. Society of Biblical Literature. 25 – 26.; Van de Mieroop, Marc (2005). *Cuneiform Texts and the Writing of History*. Routledge. 68 – 69.
- 10 Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümerde Başlar*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalcı Yayınları. 298 – 299.
- 11 M.Ö. 2037 – 2029 yılları arasında hüküm süren Şu-sin için, Bertman, Stephen (2005). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford University Press. 105.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 69 – 71.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 83.; Frankfort, Henri (1948). *Kingship and the Gods*. University of Chicago Press. 301 – 304.; Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Culture*. Routledge. 83.; Sassoon, John (1993). *From Sumer to Jerusalem: The Forbidden Hypothesis*. Intellect Books. 70 – 71.; Nardo, Don (2007). *Ancient Mesopotamia*. Greenhaven Press. 289.
- 12 Erra Mitosundaki iyi – kötü mücadelesi için, Bottero Jean & Kramer S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*. (Çev. Alp Tümertekin). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 781 – 835.; Machinist, Peter & Sasson, J. M. (1983). "Rest and Violence in the Poem of Erra" *Journal of the American Oriental Society*, 103 / 1, 221 – 226.; George, A. R. (2013). *The Poem of Erra and Ishum A Babylonian Poet's View of War*. 39 – 71. (Ed. Hugh Kennedy). *Warfare and Poetry in the Middle East*. I. B. Tauris.; Dalley, Stephanie (Ed.) (2000). *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*. Oxford University Press. 282.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 219 – 220.; Block, D. I. (2013). *The Gods of the Nations: A Study in Ancient Near Eastern National Theology*. Wipf and Stock Publishers. 125 – 127.

- 13 Metnin diğer çevirileri için, McCall, Henrietta (2011). *Mezopotamya Mitleri*. (Çev. Bircan Baykara). Ekinoks Yayınları. 94.; Dalley, Stephanie (Ed.). (2000). *Myths from Mesopotamia: Creation, the Flood, Gilgamesh, and Others*. Oxford University Press. 307 – 308.; Foster, B. R. (2005). *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. CDL Press. 906 – 907.; Kuhrt, Amélie (2013). *Eskiçağlar'da Yakınoğu-I*, (M.Ö. 3000 – 330), Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 499.
- 14 Metnin diğer çevirileri için, Glassner, J. J. (2004). *Mesopotamian Chronicles*. Brill. 24.; Kvanvig, Helge (2011). *Primeval History: Babylonian, Biblical, and Enochic: An Intertextual Reading*. Brill. 168.
- 15 Metnin diğer çevirileri için, Kramer, S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalıcı Yayınları. 174 – 175.; Kramer S. N. (2011) *A Sumerian Myth*, 27. (Ed. J. B. Pritchard). *The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures*. Princeton University Press.; Hooke, S. H. (2002). *Ortadoğu Mitolojisi*. (Çev. Alaeddin Şenel). İmge Kitabevi. 38 – 39.; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 44.
- 16 Davila, J. R. (1995). "The Flood Hero as King and Priest" *Journal of Near Eastern Studies*, 54 / 3, 199 – 214.; Leick, Gwendolyn (2002). *A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology*. Routledge. 63.; George, A. R. (2003). *The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Oxford University Press. 152 – 154.; Kramer, S. N. (1944). "The Epic of Gilgames and Its Sumerian Sources: A Study in Literary Evolution" *Journal of the American Oriental Society*, 64 / 1, 7 – 23.; Lambert, W. G. (1996). *Babylonian Wisdom Literature*. Eisenbrauns. 92 – 93.; Chen, Y. S. (2013). *The Primeval Flood Catastrophe: Origins and Early Development in Mesopotamian Traditions*. Oxford University Press.; Dundes, Alan (1988). *The Flood Myth*. University of California Press. 56 – 59.; Kvanvig, Helge (2011). *Primeval History: Babylonian, Biblical, and Enochic: An Intertextual Reading*. Brill. 66.s
- 17 Metnin diğer çevirileri için, Hallo, W. W. (2010). *The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres*. Brill. 549.; King, L. W. (Ed.) (1999). *Enuma Elish: The Seven Tablets of Creation: Or the Babylonian and Assyrian Legends Concerning the Creation of the World and of Mankind*. Book Tree. 131 – 133.; Rogers, R. W. (Ed.).

(1912). *Cuneiform Parallels to the Old Testament*. Wipf & Stock Publishes. 48.

- 18 Kramer, S. N. (1999). *Sümer Mitolojisi*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalcı Yayınları. 115 – 116.

Kutsal Savaşçılar

- 1 Mezopotamya’da tanrıların kutsal savaşçısı olarak kral anlayışının gelişmesi için, Kang, S. M. (1989). *Divine War in the Old Testament and in the Ancient Near East*. Walter de Gruyter. 13 – 23.; Michalowski, Piotr (2012). *The Mortal Kings of Ur: A Short century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia*, 33 – 45, (Ed. Nicole Brish). Religion and Power – Divine Kingship in the Ancient World and Beyond. The Oriental Institute of the University of Chicago.; Michalowski, Piotr (2010). *Master of the Four Corners of the Heavens: Views of the Universe in Early Mesopotamian Writings*. 147 – 168, (Ed. K. A. Raaflaub & R. J. A. Talbert). Geography and Ethnography. Wiley – Blackwell.; Delaporte, Louis (2013). *Mesopotamia*. Routledge. 159 – 161.; Karlsson, Mattias (2016). *Relations of Power in Early Neo-Assyrian State Ideology*. Walter de Gruyter. 10 – 18.; Bourke, Stephen (2008). *Ancient Civilizations The Middle East The Cradle of Civilization Revealed*. Thames & Hudson. 169 – 170.; Fish, Thomas. “War and Religion in Ancient Mesopotamia” Bulletin of the John Rylands (BJRL), 23 / 2, 387 – 402.; Ataç, M. A. (2010). *The Mythology of Kingship in Neo-Assyrian Art*. Cambridge University Press. 167 – 171.
- 2 Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114 – 859 BC.) (Vol. 2)*. University of Toronto Press. 195 – 196.
- 3 Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114 – 859 BC.) (Vol. 2)*. University of Toronto Press. 196 – 197.
- 4 M.Ö. 883 – 859 yılları arasında hüküm süren II. Asumnasirpal için, Paley, S. M. (1977). “The Texts, the Palace, and the Reliefs of Ashurnasirpal II” *American Journal of Archaeology*, 81 / 4, 533 – 543.; Kuiper, Kathleen (2010). *Mesopotamia: The World’s Earliest Civilization*. The Rosen Publishing. 89 – 90.; Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları. 127 – 138.; Porter, B. N. (1993).

- "Sacred Trees, Date Palms, and the Royal Persona of Ashurnasirpal II" *Journal of Near Eastern Studies*, 52 / 2, 129 – 139.; Van de Mieroop, Marc (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*. (Çev. Sinem Gül). Dost Kitabevi. 272 – 281.
- 5 Asur Devleti'ndeki yayılmacı yönetim anlayışı için, Parpola, Simo (2004). "Assyrian Identity in Ancient Times and Today" *Journal of Assyrian Academic Studies*, 18, 5 – 49.; Siddall, L. R. (2013). *The Reign of Adad-nīrārī III: An Historical and Ideological Analysis of an Assyrian King and His Times*. Brill. 133 – 170.; Liverani, Mario (2017). *Thoughts on the Assyrian Empire and Assyrian Kingship*. 534 – 545, (Ed. Eckart Frahm) *A Companion to Assyria*. Blackwell.; Pecírková, Jana (1987). "The Administrative Methods of Assyrian Imperialism" *Archiv Orientali*, 55, 162 – 175.; Pongratz-Leisten, Beate (2015). *Religion and Ideology in Assyria*. Walter de Gruyter. 228 – 243.; Levine, B. A. (2005). "Assyrian Ideology and Israelite Monotheism" *Iraq*, 67 / 1, 411 – 427.; Liverani, Mario (1979). *The Ideology of the Assyrian Empire*. 297 – 317, (Ed. M. T. Larsen). *Power And Propaganda*. Akademisk Forlag.; Holloway, S. W. (2002). *Assur is King. Assur is King! Religion in the Exercise of Power in the Neo-Assyrian Empire*. Brill. 320 – 338.
 - 6 Grayson, A. K. (1996). *Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858 – 745 BC.) (Vol. 3)*. University of Toronto Press. 15 – 16.
 - 7 Metnin diğer çevirileri için, Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 179 – 80.; Liverani, Mario (2014). *The Ancient Near East: History, Society and Economy*. Routledge. 114.
 - 8 Hallo, W. W. (2010). *The World's Oldest Literature: Studies in Sumerian Belles-Lettres*. Brill. 354 – 357.
 - 9 Biggs, Robert (1969). "Medicine in Ancient Mesopotamia" *History of Science*, 8 / 1, 94 – 105.; McIntosh, J. R. (2005). *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*. Abc-Clio Press. 273 – 275.; Norrie, Philip (2016). *A History of Disease in Ancient Times: More Lethal Than War*. Springer. 7 – 9.
 - 10 Edzard, D. O. (1997) *Gudea and His Dynasty, (Vol. 3/1)*. University of Toronto Press. 69 – 70.
 - 11 Edzard, D. O. (1997) *Gudea and His Dynasty, (Vol. 3/1)*. University of Toronto Press. 70.

- 12 Gnuse, R. K. (1996). *Dreams and Dream Reports in the Writings of Josephus: A Traditio-historical Analysis*. Brill. 47 – 59.; Butler, S. A. L. (1998). *Mesopotamian Conceptions of Dreams and Dream Rituals*. Ugarit-Verlag.; Bottero Jean & Kramer S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*. (Çev. Alp Tümertekin). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 81.; Noegel, Scott (2001). *Dreams and Dream Interpreters in Mesopotamia and in the Hebrew Bible [Old Testament]*. 45 – 71, (Ed. Kelly Bulkeley). Dreams. Palgrave Macmillan.; Delaporte, Louis (2013). *Mesopotamia*. Routledge. 155 – 157.
- 13 Metnin diğer çevirileri için, Frayne, D. R. (2008). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods / Volume I: Presargonic Period (2700 – 2350)*. University of Toronto Press. 277.; Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 65.
- 14 Cooper, J. S. (1983). *Reconstructing History From Ancient Inscriptions: the Lagash-Umma Border Conflict*. Undena Publications.; Kramer, S. N. (1971). *The Sumerians Their History, Culture and Character*. The University of Chicago Press. 54 – 58.; Van de Mieroop, Marc (2004). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*. (Çev. Sinem Gül). Dost Kitabevi. 70.; Stiebing, W. H. (2016). *Ancient Near Eastern History and Culture*. Routledge. 46.; King, L. W. (1923). *A History of Sumer and Akkad*. Chatto & Windus Press. 121 – 123.
- 15 Metnin diğer çevirileri için; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 585.; Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümerde Başlar*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalıcı Yayınları. 342 – 343.; Pritchard, J. B. & Fleming D. E. (Ed.) (2011). *The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures*. Princeton University Press. 339.
- 16 Metnin diğer çevirileri için; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 586.; Kramer, S. N. (2002). *Tarih Sümerde Başlar*. (Çev. Hamide Koyukan). Kabalıcı Yayınları. 344 – 345.; Pritchard, J. B. & Fleming D. E. (Ed.) (2011). *The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures*. Princeton University Press. 340.
- 17 Hamblin, W. J. (2006). *Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History*. Routledge. 106 – 107.
- 18 Charvat, Petr (2013). *The Birth of the State: Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China*. Karolinum Press. 322 – 323.; Foster, B.

- R. (2005). Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature. CDL Press. 348 – 350.; Foster, B. R. (1995). From Distant Days: Myths, Tales, and Poetry of Ancient Mesopotamia. CDL. 171 – 174.
- 19 Westenholz, J. G. (1997). *Legends of the Kings of Akkade The Text*. Eisenbrauns. 263 – 267.; Astour, M. C. (1976). "Ezekiel's Prophecy of Gog and the Cuthean Legend of Naram-Sin" *Journal of Biblical Literature*, 95 / 4, 567 – 579.
- 20 Charvat, Petr (2013). *The Birth of the State: Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China*. Karolinum Press. 323 – 325.; Foster, B. R. (2005). Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature. CDL Press. 351 – 354.; Foster, B. R. (1995). From Distant Days: Myths, Tales, and Poetry of Ancient Mesopotamia. CDL. 174 – 177.
- 21 Charvat, Petr (2013). *The Birth of the State: Ancient Egypt, Mesopotamia, India and China*. Karolinum Press. 324 – 325.; Foster, B. R. (2005). Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature. CDL Press. 354 – 355.; Foster, B. R. (1995). From Distant Days: Myths, Tales, and Poetry of Ancient Mesopotamia. CDL. 177 – 178.

Kahramanlar

- 1 Mezopotamya'da kahramanlaştırılan krallar için, Lanfranchi, G. B. (2007). *The King as a Hero in Ancient Mesopotamia*. 17 – 25. (Ed. Alessandra Coppola). Eroi, eroismi, eroizzazioni: dalla Grecia antica a Padova e Venezia. Sargon Press.; Michalowski, Piotr (2012). *The Mortal Kings of Ur: A Short century of Divine Rule in Ancient Mesopotamia*, 33 – 45, (Ed. Nicole Brish). Religion and Power – Divine Kingship in the Ancient World and Beyond. The Oriental Institute of the University of Chicago.; Westenholz, J. G. (1983). "Heroes of Akkad" *Journal of the American Oriental Society*, 103 / 1, 327 – 336.; Alster, Bendt (1974). "The Paradigmatic Character of Mesopotamian Heroes" *Revue D'Assyriologie et D'archéologie Orientale*, 68 / 1, 49 – 60.; Liverani, Mario (2000). *The Deeds of Ancient Mesopotamian Kings*. 2353 – 2366, (Ed. J. M. Sasson). Civilizations of the Ancient Near East. Hendrickson Publishers.; Holland, G. S. (2009). *Gods in the Desert: Religions of the Ancient Near East*. Rowman & Littlefield. 131 – 132.; Ascalone, Enrico & Frongia, R. M. G. (2007). *Mesopotamia: Assyrians, Sumerians, Babylonians*. University of California Press. 116 – 121.
- 2 Utnapiştım'ın kayıkçısı olan Urşanabi mitosta Gilgameş'in yol göstericilerinden biri olarak tasvir edilmiştir.

- 3 Metnin diğer çevirileri için, Heidel, Alexander (1949). *Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*. University of Chicago Press. 78 – 79.; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 91 – 92.; Speiser, E. A. (2011) *The Epic of Gilgamesh*. 59. (Ed. J. B. Pritchard). The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures. Princeton University Press.; Reid, P. V. (Ed.). (1987). *Readings in Western Religious Thought: The Ancient World*. Paulist Press. 16.; George, Andrew (1999). *The Epic of Gilgamesh*. Penguin Classics. 80 – 82.
- 4 Metnin diğer çevirileri için, Heidel, Alexander. (1949). *Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*. University of Chicago Press. 79.; Speiser, E. A. (2011) *The Epic of Gilgamesh*. 63. (Ed. J. B. Pritchard). The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures. Princeton University Press.; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 92.; Reid, P. V. (Ed.). (1987). *Readings in Western Religious Thought: The Ancient World*. Paulist Press. 17 – 18.; George, Andrew (1999). *The Epic of Gilgamesh*. Penguin Classics. 85 – 86.
- 5 Metnin diğer çevirileri için, Heidel, Alexander (1949). *Gilgamesh Epic and Old Testament Parallels*. University of Chicago Press. 91 – 92.; Speiser, E. A. (2011) *The Epic of Gilgamesh*. 71. (Ed. J. B. Pritchard). The Ancient Near East: An Anthology of Texts and Pictures. Princeton University Press.; Pritchard, J. B. (Ed.) (2016). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament With Supplement*. Princeton University Press. 97.; Reid, P. V. (Ed.). (1987). *Readings in Western Religious Thought: The Ancient World*. Paulist Press. 22 – 23.; George, Andrew (1999). *The Epic of Gilgamesh*. Penguin Classics. 97 – 99.
- 6 Mitolojik bir karakter ve kral olarak Gilgamiş için, Gadotti, Alhena (2014). *Gilgamesh, Enkidu, and the Netherworld and the Sumerian Gilgamesh Cycle*. Walter de Gruyter.; Tigay, J. H. (1982). *The Evolution of the Gilgamesh Epic*. Bolchazy-Carducci Publishers.; Lambert, W. G. (1997). *Gilgamesh in Literature and Art: The Second and First Millennia*. 50 – 62, (Ed. Jhon Maier). *Gilgamesh A Reader*. Bolchazy-Carducci Publishers.; McCall, Henrietta (2011). *Mezopotamya Mitleri*. (Çev. Bircan Baykara). Ekinoks Yayınları. 57 – 78.; Clark, R. J. (1997). *Origins: New Light on Eschatology in Gilgamesh's Mor-*

- tuary Journey. 131 – 145, (Ed. Jhon Maier). Gilgamesh A Reader. Bolchazy-Carducci Publishers.; Jastrow, Morris & Clay, A. T. (2003). *The Epic of Gilgamesh: An Old Babylonian Version*. Book Tree.; Sandars, N. K. (1972) *The Epic of Gilgamesh*. Penguin Press.
- 7 Metnin diğer çevirileri için, Vanstiphout, Herman (2003). *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Society of Biblical Literature. 137 – 141.; Adalı, S. F. & Görgü, A. T. (2016). *Sümer Kral Destanları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 63 – 66.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 23 – 24.
 - 8 Metnin diğer çevirileri için, Vanstiphout, Herman (2003). *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Society of Biblical Literature. 141 – 145.; Adalı, S. F. & Görgü, A. T. (2016). *Sümer Kral Destanları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 66 – 69.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 25 – 26.
 - 9 Lugalbanda'nın mitolojik karakteri için, Hallo, W. W. (1983). "Lugalbanda Excavated" *Journal of the American Oriental Society*, 103 / 1, 165 – 180.; Kramer, S. N. (1988). *In the World of Sumer: An Autobiography*. Wayne State University Press. 89 – 90; Larson, Jennifer (2005). "Lugalbanda and Hermes" *Classical Philology*, 100 / 1, 1 – 16.; Michalowski, Piotr (2012). *Maybe Epic: The Origins and Reception of Sumerian Heroic Poetry*. 7 – 25. (Ed. David Köstan & K. A. Raaflaub). Epic and History. Wiley-Blackwell.; Falkowitz, R. S. (1983). "Notes on" Lugalbanda and Enmerkar". *Journal of the American Oriental Society*, 103 / 1, 103 – 114.; Black, Jeremy (1998). *Reading Sumerian Poetry*. The Athlone Press. 67 – 176.; Jacobsen, Thorkild (1989). "Lugalbanda and Ninsuna" *Journal of Cuneiform Studies*, 41 / 1, 69 – 86.
 - 10 Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 53 – 54.
 - 11 Metnin diğer çevirileri için, Kramer, S. N. (1967). "The Death of Ur-Nammu and His Descent to the Netherworld" *Journal of Cuneiform Studies*, 21, 104 – 122.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 57 – 58.; ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr2411.htm>.
 - 12 Metnin diğer çevirileri için, Kramer, S. N. (1967). "The Death of Ur-Nammu and His Descent to the Netherworld" *Journal of Cuneiform*

- Studies*, 21, 104 – 122.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 58 – 59.; ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section2/tr2411.htm>.
- 13 Metnin diğer çevirileri için, ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1824.htm>.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 4 – 5.; Adalı, S. F. & Görgü, A. T. (2016). *Sümer Kral Destanları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 29 – 31.; Vanstiphout, Herman (2003). *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Society of Biblical Literature. 29 – 31.
- 14 Metnin diğer çevirileri için, ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1824.htm>.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 6 – 7.; Adalı, S. F. & Görgü, A. T. (2016). *Sümer Kral Destanları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 31 – 34.; Vanstiphout, Herman (2003). *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Society of Biblical Literature. 31 – 33.
- 15 Metnin diğer çevirileri için, ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1824.htm>.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 7 – 9.; Adalı, S. F. & Görgü, A. T. (2016). *Sümer Kral Destanları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 36 – 37.; Vanstiphout, Herman (2003). *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Society of Biblical Literature. 40 – 41.
- 16 Metnin diğer çevirileri için, ETCSL: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, Faculty of Oriental Studies, University of Oxford; <http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/section1/tr1824.htm>.; Black, J. A. (2006). *The Literature of Ancient Sumer*. Oxford University Press. 9 – 11.; Adalı, S. F. & Görgü, A. T. (2016). *Sümer Kral Destanları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 37 – 39.; Vanstiphout, Herman (2003). *Epics of Sumerian Kings: The Matter of Aratta*. Society of Biblical Literature. 43 – 45.

Ercüment YILDIRIM, 1978 yılında Gaziantep'te doğdu. 1996 yılında Selçuk Üniversitesi - Fen Edebiyat Fakültesi - Tarih Bölümü'nü "Bo 86/299 no'lu Hititçe Bronz Tablet Transkripsiyon ve Günümüz Türkçesine Çevirisi" isimli teziyle lisans eğitimini tamamladı. 2003 yılında Gaziantep Üniversitesi'nde "Bugünkü Ortadoğu'nun Sosyo-Politik Çatışmalarının Eskiçağ'daki Kökenleri" isimli tezini yazarak Yüksek Lisans eğitimini bitirdi. 2003 yılında Selçuk Üniversitesi'nde başladığı doktora eğitimini 2011 yılında "Pers Hakimiyetinin Bitiminden Bizans Hakimiyetinin Başlangıcına Kadar Olan Dönemdeki Antik Çağ Yazarlarının Eserlerinde Orta Fırat Bölgesi" isimli teziyle bitirdi ve Doktor unvanını aldı. 2012 yılında Artvin Çoruh Üniversitesinde Yardımcı Doçent olarak göreve başladı. 2013 yılından itibaren Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yardımcı Doçent olarak çalışmaktadır.